Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини
Факультет соціальної та психологічної освіти
Кафедра психології

ПСИХОЛОГІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Навчальний посібник

Укладач: О.Д.Сафін
С.П.Байда

Умань
2019

УДК 316.624.2П86

Рекомендовано до друку вченою радою факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини протокол № 5 від 27 листопада 2019р.

Рецензенти:
О.А.Гульбс – доктор психологічних наук, професор кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
С.Ю.Діхтяренко – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Психологія девіантної поведінки: навчальний посібник / уклад. О.Д.Сафін, С.П.Байда. Умань : ВПЦ «Візаві». – 2019 . – 197с.

Пропонований посібник містить курс лекцій навчальної дисципліни «Психологія девіантної поведінки». У посібнику розглянуто теоретичний та змістовий аспекти психології девіантної поведінки. Представлено список використаних та рекомендованих джерел. Навчальний посібник розрахований на студентів освітніх рівнів «бакалавр», «магістр» денної та заочної форм навчання, аспірантів, викладачів, психологів.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. Теоретичні аспекти, організація та нормативне забезпечення комплексної профілактики девіантної поведінки дітей і молоді…… ……5
Тема 1. Поняття про відхилення у поведінці. Механізм та етапи формування поведінкових відхилень…….... 5
Тема 2. Сутність девіантної поведінки…… 21
Тема 3. Характеристика підходів до класифікації відхилень у поведінці. Форми девіацій…….. 23
РОЗДІЛ 1.2. Профілактика девіантної поведінки……..…30
Тема 1. Сутність і види профілактики відхилень у поведінці……... 30
Тема 2. Аспекти і рівні профілактики відхилень у поведінці дітей…….. 32
Тема 3. Особливості педагогічної профілактики девіантної поведінки дітей та молоді……. 33
Тема 4. Мета і завдання педагогічної профілактики девіантної поведінки дітей та молоді……. 40
Тема 5. Методи педагогічної профілактики девіантної поведінки дітей та молоді……. 42
Тема 6. Прийоми, що забезпечують ефективність педагогічної профілактики відхилень у поведінці дітей……. 57
Тема 7. Концепція формування превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу в умовах нової соціокультурної реальності……. 61
РОЗДІЛ 2. Характеристика детермінант–девіантної поведінки дітей та молодих……. 69
ТЕМА 1. ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВИЙ АНАЛІЗ УМОВ І ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ВІДХИЛЕНЬ У ПОВЕДІНЦІ…… 69
ТЕМА 2. ХАРАКТЕРИСТИКА ФАКТОРІВ, ЩО ДЕТЕРМІНУЮТЬ ПОВЕДІНКОВІ ДЕВІАЦІЇ У ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ……. 70
Тема 3. Характеристика умов, що можуть сприяти поширенню девіантної поведінки у дітей…… 78
Тема 4. Організаційні та нормативно-правові. Аспекти профілактики поведінкових нахилень у дітей і молоді…….. 84
РОЗДІЛ 3 Психолого-педагогічні та соціальні аспекти профілактики найбільш поширених форм девіантної поведінки дітей та молоді…….. 85
Тема 1. Сутність поняття агресії та агресивності…… 85
ТЕМА 2. ВИДИ, ЧИННИКИ ТА ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ……. 95
Тема 3. Особливості формування дитячої та підліткової агресивності…….. 103
ТЕМА 4. ГЕНДЕРНІ ВІДМІННОСТІ У ПРОЯВАХ АГРЕСІЇ…… 105
ТЕМА 5. ЛИХОСЛІВ'Я ЯК ВЕРБАЛЬНА АГРЕСІЯ. ОСОБЛИВОСТІ КОРЕКЦІЇ……. 108
Тема 6. Характеристика методів корекції агресивної поведінки дітей на основі аналізу і особливостей (с. Шебанова)…….. 110
Тема 7. Методи керування агресивною поведінкою людини…….. 112
Тема 8. Психокорекція недеструктивної та ворожої деструктивної агресії…… 114

РОЗДІЛ 3.2. Проблема насильства у молодіжному середовищі. Профілактика насильства щодо дітей…….. 118
Тема 1. Сутність, види, чинники насильства у молодіжному середовищі…….. 119
Тема 2. Сутність та особливості шкільного насильства…….. 122
Тема 3. Вплив комп'ютерних ігор на формування дитячої агресії. Агресивність та насильництво у мережі інтернет…… 128
Тема 4. Булінг, мобінг. Особливості вияву у сучасному молодіжному середовищі……. 131
Тема 5. Попередження насильницької поведінки неповнолітніх…….. 134
РОЗДІЛ 3.3. Попередження руйнівних форм вандалізму……... 148
Тема 1. Суть та особливості вандалізму як форми девіантної поведінки…….. 148
Тема 2. Теорії, що пояснюють виникнення вандалізму……... 152
Тема 3. Характеристика основних підходів до класифікації типів вандалізму…….. 156
Тема 4. Графіті як форма девіантної поведінки і вандалізму…… 157
Тема 5. Види графіті, характеристика мотивів графіті…… 157
РОЗДІЛ 3.4. Аутоагресивна (суїцидальна) поведінка та соціально-педагогічна робота з її попередження…… 159
Тема 1. Суїцидальна поведінка як соціально-педагогічна проблема. Суть, чинники, типи суїциду…….. 160
Тема 2. Ознаки суїцидальної поведінки та групи суїцидального ризику…… 166
Тема 3. Превенція. Інтервенція, поственція суїцидальної поведінки…….. 171
Тема 4. Особливості соціально-психологічної допомоги особам групи суїцидального ризику на телефоні довіри…….. 176
РОЗДІЛ 3.5. Проституція як форма девіантної поведінки та особливості її попередження соціально-педагогічними засобами…… 180
Тема 1. Проблема проституції у сучасному суспільстві…… 180
Тема 2. Особливості дитячої проституції…… 184
Тема 3. Причини і наслідки проституції неповнолітніх…… 185
Тема 4. Заходи попередження підліткової проституції на основі врахування її типології……190

РОЗДІЛ 1. Теоретичні аспекти, організація та нормативне забезпечення комплексної профілактики девіантної поведінки дітей і молоді

1. ПОНЯТТЯ ПРО ВІДХИЛЕННЯ У ПОВЕДІНЦІ. МЕХАНІЗМ ТА ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ПОВЕДІНКОВИХ ВІДХИЛЕНЬ

Для розуміння механізмів формування відхилень у поведінці теоретичних та методичних засад профілактики поведінкових відхилень важливо розглядати поведінку людини у співвідношенні норма відхилення, спираючись на чинні визначення, тлумачення їх сутності.

Термін «поведінка» широко використовується для означення активності людини поряд з такими її проявами як діяльність, спілкування, пізнання. В.Бехтерев визначав поведінку як зовнішній вияв особистості, що зводяться до умовних або «сполучних» рефлексів, які утворюються внаслідок впливу довкілля на нервову систему людини.

Сучасне наукове розуміння сутності поведінки людини (І.Бех, О.Змановська, О.Киричук, Ю.Клейберг, О.Кононко, В. Оржеховська, Н.Максимова) актування сукупної реакції на зовнішні стимули, поведінка визначається як взаємодія з довкіллям опосередкована зовнішньою та внутрішньою активністю індивіда.

У зв'язку з цим поведінку варто розглядати як доцільність особистості задля привласнення нових особистісних цінностей відповідно до суспільної значущої особистісної програми та реалізації їх у певних соціальних і міжособистісних відносин, у які особистість вступає і від яких вона залежить.

Тож **поведінка особистості** – така взаємодія з навколишнім середовищем, що опосередкована її зовнішньою (рушійною) і внутрішньою (психічною) активністю у формі цілеспрямованої послідовності, вчинків. На думку Л.Б.Шнайдер, оцінка будь–якої поведінки завжди передбачає її порівняння з нормою. Тому розуміння сутності поняття «девіантна поведінка» пов'язане з розумінням та співвіднесенням понять «норма» і «відхилення». Існує багато визначень поняття «норма» тільки в медичній літературі. За оцінкою В.Кондрашенка, їх нараховується понад двох сотень. Норму визначають як ідеал, умовне позначення об'єктивно існуючого явища, середньостатистичний показник, максимальний варіант, «рівновага» із середовищем, функціональний оптимум. Норма – це розпорядження, які слугують загальними вказівками для соціальної дії.

Проте загальновизначеного визначення поняття норми, на жаль, немає. Межі «нормальної поведінки» є відносним, що пов'язано зі складнощами їх встановлення. Це зумовлено детермінованістю поведінки,

суспільними відносинами та необхідністю окреслення і схвалення не тільки біологічних, а перш за все соціальних критеріїв у визначенні норми, оскільки саме вони є засобом регуляції вчинків індивіда.

До того ж поведінкова норма – поняття міждисциплінарне, а тому об'єктивно має додаткові складнощі у визначенні інших критеріїв: педагогічних, соціальних, психологічних.

За результатами досліджень В. Кондрашенка, критерії визначення норми, що існують в межах різних галузей знань (педагогіка, етика, психологія, соціальна психологія), часто є суперечливими.

У науковій літературі представлені різноманітні підходи до оцінювання поведінкової норми та девіацій. Згідно з нормоцентричним підходом, оцінка поведінки людини має здійснюватись з позицій її відповідностей нормам: соціальним, психологічним, етнокультурним, віковим, тендерним, професійним, феноменологічним. Нозоцентричний (психіатричний) підхід трактує людську поведінку з позиції пошуку і діагностики
симптомів хвороби, психопатології (Ю. Олександровський, С.Бєлічева).

Традиційно застосовується статистично–адаптаційний підхід до поняття «норма», згідно з яким вона розглядається як: 1) дещо середнє, стійке, що не виділяється з маси; 2) дещо найбільш пристосоване до навколишнього середовища

У соціальних науках, за визначенням Л. Шнайдер, «норма» – це інтервал, оптимальна зона, у межах якої система не переходить на патологічний рівень» (О. Смірнова, В. Курлов, М. Матюшина). З цієї точки зору, проблеми «ненормальності» мають відношення до психічного здоров'я дітей та молоді, що констатуються в межах межових станів. У цілому соціальна норма – це такі соціальні явища, які не становлять реальної загрози фізичному і соціальному виживанню людини, оскільки людська поведінка завжди має визначену впорядкованість, що є наслідком підпорядкування загальним очікуванням чи нормам. Тому соціальні норми є регуляторами не будь–якої діяльності людини, а тільки її суспільної поведінки.

Соціальна норма виражає не реальну поведінку, а поведінку нормативну. Вона визначає межу, міру допустимого, дозволеного і недозволеного у поведінці та діяльності людей, соціальних груп. Ці межі історично сформовані в даному конкретному суспільстві та визнаються переважною більшістю членів даного суспільства.

Відхилення від норм зазвичай не схвалюється, оскільки веде до дезорганізації соціального життя, соціальної аномалії. Девіантна поведінка –

антипод конформізму в найбільш чітко вираженій формі. Соціальні причини девіантної поведінки пов'язані з розривом між соціокультурними цілями суспільства і соціально схваленими засобами їх досягнення. Слід підкреслити, що соціальні цінності, норми та відносини можуть бути досить суперечливими, тому й межі девіантної поведінки рухливі та співвідносяться зі змінами в соціокультурних цінностях та іншими обставинами.

Отже, девіація і норма є взаємодоповнюючими та разом з тим амбівалентними поняттями. Тому, узагальнюючи наведене вище визначення, можна зробити висновок про те, що **норма – це сукупність вимог і очікувань, які висуває соціальна спільнота (група, організація, клас, суспільство) до своїх членів з метою здійснення відповідної діяльності, поведінки (установленого зразка, типу). Нормативні вимоги та очікування фіксуються і виражаються як у вербальній (писані закони, інструкції, кодекси), так і невербальній (символічна атрибутика) формах.** Функціональна роль соціальної норми полягає перш за все у тому, що об'єкт діє відповідно до їх розпоряджень або вимагає від інших суб'єктів відповідної поведінки. Порушення норм викликає акт відповідної дії – санкцію.

За визначенням науковців (Т. Федорченко, А. Фоміна), старший дошкільний та молодший шкільний вік є періодами, в межах яких активно відбуваються процеси адаптації дитини до соціальних умов взагалі, шкільного життя зокрема. Саме тут закладається та формується вміння вчитися, соціальна пристосованість, довільність поведінки дитини. Тому саме ці вікові періоди відіграють винятково важливу роль у формуванні соціально значущої поведінки, профілактики та корекції можливих поведінкових відхилень.

Згідно з дослідженнями, у дитини вже до семи років проявляються такі складні новоутворення, як оцінка самого себе, самолюбство, а також протиріччя між сприйманням себе, ставленням до себе і оцінкою оточення дорослих, однолітків. Вперше виникає внутрішня боротьба переживань. Новий спосіб життя, пов'язаний з початком шкільного навчання, виявляє суттєвий вплив на перебіг кризи семи років і швидкість виходу з нього. Відбувається переоцінка цінностей, формується нове ставлення до навколишнього світу і природної регуляції поведінки. Провідною діяльністю стає не гра з захопленістю самим її процесом, а навчання, своєрідна систематична напружена праця.

Велику роль у цей період відіграє емоційна сфера дитини, яка перебуває в стані формування і може як допомогти у становленні особистості, так і гальмувати її розвиток. Переживання негативних емоцій дитиною

найчастіше пов'язане з близькими дорослими та є наслідком їх ставлення до дій дитини негативного чи позитивного характеру.

Науковцями доведено, що уже в дошкільному віці внаслідок неправильного виховання у сім'ї виникають помилки у поведінці дитини: невміння гратись із ровесниками, спілкуватися з ними, нешанобливе ставлення до дорослих, недооцінка або переоцінка власних можливостей. Їх основою є невдалі стосунки у грі й трудових діях, які породжують невпевненість у собі, образливість, впертість, агресивність, озлобленість. Дефіцит успіху у грі і дефіцит спілкування ведуть до деформованого психічного розвитку. Тому дошкільне дитинство – це період інтенсивної соціалізації особистості, здобуття нею життєвого досвіду. Захисні механізми її психіки тільки починають формуватися, і саме від подій цього періоду життя залежить, якими вони будуть в майбутньому: продуктивними, тобто такими, що стимулюють процес розвитку і саморегуляції особистості, чи непродуктивними, що деформують картини зовнішнього світу, а також поведінку і діяльність дитини. Деформацію поведінки науковці й називають негативними проявами у поведінці, або негативізмами.

Негативізм (анг. negativism; від лат. negatio – заперечення) – позбавлений розумних підстав, опір суб'єкта діям, що спрямовані на нього. Поняття «негативізм» спочатку вживалося лише щодо патологічних явищ, що виникали при деяких формах психічних захворювань.

У даний час це поняття набуло ширшого застосування: воно вживається в педагогіці й психології для позначення будь–якого опору чужого впливу, що здається невмотивованим. Частіше за все негативізм зустрічається у дітей стосовно вимог дорослих, що висуваються без врахування потреб дітей.

Під **«негативізмом»** психологи та лікарі розуміють немотивовану відмову від виконання дій, прохань, вказівок. Він може проявлятися пасивно (відмовою від дії) чи активно (вчинками «навпаки»). Якщо ж у дитини є мотив такої поведінки, наприклад, дитина відмовляється припинити гратися і не хоче йти додому, то тут мова іде про неслухняність. Негативізм як медичний термін використовується для характеристики прояву хвороб, а щодо здорових дітей застосовується у ситуаціях, коли дитина проявляє норовливість, свавілля і немотивовано діє наперекір дорослим, батькам чи вихователям.

Існує дві **форми негативізму**: пасивний, який виражається у відмові виконувати вимоги, що пред'являються, і активний, при якому виробляються дії, протилежні потрібним. Негативізм може бути: епізодичним, ситуативним, але за певних умов він може закріпитися і стати стійкою рисою вдачі.

За визначенням словника основних термінів з превентивного виховання, **дитячий негативізм** (від лат. – заперечую) проявляється як немотивоване і нерозумне протистояння дитини впливу на нього оточення. Негативізм завжди свідчить про негаразди у стосунках між дорослими та дітьми. **Дитячий негативізм** – форма протесту дитини проти реально існуючого (або сприйманого як реальне) негативного ставлення до нього з боку однолітків або дорослих. Дитячий негативізм може виявлятися по–різному: у підвищеній грубості, впертості, замкнутості, відчуженості.

Психологічною основою негативних реакцій в усіх випадках є незадоволення якихось надзвичайно істотних для дитини потреб соціального характеру: потреби в спілкуванні, в схваленні, в пошані, потреби в емоційному контакті – емоційному співзвуччі зі значущим іншим (однолітком або близьким дорослим). Блокування потреби стає джерелом глибоких переживань, які домірно їх усвідомлення дитиною сприяють виникненню у неї негативних тенденцій у поведінці.

Як реакція на неуспіх (у досягненні бажаного) негативна реакція є компенсаторною, захисною. Вона допомагає дитині вистояти у складній для неї життєвій ситуації: в одних випадках за рахунок зовнішнього знецінення істотної для неї потреби, в інших – шляхом ствердження себе за рахунок нарочитої недисциплінованості, блазнювання тощо.

Дітей з негативізмами відрізняє їх чутливість і вразливість. Основними рисами характеру таких дітей є егоїзм та самовдоволеність. Тому надмірна чутливість до всього, що стосується їх особистості, викликає реакцію протесту. Будь–яку критику і зауваження, несхвалення чи просто байдужість оточення вони сприймають як образу А оскільки це може відбуватись достатньо часто, то дошкільники з негативізмами часто виглядають роздратованими й підозрілими. Вони не здатні володіти своїми емоціями. Вони консервативні, довго обмірковують власні слова і дії, тому віддають перевагу традиційним поглядам, що захищає їх від інтенсивних хвилювань і непотрібних конфліктів.

Як правило, негативізми, неминуче виникаючі конфлікти з однолітками поступово змінюють та погіршують статус дошкільника. Дитина не може бути колективістом, якщо у неї руйнуються уміння підкорювати особисте суспільному, зникає відповідальність за себе перед колективом тощо.

Негативні переживання, виникаючи внаслідок невдач, негативного досвіду поведінки, зумовлюють формування негативних якостей. Наприклад, пасивність може спричинити формування байдужості, лінощів. Так поступово формується особистість важковиховуваної дитини. Причому вчинки дитини визначаються негативною рисою характеру, що домінує,

яка підпорядковує собі інші якості, у тому числі й позитивні. Дошкільник в такій ситуації прагне відійти від вимог, виконання яких вимагає від нього значних зусиль. Водночас він намагається знайти, створити таке середовище, в якому б його егоїзм, недисциплінованість й інші негативні якості змогли б викликати підтримку однолітків.

Тож за свідченнями багатьох дослідників, діти з негативними проявами у поведінці, як правило, неслухняні, неврівноважені й часто нечутливі як до заохочень, так і до покарань. Вони відрізняються нестійким настроєм і дивують своєю поведінкою. З іншими дітьми вони деспотичні та владні. Багато з них уже в ранньому дитинстві проявляють холодну жорстокість, цілковиту байдужість до страждань інших.

Аналіз психолого–педагогічних досліджень проблеми негативних проявів поведінки демонструє відсутність їх єдиної класифікації.

Науковці, що досліджували дітей з негативними проявами у поведінці характеризували цю категорію дітей як неслухняних та нечутливих до виховних впливів, для яких властива нестійкість емоцій і настрою, загальмованість або висока збудливість, неорганізованість, агресивність, непередбачувана поведінка.

В представлених у літературі підходах до класифікації негативних проявів у поведінці в основу покладені різноманітні критерії: умови виховання в сім'ї, ставлення до навчання, низький рівень здібностей тощо.

У більшості сучасних та історико–педагогічних досліджень науковці, характеризуючи дітей з негативними проявами поведінки, чітко не окреслювали їх віковий статус. Проте, враховуючи висновки сучасних дослідників (Т. Федорченко, О. Потапова) про те, що саме негативні прояви є початковим етапом у формуванні поведінкових відхилень і зароджуються та виникають вони саме у дошкільному та молодшому шкільному віці, вважаємо, що характеристику негативних проявів у поведінці дітей варто обмежувати дошкільним та молодшим шкільним віком.

Узагальнення запропонованих багатьма дослідниками класифікацій негативних проявів у поведінці дітей дає нам підстави об'єднати їх у чотири групи на основі критерію чинників, що домінують.

І група. Негативні прояви поведінки, зумовлені дефіцитом уваги (істерики, агресивність, крадіжки, гіперактивність)

Незадоволена потреба в увазі, безумовній любові й особистісній значущості є підґрунтям для формування негативних проявів у поведінці дитини. Якщо дитина не отримує достатньої кількості уваги, яка необхідна для нормального розвитку, вона знаходить власний спосіб її одержання, демонструючи різні негативні прояви у поведінці.

II група. Негативні прояви поведінки, зумовлені кризами психовікового розвитку (істерики, неслухняність, впертість, негативізм, гіперактивність)

Дошкільний вік – етап психічного розвитку дітей, який охоплює період від 3 до 6–7 років і характерний тим, що провідною діяльністю є гра, і це є дуже важливим для формування особистості дитини.

Як зазначають науковці, вікові кризи – неодмінна складова психологічного розвитку дитини, умова її переходу з однієї вікової сходинки на іншу. У кожному конкретному випадку їх перебіг відбувається по–різному – гостріше чи м'якше – і можуть викликати в дитячому організмі різні зміни, не завжди позитивні. Для дошкільного періоду характерні кризи трьох та семи років.

III група. Негативні прояви поведінки, зумовлені неправильним вихованням (сором'язливість, замкнутість, страхи, агресивність, крадіжки, гіперактивність, нечесність).

А. Кочетов, Н. Верцинська вважають, що вже в дошкільному віці внаслідок неправильного виховання в сім'ї виникають помилки в поведінці дитини: невміння гратися з однолітками, спілкуватися з ними, формується неправильне ставлення до старших і до самого себе. У їх основі – невдачі в грі і трудових діях, що зароджують невпевненість у собі, образливість, впертість і навіть агресивність, озлобленість. Дефіцит успіху в грі й дефіцит спілкування ведуть до викривлення психічного розвитку.

Науковці стверджують, що обов'язковою умовою для формування негативних проявів у поведінці, їх виникнення, закріплення як стійкої поведінкової реакції є неправильна позиція дорослого у вихованні, педагогічно недоцільне реагування в ситуаціях первинних проявів негативізмів.

Науковці виділяють такі найтиповіші помилки сімейного виховання:

– дефіцит позитивного спілкування батьків з дітьми;

- відсутність у дорослих власних моральних позицій;

- така організація життя в сім'ї, яка не сприяє формуванню у дитини моральних навичок;

– незнання і нерозуміння батьками внутрішнього світу власної дитини;

- недоброзичливе, грубе ставлення дорослих до дитини.

IV група. Негативні прояви поведінки, зумовлені несприятливою адаптацією дитини до ДНЗ (істерики, сором'язливість, замкнутість, агресивність)

Вступаючи до дитячого садка, дитина одночасно змінює місце свого перебування, соціальне оточення, умови розвитку, види діяльності. Якщо свідомість і поведінка дошкільника не підготовлені належним чином до цієї події, то існує можливість виникнення в нього різноманітних порушень і відхилень.

Узагальнений аналіз етапів у формуванні девіантної поведінки, найбільш поширених її різновидів представлено далі в опорній схемі.

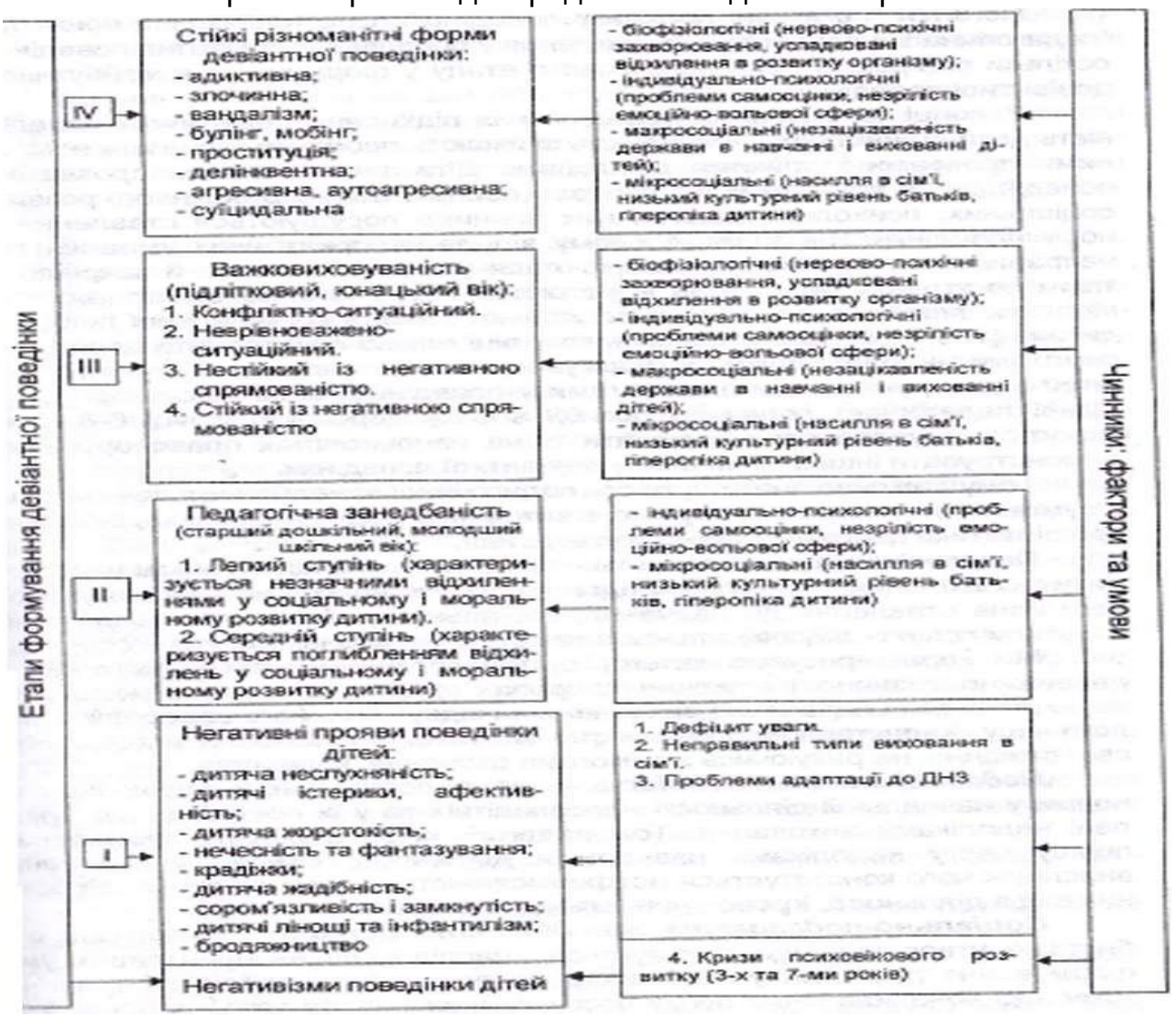

Рис. 1. **Механізм формування девіантної поведінки. Негативізми та негативні прояви поведінки дітей як початковий етап у формуванні стійких відхилень.**

Поняття «негативні прояви у поведінці» тісно пов'язані з поняттями «педагогічна занедбаність», «відхилення у поведінці», «девіантна поведінка», оскільки відіграють роль початкового етапу у формуванні в майбутньому девіантної поведінки.

У логіці формування поведінкових відхилень педагогічна занедбаність дитини, її важковиховуваність займають проміжне місце між негативними проявами та стійкими девіаціями. Діти з негативними проявами в поведінці – це такі, у яких під впливом несприятливих для їхнього розвитку соціальних, психолого–педагогічних чинників порушуються ставлення до норм поведінки. Ще в дошкільному віці за несприятливих умов життя й неправильного виховання створюються умови для появи й закріплень таких негативних якостей, як жорстокість, жадібність, нечесність, агресивність, які лежать в основі антисоціальної та навіть кримінальної поведінки дитини. Вже у дошкільному віці можна спостерігати досить чіткі симптоми неблагополуччя у формуванні особистості, констатувати появу дітей з деструктивними елементами у поведінці, які за відсутності відповідної педагогічно доцільної позиції з боку дорослих, у віці 6–7 років, можуть поступово перетворювати їх на неповнолітніх правопорушників, демонструвати інші форми вияву девіантної поведінки.

Тому важливо знати сутність педагогічної занедбаності: чинники, що її зумовлюють, форми вияву, що є важливим у здійсненні заходів ранньої профілактики цього негативного утворення.

Педагогічно занедбані діти – це діти, в яких під впливом несприятливих соціальних, психолого–педагогічних та інших умов сформувалося негативне ставлення до навчання, соціально цінних норм поведінки, які втратили почуття відповідальності за свої вчинки, зневірилися в собі.

Ми характеризуємо категорію **педагогічно занедбаних дітей** як переважно фізично і психічно здорових дітей, які стали важковиховуваними через неправильне виховання чи відсутність його впродовж тривалого часу. Характерною особливістю цих дітей є прагнення задовольнити свої бажання, не рахуючись з вимогами оточення, колективу.

Педагогічна занедбаність – це, в першу чергу, відхилення від норми у навчальній діяльності неповнолітніх та у їх поведінці, що зумовлені недоліками виховання. Тож педагогічна занедбаність зумовлена в першу чергу недоліками навчальної діяльності, сімейного виховання, внаслідок чого констатується несформованість дитини як суб'єкта провідних видів діяльності: ігрової, навчальної, спілкування.

Соціально–педагогічна занедбаність дитини – негативне особистісне утворення, що формується внаслідок дії несприятливих умов формування та розвитку. Небезпека педагогічної занедбаності полягає у тому, що вона має свою логіку розвитку навіть після того, як дія несприятливих умов нівельована.

Зовнішні чинники соціально-педагогічної занедбаності: дефекти сімейного виховання, недоліки навчально-виховного процесу, дегуманізація педагогічного процесу та сімейного виховання.

Внутрішні чинники соціально-педагогічної занедбаності: індивідуальні та психофізіологічні особливості дитини, домінуючі психоемоційні стани, внутрішня позиція.

Соціально-педагогічна занедбаність зароджується у ранньому дитинстві. При несприятливій соціальній ситуації розвитку ознаки й прояви занедбаності накопичуються і переходять у якісні утворення – симптомокомплекси. Вони проявляються спочатку в поведінці дитини, не зачіпаючи
її особистості (дошкільне дитинство), а потім поширюються на особистісну сферу.

В молодшому шкільному віці, у зв'язку зі зміною провідної діяльності, на розвиток педагогічної занедбаності активно впливають шкільні фактори: неадекватні вимоги, перенавантаження, негативна оцінка результатів навчання, методика негативного стимулювання поведінки. Виникає дидактична занедбаність. За наявності несприятливої соціальної ситуації розвитку в сім'ї гальмуються та порушуються процеси формування самосвідомості особистості, внаслідок чого дитина стає соціально занедбаною.

Ступені соціально-педагогічної занедбаності. Б. Кобзар, Є. Пєтухов розробили класифікацію рис особистості соціально-педагогічної занедбаної дитини за відповідними ступенями:

1. Легкий ступінь – характеризується незначними відхиленнями у соціальному і моральному розвитку дитини, які складно відрізнити від психовікових кризових проявів. Дитина добре себе почуває в сім'ї та намагається адаптуватись в групі однолітків. Ставлення до навчання невиражене, констатується невстигання, недостатність знань, умінь, навичок через недостатньо розвинуті психічні процеси.

2. Середній ступінь – характеризується поглибленням відхилень у соціальному та моральному розвитку. Ставлення до навчання – байдуже, дитина поступово витісняється з формальних дитячих об'єднань, погіршуються стосунки в сім'ї. Провідним новоутворенням у дітей з середнім ступенем педагогічної занедбаності є прагнення до дезорганізації та низька громадська активність.

3. Ступінь глибокої педагогічної занедбаності – характеризується наявністю стійкого комплексу негативного ставлення до навчальної діяльності, стійкою відсутністю суспільно корисної активності.

Психологічні механізми формування соціально-педагогічної занедбаності:

- гіпервідокремлення, що виявляється в підсиленні позиції – «я не такий, як всі»;

– психологічна незахищеність дитини і пов'язані з нею захисні форми поведінки, перш за все агресивні.

Особистісні характеристики соціально і педагогічно занедбаної дитини:

- головне протиріччя – прагнення до прийняття і схвалення;

– низька соціальна пристосованість: недовірливість, образливість слабко розвинена інтуїція у міжособистісних стосунках;

– негативізм, егоцентризм, упертість;

– висока розсіюваність уваги, підвищена втомлюваність;

- занижена самооцінка, невпевненість у собі, нестійкий настрій;

- низька адаптованість до нових умов;

- відсутність страху в ситуаціях підвищеного ризику;

- ігнорування соціальних вимог і культурних норм поведінки;

- у стосунках з дорослими – сором'язливі, чутливі до невдач, схильні до поганого настрою;

– намагання компенсувати свій статус – агресивністю, спробами привернути до себе увагу ризикованими вчинками.

Таким чином, соціально-педагогічна занедбаність формується там, де відсутні умови для повноцінної соціалізації та індивідуалізації особистості дитини.

У розумінні механізму та етапів трансформування негативних проявів поведінки у девіації варто з'ясувати роль важковиховуваності дітей як психолого-педагогічної проблеми.

Важковиховуваність – поняття, протилежне за своєю суттю вихованості, тобто здатності особистості правильно сприймати та засвоювати основні суспільні норми й вимоги та піддаватися виховним впливам. Тому в педагогіці використовується термін «важкі діти».

«Важкі діти» – це педагогічно занедбані діти. Моральна деформація їх особистості – наслідок педагогічних прорахунків. Л. Виготський відмічав, що складність структури «важкої» дитини викликана впливами життя, характером взаємин. До такої групи відносять неслухняних, впертих, примхливих дітей, які протистоять вимогам, порадам дорослих. Частина дітей відрізняється недисциплінованістю, грубістю.

У поняття «педагогічна занедбаність» науковці й практики традиційно вміщують зміст понять «важковиховуваний» і «соціально занедбаний».

Проте ці поняття не рівнозначні. Як зазначають психологи та педагоги, важковиховуваність передбачає, перш за все, протистояння дитини цілеспрямованому педагогічному впливу, викликаному досить різноманітними причинами, включаючи педагогічні прорахунки педагогів, батьків, дефекти психічного і соціального розвитку, особливості характеру, темпераменту, інші особистісні характеристики підлітків.

Л. Завадська виділяє три істотні ознаки складових змісту поняття «важкі діти» :

1. Такі діти досить часто характеризуються відхиленням від норм поведінки.
2. Порушення поведінки таких дітей важко піддаються виправленню.
3. Ці діти особливо потребують індивідуального підходу з боку педагогів, вихователів та уваги однолітків.

Важковиховуваність в основному проявляється у формі різноманітних конфліктів підлітка з його найближчим оточенням.

Важковиховуваний підліток характеризується неповноцінним і викривленим ставленням до дійсності. Досить часто такій дитині буває важко не лише з іншими, а й з собою. Внутрішній конфлікт із власним «Я» є ще однією істотною ознакою важковиховуваності.

Самосвідомість, яка формується у підлітковому віці, включає в сукупності три сторони: самопізнання, емоційно-ціннісне ставлення до себе як суб'єкта і саморегуляцію, яка формується на основі перших двох сторін.

Узагальнені результати пізнання себе й емоційно-ціннісне ставлення до себе закріплюються у відповідній самооцінці. Основними характеристиками самооцінки є міра адекватності, стійкості, значущості. Адекватна і значуща самооцінка викликає почуття впевненості, врівноваженості, емоційної комфортності, сприяє бажанню займатися самовдосконаленням.

Проблемні підлітки, зазвичай, не володіють такою самооцінкою. В результаті несприятливих умов виховання у них формується занижена самооцінка, яка викликає гострі переживання, несміливість, невпевненість, почуття неповноцінності, незадоволення своїм становищем у колективі. За умови незначущої самооцінки, навіть якщо вона адекватна, спостерігається байдуже, пасивне ставлення до своїх достоїнств і недоліків.

У «важких» підлітків, зазвичай, моральна свідомість знаходиться на низькому рівні. Вони неправильно розуміють смисл багатьох моральних понять. Загострена соціальна ситуація сприяє знеціненню ними таких

моральних категорій, як скромність, працелюбство та ін. Важливою особливістю підліткового віку є прагнення до ідеалу.

Великого значення у підлітковому віці набуває спілкування. Саме спілкування допомагає дитині знайти своє місце в групі, великому чи малому колективі, ствердитися серед однолітків, завоювати якнайшвидше статус дорослої людини, домогтися незалежності. Ця установка у важковиховуваних підлітків часто реалізується негативним шляхом.

Різноманітні чинники, які впливають на виникнення важковиховуваних підлітків, можна розділити на дві великі групи: чинники психобіологічного і соціального характеру.

До першої групи відносяться умови, пов'язані з індивідуально-психологічними особливостями розвитку дітей підліткового віку. Це в першу чергу кризові явища, які притаманні для психофізіологічного розвитку у підлітковому віці, що зумовлюють важковиховуваність. Значна частина дітей, які переживають критичні періоди свого розвитку, виявляють важковиховуваність.

На основі аналізу психологічної, медичної, педагогічної літератури щодо особливостей підліткового віку до вікових психофізіологічних передумов важковиховуваності можна віднести такі явища в організмі, психіці й взаємостосунках підлітка:

1. Прискорення і нерівномірний розвиток організму підлітка у період статевого дозрівання.

2. Зміни в характері взаємовідносин з дорослими відображаються у підвищеній конфліктності підлітків, що у свою чергу пояснюється новоутвореннями підліткового віку «почуття дорослості», звільнення від впливу дорослих.

3. Зміни в характері взаємовідносин з ровесниками як з представниками своєї, так і протилежної статі, що зумовлено активним формуванням потреби спілкування з ровесниками.

4. Однією з передумов появи важковиховуваності є така психологічна особливість, як відставання у плані розумового розвитку, олігофренія, обумовлена, як відомо, органічними ускладненнями вродженого, спадкового характеру, та різні фізичні вади (дефект мовлення, зовнішня непривабливість, наслідки конституційно-соматичного плану), які можуть негативно проявляти себе через систему міжособистісних взаємин підлітка у дитячому колективі.

Психобіологічні рівні значно впливають на виникнення важковиховуваності, але діють вони не безпосередньо, а опосередковано через фактори соціального характеру.

Неблагополучна сім'я і типові помилки сімейного виховання як чинники важковиховуваності. Негативні явища, які існують у суспільстві діють на особистість через найближче оточення – сім'ю, колектив ровесників, коло друзів, засоби масової інформації, вулицю. Особливо сильно зумовлюють виникнення важковиховуваності чинники, пов'язані з негативним впливом неблагопопучної сім'ї. Неблагополучна сім'я може чинити безпосередній руйнівний вплив на формування особистості, перешкоджати її нормальному розвитку.

На думку вчених, існує низка помилок сімейного виховання, які об'єктивно існують перш за все у неблагополучних сім'ях. Вони такі:

• аморальна сім'я, в якій батьки ведуть розбещений спосіб життя пиячать, мають безпосередній криміногенний вплив на дітей;

• конфліктна сім'я, де конфлікти між батьками глибоко травмують психіку дітей, роблять їх неврівноваженими, збудливими, грубими;

• асоціальна сім'я, особливістю якої є антигромадська спрямованість, що проявляється в наживі, егоїзмі, аполітизмі. Переконання батьків засвоюються дітьми і проявляються в їхній асоціальній поведінці або у відвертому лицемірстві;

• педагогічно неспроможна сім'я, в якій при відносно сприятливих особистих взаємовідносинах між подружжям не досить правильно налагоджуються їхні взаємовідносини з дітьми, виробляється помилковий педагогічний стиль у вигляді надмірної опіки, авторитаризації, потурання тощо.

У зв'язку з цим доцільно розглядати найбільш типові позиції важких підлітків у сім'ї:

1.**Позиція «покинутої дитини»**. Найчастіше це відбувається в асоціальних сім'ях. Діти в таких сім'ях належать самим собі, їхня поведінка не контролюється. Такі підлітки легко потрапляють під вплив вуличних компаній, починають вживати алкоголь, токсичні та наркотичні речовини. До речі, саме у таких сім'ях у підлітків найчастіше формується занижена самооцінка, у багатьох із них відсутній моральний ідеал. На становлення особистості такого підлітка особливий вплив має вулична неформальна група.

2. Схожа на попередню **позиція «відчуження підлітка»**, яке з'являється у тих сім'ях, де батьки захоплені лише власними проблемами, немає взаєморозуміння, духовної близькості з дітьми, у підлітків даної позиції самооцінка формується по-різному, залежно від того, чий вплив на них буде сильнішим: вплив педагога, однокласників, з вуличного угрупування.

3. **«Суперечлива позиція»** часто зустрічається в конфліктних сім'ях, де неузгоджені педагогічні вимоги окремих членів сім'ї, наявні часті конфлікти між батьками Оскільки підліткам доводиться пристосовуватися до різних вимог батьків, у них розвиваються такі якості, як брехливість і лицемірство. Це заважає підлітку виробляти правильну, стійку позицію, позбавляє його моральних еталонів. Самооцінка у таких підлітків часто суперечлива, нестійка, процес формування моральних ідеалів досить ускладнюється.

4. **Позиція «пригніченості дитини»** зустрічається в сім'ях, де поведінка підлітка занадто контролюється, де дітей фізично карають. Позиція батьків у таких сім'ях авторитарна. До підлітків ставляться завищені вимоги, а позитивні сторони не помічаються. Самооцінка таких підлітків часто буває заниженою або має конфліктний прояв. У деяких підлітків даної позиції формується ідеал сильної особистості, здатної протиставити себе іншим.

5. **Позиція «заголубленої дитини»** зустрічається в сім'ях, де з дитини роблять «ідола». Матеріальний достаток у поєднанні з духовною убогістю, відсутність вимог до сина чи дочки часто сприяють формуванню таких якостей, як бездушність, споживацтво, цинізм. Завищені домагання призводять до конфліктів з оточенням і з самим собою, оскільки відсутні реальні можливості й здібності для досягнення поставленої мети.

У будь-яких із названих позицій підліток відчуває дефіцит глибокого, змістовного спілкування з батьками.

Недоліки шкільного виховання як чинник важковиховуваності дітей. Типовим недоліком шкільного виховання є відсутність статево-рольового виховання школярів. Акцентована увага педагогів (якими в основному є жінки) на вихованні акуратності, терпіння, слухняності, більш притаманних дівчаткам, викликають протест з боку хлопчиків і частково виключають їх з громадського життя школи. А з іншого боку, відсутність статево-рольового виховання разом з емансипацією проявляється в чоловічому характері спілкування у дівчат-підлітків. Розвиток у них чоловічої мотивації і форм поведінки призводить до приниження жіночої ролі, що є характерним для важковиховуваних дівчаток. До помилок шкільного виховання можна віднести домінування словесних методів, недостатнє використання виховних можливостей дитячого колективу, відсутність тісних контактів з сім'єю і громадськістю, пасивність школярів в організації дозвілля в позанавчальний час, безініціативність у роботі з морально неблагополучними сім'ями.

Вплив негативних джерел, інформаційне формування важковиховуваності дитини. Ще однією передумовою важковиховуваності,

як вважає Л. Завадська, є негативні джерела інформації. Дуже часто підлітки одержують інформацію, необхідну для самосвідомості, із найбільш легкодоступних джерел і засобів масової інформації, продукції відео-ринку. В таких джерелах досить точно і яскраво демонструється логіка становлення негативних типів особистості.

Характеристика типів важковиховуваних дітей. Важливим для правильного обрання стратегії і превентивно-корекційної роботи є врахування типів важковиховуваних підлітків. Дослідниця на основі критерію спрямованості особистості та соціальної ситуації її розвитку виділяє такі типи важковиховуваних дітей: пасивно-позитивний або конфліктно-ситуативний з переважно позитивною спрямованістю; байдуже-нестійкий, або неврівноважено-ситуативний з незначною негативною спрямованістю; пасивно-негативний, або нестійкий з переважаючою негативністю; активно–негативний, або стійкий з негативною спрямованістю.

1. Пасивно-позитивний тип, або конфліктно-ситуативний з переважною позитивною спрямованістю. Формування особистості цього типу може відбуватись і в позитивному середовищі. Особливості духовного світу важковиховуваних (відхилення в потребах, інтересах, звичках) спочатку не викликають побоювань. У них переважають потреби в соціальному визначенні. Наявні дещо спотворені цінності. Переважають матеріальні та дозвіллєві інтереси, хоча правомірні шляхи їх задоволення обмежені. Звички до безцільного проведення вільного часу виражені слабко. Має місце середній рівень самоорганізації. Правопорушення для них випадкове явище, яке можливе у випадковій ситуації. Такі діти потребують постійного контролю. Корисним є постійний контакт з батьками.

2. Ситуативний тип з незначною негативною спрямованістю характеризує тим, що діти даного типу формувалися в середовищі з субкультурними традиціями. Відрізняються звичкою до проведення вільного часу в комп'ютерних клубах, в групах однолітків з негативними субкультурними відхиленнями поведінки - ситуативні. У них простежується знижений інтерес до навчання в школі, участь в житті класу. Вважають що їх недооцінюють. Нестійкість поведінки призводить до проблем, що їх недооцінюють.

3. Нестійкий з переважною негативною спрямованістю інтересів. Представники цього типу як правило виявляють солідарність з нормами відхилень. Легко пристосовуються до умов, не здійснюючи своїх установок і ціннісних орієнтацій. Рідко виступають в ролі лідерів, проте часто є ініціаторами різноманітних правопорушень. Дотримуються принципу «постою сам за себе». Ці неповнолітні, як правило, перебувають на обліку в

кримінальній поліції. Таких підлітків, у першу чергу, варто залучити до творчості, зокрема екстремальних видів спорту.

4. Стійкий, з негативною спрямованістю. Підлітки цього типу мають ускладнення соціально-психічних якостей, формуються переважно в несприятливому середовищі. Виражена схильність до ранньої соціалізації, самостійності. Агресивні, полюбляють бійки, наслідують традиції контр-культурних груп і створюють нові. Відзначаються значною моральною деформацією: брехливі, недоброзичливі. Власною поведінкою демонструють конфлікт з соціально орієнтовними нормами. Ведуть негативний спосіб життя. Характеризуються переконаннями груп протиправного спрямування. Перебувають на обліку в правоохоронних органах та службах у справах неповнолітніх. Деякі з них перебували у школах чи училищах соціальної реабілітації. Потрібна постійна робота з батьками, які переважно негативно впливають на підлітка. Намагатися вплинути на такого підлітка дуже складно. Слід пам'ятати, що сьогодні в державі існують служби у справах неповнолітніх та громадські організації, які професійно знайдуть підхід до таких батьків.

Звичайно, згаданий поділ важковиховуваних дещо умовний. У «чистому» вигляді типи зустрічаються рідко. **Відхилення у поведінці** – соціологічний термін, що визначає прояви поведінки, які не відповідають або суперечать прийнятим у суспільстві нормам, етичним еталонам і рольовим функціям.

2. СУТНІСТЬ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

За визначенням М. А. Галагузової, **девіантна поведінка** – це один із видів поведінки, що відхиляється, пов'язаний з порушенням відповідного віку соціальних норм та правил поведінки, характерних для мікросоціальних відносин (сімейних, дитсадкових, шкільних) і малих стате-вікових соціальних груп. Типовим проявом девіантної поведінки є ситуаційно обумовлені дитячі поведінкові реакції, такі як: демонстрація, агресія, самовільне відсторонення від навчання, систематичне залишення дому та ін. Кожне суспільство має свою певну систему норм (цінностей). Соціальні норми в суспільстві виконують орієнтаційну, регулювальну, інформаційну, корекційну, виховну функції.

За оцінкою О.Безпалько, в теорії девіантної поведінки виокремлюють кілька підходів до оцінки поведінкової норми та девіацій.

Соціальний підхід базується на уявленні про суспільну небезпеку чи безпеку поведінки людини. Відповідно до цього до девіантної поведінки відносять поведінку, яка може бути потенційно небезпечною для суспільства чи оточення.

Психологічний підхід, на відміну від соціального, розглядає девіантну поведінку у зв'язку з конфліктом, деструкцією та саморуйнівною поведінкою особистості. Девіант, відповідно до цього підходу, свідомо чи неусвідомлено прагне зруйнувати власну самоцінність, не дозволити собі реалізувати свої нахили.

В межах **психіатричного** підходу девіантні форми поведінки розглядаються як хворобливі особливості особистості, що сприяють формуванню психічних розладів та захворювань. Під девіацією в цьому підході розуміють психічні розлади, які не повною мірою досягли психопатологічних якостей.

Етнокультурний підхід визначає, що девіації доцільно розглядати урахуванням традицій певного суспільства. Вважається, що норми поведінки, прийняті в одному соціокультурному середовищі, можуть значно відрізнятися від норм інших груп людей. Тому дуже важливим є врахування етнічних, національних, расових, конфесійних характеристик людини.

Віковий підхід розглядає девіації поведінки з позиції вікових особливостей та норм. Поведінка, що не відповідає віковим стандартам, може бути визнана як девіантна.

Серед вітчизняних та закордонних дослідників не існує єдиної точки зору на термін «девіантна поведінка». У сучасній науковій літературі можна знайти різні визначення поняття девіантної поведінки. Спробу дати більш чітке тлумачення поняттю «відхилення в поведінці з позиції психолого-педагогічних знань» здійснила Р. Раєвська, називаючи її **девіантною** – такою, що не відповідає моральним нормам. Вона вважає, що девіантна поведінка відрізняється від кримінальної тим, що не передбачає порушення норм права, а від аномальної тим, що вона властива психічно здоровим дітям. Найбільш типовими проявами такої поведінки є: відсутність позитивних інтересів, негативізм, недисциплінованість, конфліктність, агресивність і т.д.

М. Вострокнутов вживає термін «делікатна поведінка». Він визначає делікатну поведінку як проступки дітей і підлітків, які є асоціальними за своєю спрямованістю, систематично повторюються і складають стійкий стереотип дії, що порушує правові норми, але не передбачає кримінальної відповідальності з причин обмеженої суспільної небезпеки цих дій або недосягнення делінквентом віку кримінальної відповідальності.

Автори О. Петринін та О. Печинюк пропонують термін «девіантно-кримінальна» поведінка, обґрунтовуючи це сучасними негативними тенденціями суспільного розвитку. У суспільстві відбулася інтенсивна примітивізація свідомості неповнолітніх. Відзначається зростання проявів цинізму, жорстокості, агресивності, які не можуть розглядатися як делінквентні

тільки в силу специфіки підліткового віку. Таким чином, девіантна поведінка неповнолітніх за своїми зовнішніми проявами, на думку цих авторів, все більше наближається до кримінальної, тобто девіантно-кримінальної поведінки – це поведінка, яка суперечить загальноприйнятим нормам та у своїх крайніх формах проявів має кримінальний характер.

Ю. Клейберг розуміє під девіантною поведінкою окремі вчинки чи систему вчинків, які суперечать прийнятим у суспільстві нормам і правилам і проявляються у вигляді незбалансованості психічних процесів, неадаптивності, порушенні процесу самоактуалізації чи у вигляді ухиляння від морального або естетичного контролю над власною поведінкою.

3. ХАРАКТЕРИСТИКА ПІДХОДІВ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ ВІДХИЛЕНЬ У ПОВЕДІНЦІ. ФОРМИ ДЕВІАЦІЙ

Більшість учених при розгляді проблеми девіантності виходить зі співвідношення цього поняття з поняттям «соціальні норми». Такі норми формуються у всіх сферах суспільного життя і регулюють усі види суспільних відносин, забезпечуючи, з одного боку, відносну універсальність людської поведінки, а з іншого – формуючи основу для реалізації функції соціального контролю, застосування різних санкцій.

Існують різні підходи до класифікації відхилень у поведінці неповнолітніх. Зупинимось детальніше на найбільш розповсюджених.

Л.Шнайдер радить розподіляти девіантну поведінку на дві великі категорії: поведінку, що відхиляється від норм психічного здоров'я, яка зумовлена відкритою чи прихованою психопатологією. Другу категорію відхилень складає поведінка, яка порушує соціальні, культурні та правові норми, що виражаються у формі проступків або злочинів.

Якщо проступки незначні їх розглядають які правопорушення, а серйозні проступки, що класифікуються та караються кримінальним законодавством, – злочинами. Девіації другої категорії відповідно називають делінквентною (протиправною) та кримінальною (злочинною) поведінкою. Близько до попередньої є класифікація І.Кона, який розглядав девіантну поведінку як відхилення від фізичних, психічних, моральних і правових норм.

Делінквентна поведінка – це сукупність протиправних вчинків людини за які, в особливо важких випадках, може накладатися покарання згідно зі статтями Цивільного та Кримінального кодексів. Делінквентна поведінка виражається не тільки в зовнішній, поведінковій стороні, але й у внутрішній, особистісній, коли у підлітка відбувається деформація ціннісних орієнтацій, що веде до ослаблення контролю системи внутрішньої регуляції.

До протиправних дій відносять проступки (провини), правопорушення та злочини. Серед типових проступків делінквентів відокремлюють лихослів'я, систематичне порушення обману в школі, бійки з однолітками, бешкетування (наприклад, жбурляння з балкона в перехожих різних предметів).

Правопорушення – це порушення адміністративних правових норм, які проявляються через дрібні крадіжки, здирництво, викрадення автотранспортних засобів, хуліганство. До правопорушень веде агресивно-насильницька поведінка, включаючи образи, що піддались дії, спрямовані, в основному, проти особистості людини. Поведінки, включаючи дрібні крадіжки, вимагання, викрадення й інші майнові зазіхання, пов'язані з прагненням одержати – протиправне, суспільно небезпечне діяння, що класифікується за певними нормами кримінальних процесів; визначається як протиправний вчинок, що по досягненні повної відповідальності служить підставою для порушення кримінальної дії, класифікується за визначеними статтями кримінального кодексу, (зґвалтування, вбивство, нанесення тяжких тілесних ушкоджень) які, як правило, передують різним формам девіантної поведінки людини, для якої притаманне питання до відходу від реальності шляхом штучної зміни свого стану завдяки прийому різноманітних хімічних речовин чи зозередження уваги на певних видах діяльності з метою розвитку та підтримання інтенсивних емоцій. В результаті такої поведінки, людина перебуває у своєрідному «віртуальному світі». Вона не тільки не вирішує своїх проблем, але й зупиняється в особистішому розвитку, а в окремих випадках навіть деградує.

Розрізняють три групи різновидів адиктивної поведінки:

– **нехімічні адикції** (патологічна схильність до азартних ігор (гемблінг), комп'ютерна адикція, трудоголізм).

– **проміжні форми адикції** (анорексія – відмова вад їжі, булімія – прагнення до постійного споживання їжі);

– хімічні адикції (вживання та вдихання психоактивних речовин, полону, алкоголю наркотиків, медичних препаратів, речовин побутового використання).

Розрізняють два шляхи розвитку адиктивної поведінки: полісубстантний та моносубстантний. При полісубстантній адиктивній поведінці підлітки пробують на собі дію різних речовин. Це етап, так званого, пошукового «полінаркотизму», коли вживаються і алкоголь, і токсичні речовини, і окремі наркотики. Поступово підліток починає надавати перевагу певній хімічній речовині, що означає перехід до етапу фонового «полінаркотизму». При моносубстантній адиктивній поведінці

підлітки зловживають лише однією речовиною. Найчастіше це обумовлено доступністю для підлітків певного наркогенного засобу. Типологічний тип девіантної поведінки базується на психопатологічних симптомах і синдромах, які є проявами певних психічних розладів та захворювань. Серед найбільш типових для дітей та молоді, типів такої поведінки вчені виокремлюють аутоагресивну поведінку, дисморфоманічну поведінку, гебоїдну поведінку, дромоманію, патологічну сором'язливість.

Аутоагресивна поведінка проявляється у двох формах, самогубство (суїцид) та самотравмування (парасуїцид). Розрізняють три типи суїцидальної поведінки:

1) «аномічний», пов'язаний з кризовими ситуаціями в житті людини;
2) «альтруїстичний», який здійснюється заради блага інших людей;
3) «егоїстичний», обумовлений конфліктом внаслідок неприйняття індивідом соціальних вимог та норм поведінки.

Дисморфоманія базується на хибній впевненості підлітка про наявність у нього фізичних недоліків. Психічний стан таких підлітків характеризується комплексом неповноцінності, прагненням кардинально змінити свою зовнішність за допомогою радикальних засобів (пластична операція, постійне голодування, надмірні фізичні навантаження тощо). В поведінці спостерігається рідше обмеження кола спілкування, занурення у власну проблему, постійний аналіз своєї зовнішності.

Гебоїдна поведінка підлітків характеризується інфантильним егоцентризмом, надмірним прагненням до самоствердження з грубою опозицією до оточення, повним ігноруванням моральних норм та цінностей, схильністю до імпульсивних агресій з насильством, знущанням, терористичними актами.

Дромоманія характеризується втечами дитини з дому чи школи, поїздки в інші райони міста або населені пункти, прагненням до подорожування, бродяжництва.

Одним з типових для підліткового віку явищем є **гіперсором'язлива поведінка.** Вона проявляється несміливістю, страхом перед спілкуванням, нездатністю ефективно діяти в присутності незнайомих осіб, відмові від знайомства з новими людьми, страхом бути незрозумілим іншими. Ми вважаємо, що в основі будь-яких проявів девіантної поведінки лежать правопорушення. Згідно з дослідженнями, виконаними у правознавчій галузі, правопорушення – це недотримання правил поведінки, встановлених законом та іншими нормативними актами. Воно може полягати у здійсненні забороненої дії або, навпаки, у невиконанні запропонованого законом

обов’язку. Інакше кажучи, правопорушення – це будь–яке невиконання не тільки моральних, але і правових норм, вимог закону про належну поведінку. Численні спроби систематизувати правопорушення поки що перебувають у стадії пошуку.

Правопорушення є однією із форм антигромадської поведінки. Антигромадська (антисоціальна) поведінка спрямована проти інтересів суспільства в цілому, окремих його осередків, конкретних людей. До антигромадської поведінки поряд із правопорушеннями відносять вчинки, пов’язані з невиконанням або невизнанням моральних норм поведінки в суспільстві. У підлітків вони найчастіше виявляються в непокорі старшим, батькам, вихователям, грубощах, зухвалій манері поведінки, лихослів'ї, носінні засуджуваної суспільством форми одягу, відмові від навчання і трудової діяльності, бродяжництві, передчасному вступі в статеве життя, пияцтві, інших формах адекватної поведінки тощо.

Поведінка вважається антигромадською, у тому числі й протиправною дією лише в тому разі, коли людина, що зробила її, має всі якості соціальної особистості, цілком певний стан психічного здоров'я, тобто цілком розуміє свої дії та керує ними. Вчинки несамовитих осіб, навіть якщо вони соціально небезпечні, неможна розцінювати як антигромадську поведінку. У цьому зв’язку слушним є зауваження І.С. Кона про те, що девіантну поведінку неповнолітніх можна поділити на дві великі категорії. По-перше, це поведінка, що відхиляється від норми психічного здоров’я, коли йдеться про наявність психопатології. По-друге, це поведінка, що порушує соціальні та культурні норми і, особливо, правові.

Сучасні дослідники виділяють такі специфічні ознаки правопорушень:

– багаторазові, тривалі порушення не будь-яких, а найважливіших норм для певного суспільства на цей час;

– поведінка, що не є наслідком кризової, нестандартної ситуації, а умовлена загальною спрямованістю особистості;

– поведінка, що супроводжується різноманітними проявами соціальної дезадаптації, викликає негативну оцінку з боку інших людей;

– поведінка, що не ототожнюється з психічними захворюваннями чи патопсихологічними станами, хоча може за певних умов набувати патологічних форм (алкоголізм, наркоманія);

– поведінка, результатом якої є заподіяння реальної шкоди самій особистості чи оточенням.

Отже, правопорушення пов’язані з порушенням норм поведінки. Залежно від норми, з якою співставляються особливості поведінки та її

негативні наслідки, виокремлюють такі види девіантної поведінки: **аморальну, антисоціальну** (кримінальну), **аутодеструктивну.**

Аморальна поведінка – сукупність вчинків, що характеризуються негативним ставленням підлітка до етики і моралі, насамперед, до загальнолюдських цінностей, зокрема, до дисциплінованості, почуття обов'язку, поваги до оточення, ввічливості, чесності, порушення яких передбачає громадський суд. Така поведінка є формою дезорганізації індивіда в групі осіб або у суспільстві, де виявляється невідповідність очікуванням, що склалися у суспільстві, і, насамперед, його моральних вимог.

Тож правопорушення визначають як систему дій, що не відповідають соціально визнаним нормам морально-правових відносин і проявляння у формах, за якими настає адміністративна і правова відповідальність. Отже, в широкому соціально-педагогічному розумінні правопорушення – це проступки (провини) і злочини.

Правопорушення є антисоціальною поведінкою.

Антисоціальна поведінка суперечить соціальним і правовим нормам, загрожує соціальному порядку і благополуччю навколишніх. Така поведінка може виявлятися у формі бешкетування, хуліганства, вандалізму, інших неприйнятних
форм, що демонструються, насамперед, внаслідок недоліків власного виховання.

Поступово антисоціальна поведінка може трансформуватися у злочинну (кримінальну).

Кримінальна (злочинна) поведінка виявляється у вчинках, що суперечать нормам права і, водночас, нормам карного законодавства. Виокремлюють декілька типів кримінальної поведінки залежно від тяжкості злочину:

– злочини, що чиняться із застосуванням фізичної сили, вбивства, нанесення тілесних ушкоджень, побої, хуліганство, зґвалтування та інші;

– злочини, що чиняться з погрозами застосування фізичного насильства, здирництво, погроза фізичної розправи;

– злочини, що чиняться через психологічне насильство: шантаж, образа, обмова.

Залежно від особливостей спрямованості особистості визначаються такі типи злочинної поведінки:

– випадкова, що суперечить загальній спрямованості особистості;
– ймовірна, але невідворотна з урахуванням загальної нестійкості, особистісної спрямованості;

– така, що відповідає антигромадській спрямованості особи, випадкова з боку приводу й ситуації;
– така, що відповідає злочинній спрямованості особистості та не вбачає пошук або створення необхідних приводів і ситуацій.

Основною одиницею соціальної поведінки є вчинок, оскільки саме в ньому проявляється і формується характер людини. Вчинок може бути виражений дією чи бездіяльністю, позицією, висловленою словами, ставленням до чогось, оформленим у вигляді жесту, погляду, інтонації, голосу, змістового підтексту, в дії, спрямованій на подолання перепон, пошук істини. Оцінюючи вчинок, необхідно враховувати систему соціальних норм, прийнятих у даному мікросоціумі**. Вчинок** – специфічний вид розумово вольових дій, необхідна складова діяльності людини, акт морального самовизначення людини, в якому вона стверджується як особистість у своєму ставленні до інших, до себе самої, до групи чи спільноти, до природи цілому. Система вчинків обумовлює спрямованість поведінки. В усіх випадках мова йде про правопорушення як протиправний вчинок. Зв’язок між усіма цими видами правопорушень полягає в тому, що скоєнню протиправної дії завжди передує аморальна поведінка, в основі якої лежить вчинок.

Антигромадський вчинок – зловмисне скоєння дій проти особистості і колективу (здирництво, крадіжки, бійки, вживання алкоголю та інших психоактивних речовин, що призводить до антигромадських вчинків тощо). У зв'язку з цим антисоціальна особистість – людина, яка нехтує соціальними нормами суспільства, скоює антигромадські вчинки порушує, права та інтереси суспільства в цілому і його громадян. Проте ці порушення ще не досягають протизаконних дій.

У спрощеному вигляді – формування і реалізацію вчинку можна представити так: провокуюча ситуація – мотивація – рішення – вчинок.

Вчинкові дії мають певну динаміку: 1) формування особистості дезадаптованою орієнтацією; 2) конфлікт мотивацій; 4) прийняття рішення про скоєння проступку; 5) реалізація цього рішення; 6) наслідки.

Кожен з цих етапів характеризується різним рівнем взаємодії особистості з певними ситуаціями. В. Оржеховська визначає такий перебіг подій антидисциплінарний, антигромадський, делінквентний, кримінальний, насильницький. На першому рівні знаходяться різноманітні порушення дисципліни: культури поведінки, статутів загальноосвітньої школи, статутів різноманітних дитячих і молодіжних громадських організацій.

Другий рівень складає правопорушення, що стосуються різноманітних проступків (порушень нормативних актів органів влади: законодавчих, правоохоронних органів, Цивільного кодексу).

Третій рівень представлений правопорушеннями, не пов'язаними зі злочинами проти особистості.

Четвертий рівень складають злісні злочини проти особистості.

П’ятий рівень демонструє засвоєння найбільш брутальних форм злочинної поведінки.

Суттєвою відмінністю двох останніх рівнів є злісний характер, жорстокість, негативне ставлення до постраждалого, зловтіха, грубість, невизнання провини своїх дій.

Складним у превентивній теорії й практиці є питання про зв’язок правопорушень із психічними захворюваннями. У вітчизняний та в даний час сформувалося чітке уявлення про те, що небезпечні для суспільства дії можуть здійснити як здорові, так і хворі в психічному відношенні люди.

Варто пам'ятати, що правопорушення може бути скоєно: психічно здоровою людиною (девіантна форма поведінки); людиною, яка має психічні розлади, що не виключають її осудність; людиною, яка страждає психічним захворюванням, що виключає осудність.

У першому випадку мова має йти про повну міру відповідальності особи, що скоїла злочин; у другому – покарання має поєднуватися з адекватною медичною допомогою, у третьому – дія хворого, якщо навіть вона і небезпечна для суспільства, не може розцінюватися як правопорушення, а сам хворий потребує спеціалізованої допомоги.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ТА САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть науковців, що займалися вивченням проблеми виникнення негативних проявів у поведінці дітей.
2. Дайте визначення поняття «негативні прояви у поведінці дітей».
3. Поясніть сутність механізму формування поведінкових відхилень.
4. Назвіть науковців, які досліджували проблему відхилень у поведінці дітей.
5. Проаналізуйте чинники виникнення педагогічної занедбаності у дітей.
6. Назвіть типи важковиховуваних підлітків.
7. Перерахуйте можливі етапи у формуванні поведінкових девіацій.
8. Назвіть групи негативних проявів у поведінці дітей.
9. Назвіть та проаналізуйте підходи до розуміння сутності девіацій.
10. Назвіть найбільш поширені класифікації девіацій у поведінці дітей та молоді.
11. Проаналізувати найбільш поширені класифікації девіацій, вказавши доцільні для використання у профілактичній роботі.

1.2. Профілактика девіантної поведінки

1. СУТНІСТЬ І ВИДИ ПРОФІЛАКТИКИ ВІДХИЛЕНЬ У ПОВЕДІНЦІ

Термін «профілактика» вживається в багатьох галузях науки й означає попередження, запобігання. Профілактика девіантної поведінки дітей – це система комплексних заходів, яка здійснюються державними і громадськими організаціями, та спрямовані на виявлення та ліквідацію причин, які негативно впливають на здоров'я та розвиток особистості неповнолітніх, сприяють їх бездоглядності, вчиненню ними правопорушень. У науковій літературі часто зустрічається термін «превенція», що є близьким за значенням до терміну «профілактика» та визначається як дія з метою профілактики, пом'якшення, полегшення, коригування тих умов, що сприяють фізичним, емоційним порушенням.

Існує також термін «соціальна профілактика», яку М. Шакурова визначає як діяльність, спрямовану на попередження соціальних проблем, і їх діяльних відхилень або утримання їх на соціально терпимому рівні шляхом ліквідації чи нейтралізації причин, які їх породжують. Профілактика спрямована на попередження можливих фізичних, психологічних, соціокультурних колізій в окремих індивідів; збереження підтримки і захист життя та здоров'я людей; сприяння їм у досягненні поставлених цілей і розкритті їх внутрішніх потенціалів.

Профілактичну діяльність Н. Харітонова розглядає на рівні держави – систему заходів, спрямованих на підвищення якості життя, мінімізацію факторів соціального ризику, створення умов для реалізації принципу соціальної справедливості, і називає її соціальною профілактикою. Соціальна профілактика створює той необхідний фон, на якому більш успішно здійснюються всі інші види профілактики: психологічна, педагогічна, медична і соціально-педагогічна.

Незважаючи на різноманітність підходів до визначення профілактики, основною її характеристикою є спрямованість на попередження і мінімізацію негативних девіантних проявів.

У системі профілактики девіантної поведінки неповнолітніх чітко простежуються не тільки окремі напрямки та заходи загального характеру (загальносоціальна профілактика), але й індивідуалізовані заходи, адресовані конкретним особам (спеціальна профілактика). Кожен з цих видів профілактики має свою специфіку, яка виражається в способах і прийомах організації профілактичних впливів. Так, загальносоціальна профілактика

розглядається як комплекс економічних, політичних, ідеологічних, культурно-виховних та інших заходів, спрямованих на ефективне функціонування і прогресивний розвиток суспільства і разом з тим на звуження сфери девіантних проявів. Вона здійснюється в масштабах суспільства в цілому, а також різних соціальних груп.

Загальносоціальна профілактика девіантності дітей – це дуже складна система, до складу якої входить багато різних елементів. Ці елементи утворюють відповідні напрямки профілактичної дії, зокрема, моральна профілактика, правова профілактика, педагогічна.

Моральна профілактика, з одного боку, спрямована проти тих явищ соціального життя, які детермінують порушення норм моралі, а з іншого – виступає як засіб правильної соціальної орієнтації членів суспільства в морально-правовому просторі.

Дуже важливою є правова профілактика, яка спрямована на запобігання правопорушень, усунення факторів, які їх породжують. Способами її реалізації є правове виховання і пропаганда правових знань. Суть цієї діяльності полягає в попередженні громадян про недопустиме здійснення протиправних вчинків, невідворотність покарання в разі вчинення.

Спеціальна профілактика включає різні за характером, формою змістом спеціальні економічні, виховні, правові, організаційні заходи, безпосередньо спрямовані на усунення чи нейтралізацію причин конкретних форм девіацій у конкретних осіб. Зазвичай, профілактичні заходи розподіляють на три рівні: первинна, вторинна і третинна профілактика.

В рамках спеціальної профілактики виділяють індивідуальну профілактику, яка реалізується засобами коригуючих, регулюючих впливів, спрямованих на конкретні форми соціальних девіацій і фактори, які її викликали. Метою індивідуальної профілактики є припинення процесу деформації особистості неповнолітніх, які допускають девіантні прояви поведінці. І відповідна корекція (психолого-педагогічна, медико-педагогічна). Ця діяльність орієнтована на попередження переходу до більш небезпечних форм девіантної поведінки, перетворення її на делінквентну. На індивідуальному рівні профілактика включає заходи, спрямовані, перш за все, на надання соціальної допомоги і забезпечення вимовних впливів.

В процесі індивідуальної профілактики можна виділити декілька найбільш значущих етапів: соціальний захист, коригуючі впливи, соціальна допомога і коригуючі впливи, власне коригуючі впливи.

2. АСПЕКТИ І РІВНІ ПРОФІЛАКТИКИ ВІДХИЛЕНЬ У ПОВЕДІНЦІ ДІТЕЙ

Превентивний досвід засвідчує, що профілактика і корекція відхилень у поведінці дітей повинна включати санітарно – просвітницький, психогігієнічний, психопрофілактичний, організаційно–управлінський аспекти.

У санітарно-просвітницькій роботі можна умовно виділити такі аспекти: соціально-психологічні основи виникнення відхилень у поведінці – правові аспекти наслідків девіантної поведінки; клінікс-біологічні наслідки аномальних звичок: лікування і соціальна реабілітація осіб зі шкідливими звичками; шляхи і способи утвердження здорового способу життя. Для реалізації цих напрямків залучаються як вчителі, вихователі, соціальні педагоги, психологи, які працюють в навчальному закладі, так і інші фахівці (юристи, медики, соціологи).

Психогігієнічна і психопрофілактична форми роботи включають: ознайомлення дітей з правилами і нормами гігієни; вивчення особливостей фізичного і психічного розвитку дітей в період їх перебування в навчальному закладі; аналіз соціально-культурних умов виховання дітей у конкретному мікросоціальному оточенні і т.п.

Ця робота дозволяє своєчасно виявити групу дітей з підвищеним ризиком формуванням різних шкідливих звичок і девіацій поведінки. Разом з тим психопрофілактична робота повинна включити комплекс активних педагогічно-виховних і корекційних заходів.

При розробці психогігієнічних і психопрофілактичних заходів слід враховувати:

– особливості прояву тієї чи іншої шкідливої звички у дитини, соціально-культурні умови, за яких вона сформувалась;
– рівень загальної обізнаності дитини про прояви даної звички, можливості позбутися її;
– ступінь вираженості аномальних – особистісних новоутворень, які сформувалися під впливом шкідливих звичок;
– наявність збережених характеристик пізнавальної і особистісної з метою їх актуалізації для подальшого розвитку.

На психолого-педагогічгому рівні в різноманітних формах діяльності психологічна робота виявляється в роботі семінарів, консиліумів, соціологічних служб, рад профілактики. Характерним є застосування активних форм і методів роботи. Психолого–педагогічний рівень забезпечує індивідуальний підхід до учнів.

На організаційно-структурному рівні розробляються нормативні методичні матеріали про взаємодію школи, органів і служб у справах повнолітніх, батьків, державних і громадських організацій. Робота будується у комплексі взаємозв'язку: вчителі – діти – батьки – соціальне середовище

Єдність організаційного і психолого-педагогічного рівнів дає можливість в умовах гуманізації виховного процесу формувати моральні якості учнів, виходячи з їх прав і обов'язків.

3. ОСОБЛИВОСТІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ

Науковці виділяють педагогічну профілактику – формування конкретного морального почуття відповідальності шляхом комплексного цілеспрямованого впливу на свідомість, почуття, волю учнів з метою вироблення їх імунітету до негативних впливів навколишнього середовища, попередження асоціальної спрямованості поведінки неповнолітніх, перебудова їх ставлення до навколишньої дійсності у процесі перевиховання.

Первинна педагогічна профілактика – це процес комплексного цілеспрямованого впливу на свідомість, почуття, волю учнів, метою якого є виховання психічно, фізично, морально та соціально здорової особистості. Первинна (соціально-педагогічна) профілактика спрямована на збереження і розвиток умов, що сприяють здоров'ю, збереженню життя дітей, а також на попередження несприятливого впливу негативних факторів соціального й природного середовища. Слід підкреслити що первинна профілактика є масовою і найбільш ефективною. Бо вона зазвичай базується на комплексному системному вивченні впливу умовних факторів як соціального, так і природного середовища на здоров'я, всебічний розвиток дитини.

Згідно з Концепцією превентивного виховання дітей та молоді України, первинна профілактика спрямована на здійснення освітньо-профілактичних заходів та інших педагогічних моделей впливу на особистість з метою попередження різних видів небезпечної поведінки на ранніх стадіях відхилення. Вона ґрунтується на позитивній педагогічній діяльності, мета якої – своєчасне виявлення та виправлення несприятливих інформаційних, педагогічних, психологічних, організаційних та інших факторів, що зумовлюють відхилення у психологічному та соціальному розвитку дітей та молоді, у їхній поведінці, стані здоров'я.

До заходів первинної профілактики також належить врахування факторів захисту, які можуть вплинути на несприятливі фактори або на підвищення стійкості людини до несприятливих факторів [57, с. 7].

Вторинна профілактика (превентивна допомога, корекція) – вид психолого–педагогічної та медико–соціальної діяльності, що полягає у допомозі окремим категоріям – «групам ризику» і передбачає психолого–педагогічний та соціально–терапевтичний вплив на особистість з тим, щоб вона сама навчалась допомагати собі, розв'язуючи численні проблеми, що провокують деструктивну поведінку. Тож вторинна (рання) профілактика – це діяльність із запобігання можливим порушенням соціальних маманізмів моральної регуляції.

Вторинна педагогічна профілактика, на думку науковців, є цілеспрямованою діяльністю, метою якої є діагностика умов і факторів та груп ризику; нівелювання їх дії, застосування відповідного комплексу корекційно–виховних заходів.

Завданням вторинної профілактики є якомога раніше виявлення негативних змін у поведінці дитини, що дає можливість також попередити подальший розвиток. Вторинна, або рання, профілактика базується на результатах масової діагностики, різноманітних аспектів життєдіяльності людей і є індивідуальною в плані корекції систем життєдіяльності і забезпечення організму.

Л. Завадська, аналізуючи сутність, типи та можливі функції діагностики як важливого етапу у корекційно-профілактичній роботі, виділяє соціальну, педагогічну, соціально-педагогічну та комплексну психолого-педагогічну діагностику. Яку ж роль може виконувати кожен з вказаних типів у реалізації заходів педагогічної профілактики негативних проявів у поведінці дітей?

Соціальна діагностика – це комплексний процес виявлення і вивчання причинно-наслідкових зв'язків і взаємовідносин у суспільстві, які характеризують його соціально-економічний, культурно-правовий, соціально-психологічний, медико-біологічний, санітарно-екологічний стан. Її мета – постановка діагнозу, тобто науково обґрунтованого висновку про стан соціального здоров'я.

Результати соціальної діагностики щодо проблем учасників соціальної ситуації розвитку дитини дозволяють соціальному педагогу здійснити аналіз їх впливу та прогнозувати наслідки для розвитку особистості дитини.

Педагогічна діагностика – це вивчення особистості учня та учнівського колективу з метою забезпечення індивідуального і диференційованого

підходу в процесі навчання і виховання для більш ефективної реалізації його основних функцій.

Використовуючи педагогічні засоби, педагоги вивчають особистість дитини в педагогічному процесі з метою визначення рівня научуваності дітей, їх здібностей до шкільного навчання та реально здобутих знань, умінь і навичок. Вони досліджують особистість учня як суб'єкта навчальної діяльності. Педагогічна діагностика оцінює дитину у порівнянні з відповідними нормами та еталонами.

За оцінкою Завадської, соціально-педагогічна діагностика – спеціально організований процес пізнання, в якому відбувається відбір інформації про вплив на особистість і соціум: соціально-психологічних, педагогічних, екологічних і соціологічних факторів з метою підвищення ефективності педагогічних факторів. За змістом і кінцевими цілями вона є педагогічною, а за методикою проведення має багато спільного з психологічними та соціологічними дослідженнями.

Об'єктом діагностики для педагога є особистість дитини, яка розвивається в системі її взаємодії з соціальним мікросередовищем, і окремі суб'єкти цього середовища, які здійснюють вплив на формування особистості. Предметом діагностики є соціально-педагогічна реальність.

Комплексна психолого-педагогічна діагностика – це поглиблений всебічний аналіз особистості дитини, спрямований на виявлення притаманних їй позитивних сторін та недоліків, їх причин, вирішення практичних завдань, гармонізацію розвитку особистості і підвищення ефективності цілісного педагогічного процесу. Комплексна діагностика при доцільній організації допомагає оцінювати рівень розвитку, освіченості та вихованості дитини залежно від якості сімейного виховання і навчального виховного процесу в дитячому садку та школі, характеру особистісного впливу виховного мікросоціуму.

Предметом комплексної діагностики є постановка психолого-педагогічного діагнозу, який повинен підтвердити або спростувати наявність соціально-педагогічної занедбаності, вказати на деформації особистості дитини, які викликані цим станом, їх причини, шляхи і способи профілактики та корекції виявлених відхилень і недоліків.

Метою комплексної діагностики є виявлені раніше ознаки і прояв соціально-педагогічної занедбаності. Вона виконує такі діагностичні завдання: визначення рівня деформації і характеру дисгармоній різноманітних сторін, якостей і властивостей особистості дитини, які викликані цим станом; виявлення шляхів і способів їх профілактики та корекції; прогнозування подальшого розвитку дитини як суб'єкта спілкування, діяльності

самоусвідомлення; вивчення ефективності проведеної роботи в реальних змінах особистості дитини і ситуації її розвитку.

Змістовими критеріями комплексної діагностики повинні стати: відсутність патології розвитку; несприятлива соціально-педагогічна ситуація розвитку, неадекватна, невідповідна віковим вимогам і індивідуальним можливостям; активність дитини як суб'єкта спілкування та діяльності; недостатній розвиток дитини як суб'єкта самосвідомості; загальна середовищна дезадаптація, педагогічна занедбаність; важковиховуваність.

Механізм комплексної діагностики визначається її багатоетапністю, неперервністю. Л. Завадська виділяє чотири основні етапи комплексної діагностики.

На першому етапі проводиться сканування всіх дітей у дошкільних групах дитячого садка чи початкових класах школи на предмет виявлення дітей групи ризику.

На другому етапі група соціально і педагогічно занедбаних дітей відстежуються психологом. У результаті такого скринінгу ставиться психолого-педагогічний діагноз, визначаються завдання корекційної роботи з дитиною.

На третьому етапі проводиться глибинна психолого-педагогічна діагностика виховного мікросоціуму дитини, визначається прогноз її розвитку, завдання профілактичної і корекційної роботи з виховним мікросоціумом.

На четвертому етапі проводиться діагностика ефективності профілактичної і корекційної роботи в параметрах, які характеризують зміни в особистості дитини і соціально-педагогічній ситуації її розвитку.

Для педагога ця робота складає основу психолого-педагогічної характеристики дитини, дозволяє поставити педагогічні завдання, виділити групу ризику «соціально-педагогічна занедбаність» та виявити шляхи поглибленої психодіагностики.

Тож у комплексній психолого-педагогічній діагностиці діяльність педагога повинна бути провідною, особливо якщо проблеми стосуються соціально і педагогічно занедбаних дітей, важковиховуваних підлітків, сімейних проблем, взаємин однолітків та дорослих і дітей Такий різновид діагностики виступає необхідним компонентом на різних етапах виховання, а також як особлива навчально-виховна діяльність. Її виконання вимагає спеціальної підготовки і навичок.

Отже, рання профілактика являє собою діяльність із запобігання можливих порушень соціальних механізмів моральної регуляції. Нижня межа ранньої профілактики відносна, однак доцільно ранню профілактику відхилень у поведінці розпочинати вже в дитячому віці.

Значний ефект в цьому плані може забезпечити діяльність психологічної служби дитячих дошкільних закладів, оскільки далеко не всі батьки здатні вчасно розпізнати перші симптоми неблагополуччя в моральному розвиткові особистості і вжити відповідних заходів. Аналіз практики переконує, що вже в цьому віці 13–15 % дітей відносяться до розряду важковиховуваних, або групи ризику. У цих дітей відсутні навички культурної поведінки (ввічливість, акуратність, ретельність). Для них характерні впертість, забіякуватість, образливість, озлобленість, лінощі, низькі пізнавальні інтереси. Дуже важливо пам'ятати, що ці якості служать основою для шкільної дезадаптації, порушення стосунків з однолітками, вчителями.

Однак треба додати, що вік не є основним критерієм у визначенні профілактики як ранньої. Показник необхідності початку профілактичних заходів – характер поведінки, який завдає шкоди суспільству чи інтересам окремих осіб і в якому проявляються агресивність, грубість, брехливість, лінощі та інші негативні якості, що свідчать про спотворення ціннісних орієнтацій і недоліки внутрішніх регуляторів поведінки особистості: свідомості, почуттів, волі, мотивів.

Третинна педагогічна профілактика, за визначенням науковців, це адаптація, реабілітація, ресоціалізація дитини зі стійкими негативними проявами у поведінці. Їх сутність полягає в розробці заходів, які спрямовані на відновлення втрачених соціально-психопогічних функцій і ролей. Новими третинної профілактики є терапевтичні заходи та соціальна реабілітація.

Третинний рівень профілактичної діяльності поєднує сукупність заходів, спрямованих на попередження переходу відхилень у поведінці більш важку стадію. Третинна профілактика є індивідуальною, вона містить заходи із виявлення та корекції конкретних вад сімейного і дошкільного виховання.

Мета терапевтичних методів у превентивній педагогіці – розкрити творчі задатки людини, що здатні протидіяти деструктивним впливам. Корекційно-терапевтична дія ґрунтується на вірі в дитину, її здатність бути кращою, а образотворча терапія розглядається як оптимальний вид набуття позитивних властивостей особистості.

Терапевтичне втручання через «образотворчу поведінку» дає змогу:

– скорегувати або відновити адекватну «Я-функцію»;

– завдяки образам-символам допомогти усвідомити особисті переживання;

– пробудити творчі сили, оригінальність, здатність розкриватись душевно, створити гнучкість психічних функцій;

– реабілітуватись та адаптуватись до соціального життя.

На основі експресивних мистецтв за допомогою методів образотворчого мистецтва знімаються тривожні стани, використовуються можливості творчого процесу для самодослідження спілкування та інтеграції. Учасник образотворчого процесу має можливість вийти за межі своїх проблем, побачити себе конструктивно діючим у навколишньому оточуючому світі, зрештою, стати таким.

Мета арт-терапії полягає у вивільненні негативних станів, реконструктовані та закріпленні особистісного «Я» через процес образотворчого саморегулювання, самопізнання і самопозбавлення від деструктивних станів, досягнення позитивних змін, які полягають у зміні образотворчих вмінь, емоційних стосунків з оточенням.

При відпрацюванні індивідуальної і групової методик терапевтичний підхід має ґрунтуватися на об'єктивізації внутрішнього світу особистості арт-терапевтом. Відштовхуючи дитину від зрозумілого для неї рівня уявлень, арт-терапевт поступово актуалізує увагу на самоспостереження. Основні ефективності методу полягають в зрозумілому доведенні змісту, принципів вимог методу, при чому якщо для дитячого віку доцільна поетапність.

Робота в групі терапії образотворчим мистецтвом починається з роз'яснення суті психологічних процесів, особливостей ситуацій, що призводять до існування деструктивних переживань. Зміст на попередніх етапах роботи повинен торкатися загальних положень, мати анонімне посилання на приклади і конкретне – на ілюстрації мотивуючих прикладів ефективності арт-терапевтичного методу. Це дає змогу не тільки актуалізувати почуття особистості у спрямуванні на творчість, а й актуалізувати на прийняття рішень, позбавитись особистої проблеми за допомогою образотворчого методу.

Проективні (діагностичні) методики в образотворчій терапії дають можливість визначити спрямованість активності підлітка через поняття «ігрове раї» й «екстраверсії», типу і ступеня переживань. Вони визначають і особистість у процесі взаємозв'язку з внутрішнім світом і нинішнім оточенням. Проективний та інтерпретуючий компоненти образотворчої терапії завжди присутні в свідомості арт-педагога, незалежно від того, якої ситемної концепції він дотримується – гуманістичної, психоаналітичної чи будь-якої іншої. Істотна відмінність лише в тому, ініціює арт-педагог чи утримується від використання діагностики та інтерпретацій у процесі своєї роботи.

Образно-терапевтичний процес містить два етапи: перший етап – вивільнення деструктивних асоціацій; другий – формування позитивних асоціацій.

На першому етапі арт-терапевтичний метод дає змогу перервати деструктивності, насичувати позитивну творчу енергію саморегулюючими механізмами. На другому етапі неконструктивні механізми психологічного захисту реконструюються в конструктивні, допоміжні. І тоді мають виняткове значення, бо допомагають позбавити ситуацію, що призвела до існування в підсвідомості деструктивних станів, актуальності. Це робить людину відкритою для позитивних впливів і водночас закритою – для негативних. На другому етапі завершується набутим позитивним станом. Саме на цьому етапі доцільно звертатись до допоміжних прийомів образотворчої терапії – музики, пантоміми тощо.

Педагог може використовувати елементи арт-терапії на заняттях, уроках з образотворчого мистецтва, факультативах. В діяльності шкільного психолога або соціального педагога елементи можуть бути складовою діагностичної, консультативної чи патронажної роботи. За умови сертифікації на кваліфікацію тренера доцільно почати проводити тренінгові заняття з різними групами превентивного впливу. В третинній превентивній діяльності подолання адиктивних проблем через процес образотворчої терапії відбувається при відпрацюванні першого та другого етапів. На першому – доцільно орієнтуватись на вироблення сенситивних, чуттєвих якостей через теми: «Як я відчуваю чужий біль своїх однолітків», «Як подолати незахищеність людини», «Мої страхи».

Дослідження, які проводились протягом багатьох років науковцями лабораторії превентивного виховання НАПН України переконують, що короткотривала діяльність в арт-терапевтичному процесі дає змогу біль якісно впливати на свідомість, почуття та поведінку важковиховуваним, знайти порозуміння, надати приклад іншого ставлення до проблем знімає самостигматизацію у таких дітей, дозволяє побачити їхні джерела, а в цілому надає новий імпульс соціальній реабілітації.

Таким чином, профілактика – це не лише низка заходів спрямованих на виявлення й усунення причин та умов правопорушень, а й система заходів виховної роботи з формування рис особистості підлітків.

У психологічній профілактиці прийнято теж виділяти три рівні:

Перший рівень – це первинна психопрофілактика. На цьому рівні психолог та вихователі працюють з дітьми, які мають поведінкові та навчальні розлади, і виявляють турботу про психічне здоров'я та психічні ресурси усіх дітей. На першому рівні у центі уваги психолога та вихователя перебувають усі діти

дошкільного закладу, учні школи, включаючи «нормальних» і тих, що мають певні психологічні проблеми. Існує думка, що саме дошкільний заклад чи школа є оптимальною системою для профілактики психічного здоров'я, а психолог є головним фахівцем, який має здійснювати первинну профілактику.

Другий рівень – вторинна психопрофілактика. Вона спрямована на так звану групу ризику, тобто на тих дітей, у яких уже мають місце непсихологічні проблеми. Вторинна профілактика передбачує раннє виявлення у дітей труднощів у навчанні і поведінці. Головне завдання цього рівня – подолати дані труднощі ще до того, як вони стануть соціально емоційно скерованими. У цьому разі вихователь та психолог уже працюють не з усіма дітьми, а з групою по 3–10 осіб у кожній. Вторинна профілактика включає роботу психолога не лише з дітьми, а й з вихователями, учителями та батьками. Психолог навчає стратегій подолання різних труднощів у спілкуванні з дітьми та у їх вихованні.

Третій рівень – третинна психопрофілактика. На цьому рівні профілактики діяльність вихователів, батьків та психолога зосереджується на дітях з яскраво вираженими навчальними або поведінковими проблемами. Головне завдання психолога у профілактичні роботі з цими дітьми — корекція або подолання серйозних психологічних труднощів, проблем. При третьому рівні психопрофілактики психолог працює з проблемними учнями. Цей рівень вимагає від психолога великих зусиль і багато часу.

4. МЕТА І ЗАВДАННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ

Технологія профілактики негативних проявів у поведінці дітей передбачає обов'язковість відповідного алгоритму. Кожен етап алгоритму мінується залежно від того, який ти профілактики реалізовується: первинна, вторинна чи третинна.

На основі термінології ВООЗ у визначенні рівнів профілактики та обливостей об'єкта профілактичного впливу можна виділити такі рівні педагогічної профілактики девіантної поведінки у дітей:

1) первинна педагогічна профілактика передбачає виховні фізично, психічно, морально та соціально здорової особистості.

2) основними завданнями вторинної педагогічної профілактики є:

- визначення обізнаності вихователів і батьків щодо можливих умовних факторів, які сприяють виникненню негативних проявів поведінки;
- визначення чинників індивідуально-психологічного рівня, виникнення негативних проявів поведінки;

- діагностика мотивів негативної поведінки у дітей;
- визначення найбільш чутливих, сензитивних до виховного впливу;
- вивчення умов та факторів, що сприяють формуванню схильності дитини до афективної поведінки;
- виявлення індивідуальних психологічних станів особистості, що передують негативним проявам поведінки;
- діагностика мотивів негативних проявів у поведінці дітей;
- визначення найбільш чутливих до корекційно-виховних впливів опонентів у морально-психологічній структурі особистості дитини;
- діагностика дошкільників з негативними проявами у поведінці, чинників їх виникнення;
- здійснення діагностики різноманітних аспектів життєдіяльності дошкільного віку;
- здійснення за результатами діагностики корекційних заходів щодо різноманітних аспектів життєдіяльності й життєзабезпечення організму;
- створення атмосфери емоційної підтримки, зняття емоційної напруги, звільнення від неї, зменшення чутливості до страхів, позитивне заохочування до намагань дітей виправитися.

Визначені завдання зумовлюють різноманітність методів психолого-педагогічної діагностики та перелік основних заходів вторинної профілактики, а саме:

• вивчення особових справ дітей, включаючи довідку про здоров'я щодо можливих чинників негативних проявів у поведінці;

• знайомство з сім'єю, вивчення її соціально-психологічного клімату;

• діагностика освітнього середовища на предмет, визначення можливих чинників негативних проявів у поведінці в освітньому закладі;

• вивчення осіб з негативними проявами у поведінці в освітньому закладі, виховному процесі за такими параметрами: успішність, ставлення до навчання, праці, товаришів, до себе, близьких, батьків, сформовані навички ігрової діяльності, спілкування, культури поведінки;

• вивчення дітей групи ризику у педагогічно значущих ситуаціях тощо.

3) завданнями третинної профілактики можуть бути:

• на основі встановлених груп ризику здійснювати індивідуально-виховний профілактичний вплив на особистість учня шляхом використання доцільного та професійно виваженого арсеналу відповідних педагогічних засобів;

• створення сприятливих для корекції негативних проявів у поведінці дітей: умов соціального оточення, психологічного клімату, позитивного психологічного самопочуття тощо;

• здійснення індивідуально–виховного, профілактичного впливу на особистість дитини шляхом використання педагогічно доцільних засобів;

• створення сприятливих для корекції негативної поведінки дітей соціального оточення, психологічного клімату, позитивного психологічно самопочуття;

• корекція та подолання серйозних психологічних труднощів, проблем дітей;

• забезпечення індивідуальної роботи з дітьми з негативними проявами у поведінці, розробка відповідних корекційних програм для подолання;

• формування соціально корисних навичок у дошкільників за допомогою тренінгових програм, зокрема тренінгу асертивності;

• здійснення заходів, що спрямовані на попередження негативних проявів у поведінці, їх ускладнень;

• розробка системи корекційно-виховної роботи з дітьми, що мають негативні прояви у поведінці;

• здійснення рольової трансформації поведінки та організація ігор, драматизацій, в яких здійснюється ігрова корекція;

• залучення дошкільників до образотворчої діяльності як засіб попередження негативних проявів у поведінці дітей.

5. МЕТОДИ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ

Методи – це шляхи, способи досягнення поставленої мети. Для інтерпретації завдань усіх рівнів і видів профілактики використовують різні методи: загальні педагогічні та спеціальні корекційні, психологічні, соціологічні. Розглянемо їх детальніше.

А) Загальні педагогічні методи. В практиці корекційної педагогіки використовуються загальні та спеціальні методи. Загальні методи превентивного виховання, на думку І. Подласого, запозичені з педагогіки та поділяються на три великі групи: методи формування свідомості, організації діяльності й стимулювання.

Методи формування свідомості застосовуються для засвоєння понять, відносин, переконань. Вони дуже важливі та для успішного проходження наступного етапу виховного процесу – формування відчуттів,

емоційного переживання поведінки. Якщо учні залишаються байдужі до педагогічної дії, то, як відомо, процес розвивається поволі і рідко досягає поставленої мети. Глибокі переживання народжуються тоді, коли усвідомлена школярами ідея вдягається в яскраві, хвилюючі образи. Головне призначення методів цієї групи – формування у дитини стійких переконань. Не знання, а саме переконання стимулюють вчинки школярів, тому не стільки поняття і думки, скільки упевненість у суспільній необхідності і особистій корисності певного типу поведінки повинна формуватися на іншому розвитку свідомості. Методи тоді досягають мети, коли у вихованців сформувалася готовність активно включатися в, передбачену змістом виховання, діяльність.

Переконання досягається також різними методами. В початковій школі за часів К. Ушинського широко застосовувалися повчальні історії, притчі, байки, інші непрямі і образні способи повідомлення вихованцям необхідних знань. Висновки (мораль) повинні були робити самі діти. На жаль, тепер ми майже повністю відмовилися від використання цих прекрасних методів, замінивши їх прямими, спрощеними, що не вимагають роздумів способами моралізування, ефективність яких низька. Тому в арсеналі методів переконання сучасного педагога ефективними, на думку І. Подласого, є біблійні притчі, епопеї та Крилова байки, повчальні розповіді К. Ушинського і Л. Толстого. Широко практикуються також розповіді на етичні теми, пояснення, роз'яснення, етичні бесіди, настанови, навіювання, інструктажі.

Найбільш ефективним методом переконання є власний приклад. Кожний з методів має свою специфіку і галузь застосування. Незважаючи на уявну простоту, вони вимагають високої педагогічної кваліфікації. Застосовуються системно і комплексно.

Розповідь на етичну тему – це яскравий емоційний виклад конкретних фактів і подій, що мають етичний зміст. Впливаючи на відчуття, розповідь допомагає вихованцям зрозуміти і засвоїти значення моральних оцінок і норм поведінки. Хороша розповідь не тільки розкриває зміст етичних понять, але і викликає у дітей позитивне ставлення до вчинків, які відповідають етичним нормам, впливають на поведінку. А саме:

– відлежати соціальному досвіду дітей, бути корисною, емоційно доступною, відповідати переживанням дітей;

– супроводжуватися ілюстраціями – творами життєпису, художніми фотографіями, виробами народних умільців;

– атмосфера, що забезпечує відповідне налаштування на сприйняття етичної розповіді; емоційна атмосфера навколишнього оточення повинна

відповідати задуму і змісту розповіді; в арсеналі педагогічних засобів професійного вихователя завжди мають бути відібрані розповіді для будь-яких ситуацій: прогулянки, екскурсії, подорожі, затишної кімнати, площі великого міста або весняного саду;

– професійне виконання розповіді за рахунок максимального використання компонентів мовної техніки та засобів зовнішньої естетичної виразності педагога;

– забезпечення емоційного відгуку слухачів на зміст розповіді співпереживанням героям, що допоможе зберегти враження від неї якомога довше.

Іноді виховне значення етичної розповіді суттєво знижується тільки тому, що відразу після її завершення діти починають займатись іншою справою, яка дуже відрізняється за змістом та характером, наприклад, залучаються до рухливих ігор чи спортивного змагання.

Роз'яснення – це метод емоційно-словесного впливу на вихованців. Важлива межа, що відрізняє роз'яснення від пояснення і розповіді – націленість на конкретну групу чи окрему особу. Використання цього методу ґрунтується на знанні особливостей дитячого колективу індивідуальних якостей дітей. Для дітей старшого дошкільного, молодшого шкільного віку застосовують елементарні прийоми та засоби роз'яснення: «Поводитися потрібно так», «Всі так роблять» і т. п.

Роз'яснення застосовується тільки там і лише тоді, коли дійсно необхідно щось пояснити, повідомити про нові «етичні положення»: так чи інакше вплинути на його свідомість і відчуття. Вони зайві, коли йдеться про прості і очевидні норми поведінки, засвоєні дитиною змалку, наприклад, не можна грубити, плюватися і т. д.

Роз'яснення застосовується: а) щоб сформувати або закріпити на моральну якість або форму поведінки; б) для вироблення адекватного правильного ставлення вихованців до конкретного вчинку, який вже вчинено.

Роз'яснення ґрунтується на навіюванні. Для нього характерне некритичне сприйняття дитиною слів педагога. Навіювання, проникаючи в підсвідомість, діє непомітно, створюючи потрібні мотиви поведінки. Навіювання використовується і для посилення інших методів виховання (у клінічній практиці коректувального виховання навіювання поєднується з гіпнозом).

У практиці виховання вдаються і до настанов, що поєднують з роз'ясненням і навіюванням. Застосовуючи настанову, педагог зміцнює особу вихованця (позитивно зміцнює віру у можливості досягти високих результатів). Педагогічна ефективність настанов залежить

від пріоритету, виховання його особистісних етичних якостей, переконанням правильності власних дій.

Настанова може збуджувати відчуття сорому, покаяння, незадоволеності собою, своїми вчинками. Педагог не тільки викликає ці відчуття та змушує вихованця переглянути шляхи до виправлення. В таких випадках необхідно переконливо показати значення негативного вчинку і його наслідків, створити ефективний стимул, що позитивно нівелює на поведінку. І негативна поведінка буває через незнання і неінформованість. У цьому разі, поєднується з роз'ясненням і розумінням і здійснюється, щоб вихованець усвідомив свої помилки, виправив поведінку.

Етична бесіда — як метод систематичного і послідовного обговорення знань, що передбачає участь обох сторін – вихователя і вихованців, відрізняється від доповіді, інструктажу саме тим, що вихователь вислуховує і враховує інші ТОЧКИ зору своїх співрозмовників, будує свої стосунки з ними на при рівності та співпраці. Етичною бесіда називається тому, що її предметом найчастіше стають етичні проблеми. Мета етичної бесіди – поглиблення зміцнення моральних понять, узагальнення, прикріплення знань, формування системи етичних поглядів і переконань. Етична бесіда — метод залучення вихованців до вироблення правильних оцінок і думок з усіх, що їх хвилюють. Обговорюючи ситуації, конкретні вчинки, діти швидше та глибше розуміють їх сутність і значення. В більшості випадків приводом для етичної бесіди стають конкретні факти, події, вчинки дітей. Така бесіда, як правило, проводиться відразу після вчинку або дещо пізніше, коли діти осмислять і зрозуміють їх.

Ефективність етичної бесіди залежить від дотримання низки важливих умов:

1. Важливо, щоб бесіда набувала проблемного характеру, припускала зіткнення різних поглядів, ідей, думок. Вихователь стимулюватиме нестандартні питання. Допомагатиме дітям самостійно знаходити на них відповіді.
2. Не допускати, щоб етична бесіда розвивалась за даним сценарієм із заучуванням готових або підказаних дорослими відповідей. Необхідно давати дітям можливість говорити те, що вони думають, виробляти правильну точку зору дітей на проблему чи ситуацію.
3. Не допускати, щоб бесіда перетворювалася на лекцію, коли вихователь говорить, а вихованці слухають лише відверте висловлення думки,

дозволяють вихователю спрямовувати бесіду так, щоб діти самі дійшли правильного висновку. Успіх залежить від того, наскільки теплою буде бесіда, чи розкриють в ній вихованці свою душу.

4. Матеріал для бесіди повинен бути цікавим для вихованців. Не можна чекати і вимагати від них активності при обговоренні складних питань або таких, в яких за основу беруться факти, явища, пов'язані з незрозумілими подіями, відчуттями. Тільки при опорі на реальний досвід дітей бесіди будуть успішними.

5. У ході бесіди важливо виявити і заставити висловлювати свою точку зору, Жодна думка не може бути проігнорована, залишена без уваги, оскільки важливо з точки зору об'єктивності, справедливості, культури спілкування.

6. Правильне керівництво етичною бесідою полягає в тому, щоб допомогти вихованцям самостійно сформулювати правильний висновок. Для цього вихователь повинен уміти бачити події або вчинки очима вихованця, розуміти його позицію та пов'язані з нею що відбувається.

У роботі з дітьми старшого дошкільного та молодшого шкільного віку етична бесіда зазвичай розвивається індуктивним шляхом: від аналізу конкретних фактів, їх оцінки – до узагальнення і самостійного висновку.

Високого професіоналізму педагога вимагають індивідуальні бесіди з вихованцями, що провинилися. Важливо, щоб під час такої бесіди не виник психологічний бар'єр. Якщо дитина неправильно розуміє ситуацію, треба тактовно, не принижуючи її гідності, пояснити що вона помиляється. У присутності товаришів бесіда повинна бути короткою, діловою, спокійною, без іронії чи зарозумілості. Вихованець лише тоді відгукнеться на заклик вихователя, коли відчує, що обговорюване питання дійсно турбує наставника і він хоче допомогти. Якщо вихователь зуміє додати індивідуальній бесіді задушевності, то він може розраховувати на цілковитий успіх.

Приклад – виховний метод виняткової сили. І. Подласий вважає, що його дія ґрунтується на відомій закономірності: явища, сприймані зором швидко відображаються у свідомості, тому що не вимагають часу і зусиль, яких потребує будь-яка мовна дія. Застосування методу прикладу здійснюється на рівні дії першої сигнальної системи. Приклад дає конкретні зразки для наслідування, чим активно формує свідомість, відчуття, переконання, активізує діяльність. «Довгий шлях повчань, кращий шлях прикладу». – говорив римський філософ Сенека. Застосовуючи мету прикладу, мають на увазі, насамперед, приклад живих конкретних людей, підлітків, вихователів, друзів. Але велику виховну силу має і приклад героїв з фільмів, історичних діячів, видатних учених.

Психологічною основою прикладу служить наслідування. Завдяки цьому діти опановують соціальним та етичним досвідом. Старші дошкільники та молодші школярі наслідують, як правило, тих, хто має здатність впливати на дітей найсильніше враження. Тому, піклуючись про розвиток мобільності дитини, дуже важливою є демонстрація значущими іншими людьми позитивних прикладів для наслідування.

Проте життя демонструє не тільки позитивні, але й негативні принципи. Звертаючи увагу дітей на негативне в житті і поведінці людей, аналізуєш наслідки неправильних, негативних вчинків, робити з того правильні висновки не тільки бажано, але і необхідно. Вчасно і доцільно наведений приклад може допомогти утримати вихованців від неправильного вчинку.

Природно, що успішність виховання дітей залежить від особистого прикладу вихователя, його поведінки, ставлення до вихованців, ділових якостей, авторитету. Сила позитивної дії особистого прикладу наставника збільшується тоді, коли він постійно власними особистісними якостями, авторитетом переконує вихованців: між словом і правдою їх наставника немає розбіжностей, до усіх дітей він ставиться щиро і доброзичливо.

Методи організації діяльності і формування досвіду поведінки. Оскільки корекційне виховання повинно формувати необхідний тип поведінки, в межах якого конкретні справи, вчинки характеризували б ступінь вихованості особи, організація діяльності і формування досвіду поведінки дітей розглядається науковцями (І. Подласий. О. Сманцер) як серцевина виховного процесу. Всі методи цієї групи ґрунтуються на практичній діяльності вихованців. Керувати цією діяльністю педагоги можуть завдяки тому, що її вдається розбити на складові частини – конкретні дії і вчинки.

Загальний метод формування необхідних якостей особи – вправа, який відомий з найдавніших часів і має виняткову силу впливу. В історії педагогіки навряд чи зберігся випадок, щоб при достатній кількості розумно підібраних і належним чином виконаних вправ у дитини не сформувався заданий тип поведінки.

Не можна навчити дитину писати, розказуючи, як пишуть інші; неможливо навчити гри на музичному інструменті, демонструючи віртуозне виконання. Так само неможливо сформувати необхідний тип поведінки, не залучаючи вихованців до активної цілеспрямованої діяльності. Сутність вправи полягає в багаторазовому виконанні, повторенні необхідних дій, доведенні їх до автоматизму. Наслідком виконання вправ є сформованість стійких якостей особи, тобто її умінь, навичок, звичок. Ефективність застосування вправ залежить від наступних умов:

системності вправ; їх змісту; доступності і посильності; кількості, частоти застосування, контролю і корекції; особистісних особливостей та якостей вихованців; місця і часу виконання; поєднання індивідуальних, групових, колективних форм: мотивації і стимулювань.

Між такими чинниками, як частота застосування, кількість вправ, досягнуті результати, існує пряма залежність: чим більше вправ виконується, тим вищий рівень розвитку якостей, сформованих з їх допомогою. Ця залежність коректується особистими особливостями дітей.

Вимога-порада – це апеляція до свідомості вихованця, переконання в доцільності, корисності, необхідності дій, що рекомендуються педагогом. Порада буде прийнята вихованцем, якщо він буде ставитись до заявника, як до старшого, досвідченішого товариша, авторитет якого визнаний і думка якого для нього є важливою.

Вимоги до ігрового оформлення (вимога-гра). Досвідчені педагоги використовують властиве дітям прагнення до гри для висування різних вправ. Чим складніша якість, там більшу кількість вправ необхідно виконати для вироблення стійкої звички. За оцінкою І. Подласого, це гуманна і ефективна форма висунення вимог до дитини, що вимагає від педагога високого рівня професійності, потрібно повторювати для того, щоб не забути. Для вироблення такої простої навички, як зав'язування шнурків на черевиках, дітям потрібно повторити в середньому близько 200 разів.

Серед непрямих вимог виділяють вимогу довірою. Коли між вихованцями і педагогами складаються дружні стосунки, довіра є природною.

Адекватність вправ в проектованій поведінці – важлива умова педагогічної ефективності. У добре організованому вихованні прохання стає одним з ефективностивних цього методу. Для вироблення життєво необхідних, важливі перш за все використовуються вправи для вироблення загальнолюдських
етичних якостей. Щоб сформувати навички і звички, треба починати вправи в її поведінці, звичках. Звикнувши, людина вміло управляє своїми відчуттями, гальмує свої бажання, якщо вони заважають виконувати певні обов’язки, контролює свої дії, правильно їх оцінює з позицій інших людей. Витримка, навички самоконтролю, організованість, дисциплінованість, культура спілкування – якості, які виховуються на, сформовані вихованням, конструктивних звичках особистості дитини.

Неодмінна умова ефективності вправ – створення цілісної системи вправ та поступове їх ускладнення.

У превентивному вихованні дітей застосовуються й жорсткіші методи. В окремих випадках та виховних ситуаціях ефективною є вимога більш вживаних та ефективних засобів впливу. Воно ґрунтується на корисних навичках і звичках, вправи не вигадуються, а беруться з життя нормованості товариських стосунків між педагогами і вихованцями.

Саме прохання – форма вияву співпраці, взаємної довіри і пошани.

Одна з головних умов ефективності даного методу – відчуття міри. К.Д .Ушинський писав про те, що треба привчати дитину спочатку виконувати якомога раніше, оскільки чим молодшим є вік дитини, тим швидше закріпляться дво –трьохскладні вимоги, які не будуть ускладнювати її самостійність. Це сприятиме тому, що вона швидше, без опору буде виконувати нові вимоги.

Привчання – це інтенсивно виконувана вправа. Його застосовують тоді, коли необхідно швидко і на високому рівні сформувати необхідну якість. Нерідко привчання відбувається з ускладненнями поведінки дитини, викликає її незадоволеність. На жорсткому привчанні ґрунтуються і авторитарні системи виховання, де цей метод поєднується з покаранням.

Гуманістична педагогіка виступає проти жорсткого привчання та види формування поведінки. Це залежить від того, за яких умов і адаптації цього методу з урахуванням гуманістичних ідей, методи застосовуються, висовування його в комплексі з іншими, перш за все, з ігровими методами.

Вимога – це метод виховання, за допомогою якого викликають, оскільки привчання в грі – дієве та ефективне.

Привчання застосовується на всіх етапах виховного процесу, але найбільш ефективним воно є на ранній стадії.

Умовами ефективного застосування привчання є гальмування певної діяльності вихованця. За формою розрізняються прямі і непрямі вимоги. Для прямої вимоги характерні: визначеність, конкретність, точність формулювань, що не допускають двох різних тлумачень. Непряма вимога (порада, прохання, натяк, довіра, схвалення) відрізняється від прямої тим, що стимулом до дії стає вже не стільки розуміння вихователем необхідності виховання конкретних самих вимог, скільки викликані нею психологічні чинники, інтереси, перігральних якостей вихованців. Важливе значення має розуміння вихованцями значення дій. А самі прагнення вихованців може сформувати вихователь. Тобто:

1. Привчаючи, треба чітко і ясно формулювати правило, не давати вказівок узагальненого характеру типу: «Будь ввічливим!». Краще сказати приблизно так: «Вітай сусіда – і він буде ввічливим з тобою».

2. Для вироблення звички необхідний час. Дозування часу, оптимального об'єму дій, посильних для вихованців сприятиме виявленню умінь.

3. Показ виконаних дій і результату, їх аналіз. Наприклад, порівняємо відпрасований і зім'ятий одяг, але так щоб це порівняння викликало інтерес в душі вихованця, йому стало соромно через свою неохайність викликало бажання її позбавитися.

4. Використовування послідовно-паралельної схеми. Якщо виховувати якості особи послідовно, то це забирає дуже багато часу. Не можна відразу формувати всі якості. Необхідно визначити чи якості органічно поєднуються між собою, окреслити групи якостей, які сформовані. Спираючись на ці якості, може значно прискоритьсяся виховання нових потрібних рис.

5. Постійний контроль. Контроль повинен бути доброзичливим, зацікавленим, але неослабним і вимогливим, обов'язково поєднуватися з самоконтролем.

6. Використовування ігор, коли:

а) цілі діяльності недостатньо привабливі для вихованців;

б) процес досягнення мети нецікавий, одноманітний і пов'язаний з неприємними відчуттями.

Метод доручень. З його допомогою дітей привчають до позитивних вчинків. Доручення мають різноманітний характер: відвідати хворого товариша і допомогти вихователеві на занятті, почергувати, полити квіти тощо.

Доручення використовують і для того, щоб розвинути необхідні якості дитини. Не потрібно пояснювати в деталях, як виконувати доручення.

Метод організації діяльності і поведінки вихованців у спеціально створених умовах стисло називають методом виховних ситуацій. І. Подласий виділяє дві важливі умови, дотримання яких є обов'язковим для успішного використання виховних ситуацій:

– ситуації не повинні бути надуманими. Вони відображають життя всіма його суперечностями і складнощами. Вихователь навмисно створює лише умови для виникнення ситуації, а сама ситуація повинна бути природною;

– несподіваність ситуації. Вихованець, очікуючи на певну реакцію педагога, наперед готує себе до неї, а якщо дії педагога є для нього неочікувані, погоджується з реакцією вихователя. В окремих випадках виправдовує себе невтручання вихователя в розвиток ситуації.

Методи стимулювання. Відомі такі методи стимулювання, як заохочення і покарання. Педагог XX ст. звернула увагу на ще один вельми дієвий, хоча і не новий метод стимулювання – змагання.

Заохочення – позитивна оцінка дій вихованців. Вона закріплює позитивні навички і звички. Дія заохочення заснована на збудженні позитивних емоцій. Саме тому вона культивує впевненість, створює творчий настрій підвищує відповідальність. Види заохочення різноманітні: схвалення, підбадьорення, подяка, надання почесних прав, нагородження тощо.

Схвалення – простий вид заохочення. Схвалити вихователь може жестом, мімікою, позитивною оцінкою поведінки або роботи вихованців, довірою у вигляді доручення, підбадьоренням перед колективом дітей, вчителями або батьками. Заохочення увагою можливе за уважного ставлення до успіхів і невдач вихованців. Пошана, довіра, яку демонструє педагог вихованцям, вселяють упевненість останніх у своїх силах, відчуття власної гідності.

Заохочення вищого рівня – подяки, нагородження – викликають міцні та стійкі позитивні емоції, що дають вихованцям тривалі стимули, оскільки вони не тільки сприяють тривалій та наполегливій праці, але засвідчують досягнення нового, вищого рівня. Нагороджувати треба при всіх вихованцях, педагогах, батьках. Це значно посилює емоційний бік стимулювання, що тісно з ним пов'язаний.

Метод заохочення вимагає ретельного дозування. Тривалий досвід використовування методу показує, що безрозсудне або надмірне заохочення приносить не тільки користь, але і шкоду вихованню.

Подласий виділяє такі умови застосування методу заохочення:

1. Заохочуючи, прагнути, щоб поведінка вихованця мотивувалася не прагненням отримати схвалення чи нагороду, а внутрішніми переконаннями, етичними мотивами.
2. Заохочення не повинне протиставляти вихованця решті дітей. Заохочення заслуговують не тільки діти, що досягли успіху, але і ті, хто сумлінно працював, гарно поводився.
3. Заохочення відповідатиме досягненням вихованця, його індивідуальним особливостям, якщо він знатиме рівень своїх досягнень.
4. Заохочення вимагає індивідуального підходу. Дуже важливо чесно підбадьорити невпевненого, що відстає. Заохочуючи позитивні якості дітей, вихователь формує упевненість дітей у собі, виховує цілеспрямованість і самостійність, бажання подолати труднощі.
5. Вирішуючи питання про заохочення, треба частіше радитися з усіма вихованцями.

Змагання. Дітям надзвичайно властиве прагнення до суперництва, твердження себе серед оточення – вроджена потреба людини. Реалізує цю потребу, вступаючи в змагання з іншими людьми. Результати змагання міцно та на довгий час визначають і закріплюють статус дитини у колективі. Змагання – це метод спрямування природної потреби дітей до суперництва, яке переходить у цілеспрямоване виховання необхідних людині і суспільству якостей. Змагаючись між собою, діти швидко засвоюють досвід суспільної поведінки, розвивають фізичні, етичні, естетичні якості. Як і всі методи виховання, змагання розраховане на поступове перетворення зовнішніх стимулів:

1) накладенням додаткових обов'язків;
2) позбавленням або обмеженням певних прав;
3) демонстрацією морального осуду.
4) сила покарання збільшується, якщо вона застосовується авторитетною для дитини людиною.
5) покарання дієве, якщо дитина його розуміє і вважає корисливим.
6) застосовуючи покарання, не допускати образ вихователя;
7) при розв’язанні питання, за що карати, рекомендується виходити на таку лінію розвитку покарань, які спрямовані на усунення негативних вчинків, рис вдачі, звичок – до такого покарання, головне значення яких полягає у виробленні певних позитивних навичок дитини;
8) основа для застосування методу покарання – конфліктна, проте не всякі порушення поведінки і відхилень призводять до дійсних конфліктів.

Тож не всі порушення заслуговує покарань. Не існує загальних рецептів для всіх покарань, провина завжди індивідуальна.

9) помилку педагога у застосуванні методу покарання виправити важче, ніж в будь-якому іншому випадку. Тому не варто поспішати з покаранням, доки не з'ясована ситуація, що створилася.
10) не допускається перетворення покарання на знаряддя помсти. Не можна формально підходити до застосування цього методу, оскільки покарання дієве тоді, коли воно максимально індивідуалізується.
11) індивідуалізація, особистісна спрямованість покарань не означає порушення справедливості. Це дуже серйозна педагогічна проблема, де педагог приймає особистісний підхід до застосування методу, то як і заохочення, диференціюються.
12) покарання вимагає педагогічного такту, знання вікової психології, розуміння того, що покарання не можна розглядати як провідне у вихованні. Тому покарання доцільно застосовувати тільки з іншими методами.

Таким чином, у профілактиці негативних проявів у поведінці дітей адвентивна педагогіка використовує арсенал накопичених наукою загальних методів виховання. Вихваляючи поведінку, що відхиляється, важливо використовувати методи (нормування свідомості: на етичні теми, пояснення, роз'яснення, етичні бесіди, навіювання, інструктажі, приклад; методи формування поведінки: вимоги, привчання, метод виховних ситуацій; методи стимулювання – заохочення, покарання, змагання – закріплюють позитивні результати, отриманні на основі педагогічно доцільного застосування груп методів). Загальні методи виховання не використовуються ізольовано, а поєднуються і об'єднуються, утворюючи спеціальні методи.

Спеціальні методи педагогічної корекції. На думку І. Подласого, спеціальними можуть бути названі методи, що адресно використовуються педагогом для усунення якого-небудь недоліку поведінки, викликаних однією загальною причиною.

До спеціальних методів корекційно-виховної роботи відносять:

– суб'єктивно-прагматичний метод;
– метод природних наслідків;
– метод логічних наслідків;
– метод відшкодування;
– метод корекції через працю («трудовий метод»);
– метод «вибуху» та інші.

Суб'єктивно-прагматичний метод. Сутність цього методу виховання зумовлена зростаючою автономією особи в сучасному світі. Наукові дослідження і практика підтверджують, що відмінна риса нинішніх підростаючих поколінь – яскраво виражене ділове (прагматичне), часто споживацьке ставлення до життя та відповідна вибірковість ставлення молоді до виховання, його цінностей.

Враховуючи ці прагматичні тенденції, зарубіжні педагогічні системи дивляться на процес виховання як комерційні відносини партнерів: вихователів і вихованців, де головною спонукаючою силою стає особиста користь.

Метод ще не сформувався остаточно, але досить часто діє на систему конкректних операцій вихователів і вихованців, різних угод і взаємних зобов'язань.

Розвиток суспільних і економічних відносин з раннього дитинства занурює дітей в жорстоку конкурентну боротьбу і примушує готуватися до життя зі всією серйозністю. Не дивно, що шкільне виховання в

розвинених країнах все більш набуває характеру утиліти і підлегле по одній головній меті – знайти після закінчення навчального закладу роботу, не залишитися баз засобів для існування.

Тож педагоги використовують напружену суспільно-економічну позицію у виховних цілях. Вони, перш за все, підкреслюють тісний зв'язок гарного виховання з майбутнім соціально-економічним статусом людини, на конкретних прикладах переконують, що маловиховані, неосвічені люди мають мало шансів обіймати престижні, добре оплачувані посади, виявляються на низько оплачуваних і непрестижних роботах, першими поповнюють ряди безробітних. Якщо академічні успіхи, вважають вони, залежать від здібностей і не кожному даються, добре вихованими громадянами повинні бути всі.

1) контракти, які укладають вихованці з вихователями, де визначаються обов'язки сторін;

2) особисті картки самовдосконалення (програми самовиховання, які складаються вихователями і батьками;

3) диференційовані групи за інтересами, які можуть працювати на комерційній основі для посилення особистої зацікавленості виховання: класи вирівнювання, класи поглибленого вивчення окремих дисциплін, також так звані «групи ризику» з дітей, схильних до правопорушень, якими посилено ведеться профілактична робота;

4) моніторинг, тобто безперервна діагностика поведінки, соціального розвитку вихованця за допомогою новітніх технічних засобів, що дозволяють розраховувати тенденції індивідуального розвитку дитини, визначати спрямованість виховання, сприяти розвитку різних якостей особистості;

5) тести вихованості, соціальної зрілості, громадянськості, спрямовані на ігри, змагання, конкурси, що постійно проводяться;

6) штрафи (в балах), що передбачають покарання – грошові компенсації неправильної поведінки, позбавлення прав і свобод тощо.

Цей метод поки мало використовується в практиці вітчизняної школи, активніше – в зарубіжній школі і педагогіці.

Метод природних та логічних наслідків. До спеціальних методів корекції відносять метод природних наслідків. Сутність його очевидна: будь-яка дія має наслідки. І в природі, і в житті людей і відбувається відповідно до закону причинно-наслідкових зв’язків – нескінченний ланцюг подій і їх наслідків. Оскільки дія завжди викликається

певними причинами, тому дія закону стосується зв’язку причин наслідків або причинно-наслідковості стосунків.

Народна мудрість з найдавніших часів презентує повчальні притчі й афоризми, крилаті вислови, що популярно пояснюють дію причинно-наслідкового закону: «Що посієш, те й збереш», «Що дав, те й отримав», «Який привіт, така відповідь», «Як гукнеться, так і вигукнеться».

У вихованні зв'язок причин та наслідків виражений особливо яскраво. Міра вихованості людини – індикатор її вчинків та поведінки. З типу причин можна встановити, яким буде вчинок, за діями – спрогнозувати очікувані наслідки. Для формування необхідних дій в народній педагогіці застосовувався метод природних наслідків. Його сутність полягає в тому, щоб дитина швидко і наочно відчувала наслідки, до яких може призвести та чи інша її дія. Вважалося, що краще дати дитині один раз пережити неприємні відчуття, щоб вона назавжди засвоїла небажаність негативних дій. Навіщо довго пояснювати, що до гарячої печі краще не торкатися? Дитина все одно не зрозуміє, поки не обпечеться. Необхідність бути ввічливим, допомагати іншим, поводитися відповідно до прийнятих норм поведінки підтверджувалася і підкріплювалася на кожному кроці, мирно поводишся, правильно – все добре, інакше – погано і неприємно,

Давні мудреці були переконані, що правильна лінія поведінки зміцнюється тільки шляхом настання всіляких неприємностей, і бажання їх уникнути. Швидшого і ефективнішого шляху виховання просто не існує. Школи-послідовники цього методу були влаштовані просто, і зробити будь-яке порушення вимог спричиняло неприємні для учня наслідки: позбавлення, обіду, різки, карцер.

Метод природних наслідків у російській педагогіці застосовувався аж у 1930–х роках. Його первинне просте і очевидне використання поступово позбавлялося і звелося нанівець у зв'язку з відміною тілесних покарань і зниженням частки суворого авторитарного виховання. Скоро про нього зовсім забутими. Але наслідки поведінки, що відхиляються, стають все більш іншими. Запобігти їм можна правильним причинно-наслідковим вихованням у ранньому дитинстві.

Від методу природних наслідків відмовилися перш за все тому, що застосування завжди пов'язано зі спричиненням фізичних страждань. Нині ніхто не відстоює відновлення тілесних покарань – жорстоких і принизливих, до яких вдавалися для виховання раніше. Але показувати наслідки недосконалих дій, неправильних рішень дітям потрібно обов'язково. Це можливість повчитися на чужих помилках. Застосування даного методу в

сучасних умовах – це формування розуміння дітьми чіткого зв'язку: роботи зло інших – шкодить самому собі.

Психокорекційні методи (психогімнастика, арт-терапія, соціально-психологічний тренінг).

Арт-терапія – метод впливу на психо-емоційний та фізичний стан людини за допомогою різних видів художнього та вжиткового мистецтва (малювання, живопис, ліплення, різьба, випалювання, поробки з тканин тощо). Заняття різними видами художньої діяльності сприяє психологічному розвантаженню розвитку креативності та індивідуальне особистісне покращення її самовідчуття в групових заняттях, сприяють також формуванню навичок спілкування між людьми, що в першу чергу, полегшує їм соціальну адаптацію в різних мікросоціумах.

Одним з методів активного навчання та психологічного впливу, здійснюється в процесі групової взаємодії, є соціально-психологічний тренінг. Залежно від завдань умовно ще тренінги поділяють на дві групи: 1) тренінги, орієнтовані на набуття спеціальних навичок, наприклад, провести ділові переговори; 2) тренінги, спрямовані на поглиблення аналізу ситуацій спілкування, наприклад, вирішення конфліктів. Основна відмінність соціально-психологічного тренінгу від інших групових видів психокорекції полягає не в засвоєнні особистістю готових знань, прийомів, а їх самостійному виробленні шляхом активної участі в взаємодії.

Соціологічні методи використовуються в практиці соціально-педагогічної роботи, найчастіше з метою збору інформації щодо суспільних проблем та визначення ставлення людей до них.

Спостереження – один з емпіричних методів дослідження, який полягає в безпосередньому та цілеспрямованому сприйнятті навколишньої дійсності. В соціально-педагогічній роботі воно здебільшого використовується для збору інформації про поведінку конкретної людини чи групи.

Методи опитування (інтерв'ю, анкетування, фокус-група).

Опитування – спосіб отримання інформації про суб'єкт – їх нахили, судження, мотиви діяльності. Інтерв'ю – метод опитування, яке проводиться у формі бесіди за чітко визначеним планом. Бувають дистанційні (телефонне інтерв'ю) та очні (безпосереднє обговорювання учасників інтерв'ю). Анкетування – різновид опитування, що полягає в отриманні інформації шляхом письмової відповіді респондентом пропонований перелік запитань. Фокус-група – це групове інтерв'ю, яке проходить у формі групової дискусії і спрямоване на отримання вже її чинників суб'єктивної інформації про те, як вони сприймають певні події та явища.

Методи аналізу документів. Аналіз документів – один з методів одержання конкретного знання про соціальну реальність на основі інформації, зафіксованої в різних документах, текстах масової комунікації, часто є додатковим методом з метою уточнення або підтвердження результатів опитування та спостереження.

Біографічний метод полягає у вивченні особистих документів певної людини, наприклад, характеристики, листи, щоденники). Досить часто цей метод використовують соціальні педагоги загальноосвітніх шкіл і закладів державної системи опіки для дітей-сиріт.

6. ПРИЙОМИ, ЩО ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ ЕФЕКТИВНІСТЬ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ВІДХИЛЕНЬ У ПОВЕДІНЦІ ДІТЕЙ

Прийоми, що мають свою педагогічну історію та використовувались іншими педагогами минулого А. С. Макаренком, В. О. Сухомлинським, Ф. Шаталовим та іншими, можуть застосовуватись під кутом превентивності у корекційно-виховній роботі. Вони такі: прийоми, що спонукають до морально цінних вчинків, накопичення досвіду, правильної поведінки; прийоми, що будуються на розумінні динаміки почуттів та інтересів дитини.

Очікування кращих результатів виявляється у повазі до особистості - педагогічному оптимізмі. Його використовують для засвоєння цільних норм, формування конструктивних навичок. Переконання застосовується у ситуаціях роз'яснення і доведення правильності або неприпустимості якихось вчинків. У процесі переконання поєднуються етичні погляди, що стають критерієм оцінки вчинків і дій оточення та власної поведінки. Переконання є найбільш поширеним методом превентивного виховання підлітків і молоді. Комплексний характер методу полягає в поєднанні освітньої і практичної складової. В процесі впливу спонукальні мотиви виводяться через вдало підібрані приклади з актуальної життєвої ситуації. Переконання ґрунтується на визначенні виду ситуації, що випливає з життєвого досвіду саморозвитку. Важливою умовою створення умов переконання є ініціатива роздути ситуацію, типову для певного кола оточення підлітка. Переконувати словом, дітям пояснюють характер допущеного порушення з погляду волі та права. Для ефективності методу особливо важливі довірливі

стосунки учасниками педагогічної взаємодії. Метод переконання доцільно використовувати для підлітків з достатнім рівнем логічного мислення, коректувального розвитку.

Моральна підтримка і зміцнення віри у власні сили. Превентивний зміст методу полягає у допомозі і підтримці дезорієнтованих підлітках у соціально позитивному спрямуванні їхньої поведінки. Проблеми підлітків мають глибинні причини і виявляються в тому, що вони не можуть дати адекватну оцінку деструктивним ситуаціям внаслідок численних власних невдач. Реабілітація їхніх психологічних якостей через підвищення, стимулювання самооцінки, при правильно визначеному виході зі складних ситуацій, складає педагогічний сенс застосування методу. Суть полягає в тому, що вихователь створює таку педагогічну систему, коли дитина може проявити себе як найкраще.

Закріплення елементарних умінь і навичок сприяє потребі позитивно реалізувати себе у більш складних життєвих ситуаціях. Моральна підтримка і зміцнення віри у власні сили – прийом, особливо необхідний підхід до сором'язливих невпевнених у собі дітей.

Для використання даного прийому вихователю необхідно вірити, що у кожній дитині є щось цікаве, цінне, що може розкритися для оточення і для неї самої.

Залучення до соціально орієнтованої діяльності. Створення педагогічних ситуацій зміцнення і розвитку здоров'я, прояву їхнього задоволення потреб до ризику має великий превентивний зміст, яким важко визначитись у виборі позитивних орієнтирів та довести обмеженість ситуацій, в межах яких вони можуть діяльністю реалізувати. Субкультурні моделі поведінки досить типові для підлітка, оскільки саме вони формують судження, ставлення вчителя до дітей, вони заважають змінити ставлення до своєї поведінки, соціальних норм, наслідків втягування у небезпечні ситуації. Для таких дітей важливим є переживання ситуації у конкретний момент здійснення вчинку, тому розуміння важливості (берегти здоров'я для майбутнього) для них досить переконливий аргумент. Створення умов для опанування соціальним досвідом, особливо в ризикованих видах спорту є адекватною превентивною технологією їх соціалізації. Саме в такому випадку позитивний соціальний досвід розширює потенціал цих підлітків, вносить в життя бажану для них різноманітність, захищає від нудьги. Часто цікава діяльність, може відволікти підлітка від субкультурних взаємин життєдіяльності. Так, види спорту, як альпінізм, мотоспорт – різні в екстремальній діяльності – виконують компенсаторну функцію для підлітка

з гіпертимною, стероїдною акцентуацією – групи з ризикованою поведінкою. Соціальна діяльність сприяє розвитку дисципліни, здійснення контролю, оцінки ситуації, розрахунку ризиків, розвитку вольових якостей. Згодом соціальні вміння і навички стають структурними складовими.

Орієнтована поведінка стає звичною. Успіх кожного прийому залежить від уміння вихователя дібрати необхідні вправи, прилучити учня до наміченої діяльності і наполегливості здійснювати свій задум до кінця.

Активізація позитивних почуттів. У житті людини, як відомо, одні почуття є головними, інші – другорядними. Позитивні почуття бувають прихованими внаслідок різних обставин. Наприклад, якщо вроджена чуйність підлітка сприймається у колі його знайомого оточення як слабкість, то він виявляє протилежні якості.

Активізація позитивних почуттів сприяє встановленню більш сердечних стосунків вихователя та дітей. Це полегшить і зробить більш ефективну подальшу превентивну роботу.

Констатація вчинку. Прийоми запобігання негативних вчинків, різноманітні за змістом та інтенсивністю: досить дієвими прийомами в практиці превентивної роботи вважаються осуд і покарання, використання їх у практиці, налагодження стосунків з групами ризикованої поведінки в більшості випадків недоцільне, оскільки може призвести до втрати. Констатація вчинку може бути прямим його опосередкуванням. Констатація вчинку характеризується висловленням, що фіксує даний вчинок. Непряма констатація вчинку виражається висловленням або дією, слугує доказом того, що про вчинок відомо педагогу. Важливою особливістю даного прийому є те, що вихователь обмежується лише констатацією вчинку, не висловлюючи свого негативного ставлення до нього і кваліфікуючи дії учня як проступки. Але факт констатації вчинку вже ясний: час його викриття. Дитина розуміє, що мова йде про правильну дію, та констатація вчинку спрямована на ініціювання внутрішнього конфлікту, конструктивне вирішення якого відбувається за методами розв'язування конфліктів. Не вдаючись до осуду, нотації, педагог спонукає дитину до аналізу власного вчинку, збуджує в неї самосвідомість, сприяє позитивним змінам поведінки. Прийом потребує від вихователя спостережливості, стриманості у виявленні невдоволення порушенням дисципліни, уміння знайти доцільний, для конкретної ситуації, прийом чи метод впливу. Про ефективності даного прийому наголошував А. С. Макаренко.

Розпорядження – прийом педагогічного впливу, який змушує дитину вчинити бажаний позитивний вчинок, що допомагає одночасно утриматися від негідного вчинку. Зловживання розпорядженням не тільки не ефективне, а й шкідливе. Слабовільні діти лякаються, втрачають самостійність та ініціативу, а вольові – озлобляються, стають упертими. роблять усе всупереч. Розпорядження недоречно застосовувати і коли дитина перебуває в поганому настрої або в стани афекту.

Попередження – прийом, за допомогою якого вихователь розкриває негативні наслідки дій дитини, що стануть обов'язковими, якщо вона виправить свою поведінку. Зміст впливу полягає в тому, що вихователь викликає у дитини: тривогу, побоювання і бажання запобігти згадані неприємним наслідкам.

Попередження доцільно використовувати лише іноді. За умови й частого використання губиться новизна й ефект педагогічного впливу.

Виявлення вихователем власної тривоги про майбутні наслідки поведінки дитини. Прийом ґрунтується на тому, що більшість негативних вчинків є імпульсивними діями, які пов'язані та є наслідками негативних навичок, відбуваються через безтурботну впевненість дитини, що мине безкарно. Застосовуючи прийом, педагог своєю дією або словом дає зрозуміти дитині, що про проступок він знає, але негайно не виявляє уваги до нього, а має намір поговорити з винним через деякий час. У вихованця, природно, виникне тривога, занепокоєння, тому що він із життєвого досвіду знає, що іноді вчинки мають негативні наслідки. Ці неприємні почуття викликають шизоїдні думки, змушують дати оцінку власному негативному вчинку. Виновник, очікуючи розмову, кається, дає собі слово надалі не вдаватися до подібної ситуації. Тому, як правило, поза, міміка дитини природно відчує, що вона пережила, обміркувала, усвідомила, зрозуміла негативну сутність скоєного вчинку. У неї виникає потреба висловитися, попросити поради щодо того, як потрібно чинити – це перший етап. Другий етап у застосуванні прийому стосується моделювання дитиною (за умови допомоги і підтримки педагога) правильного усвідомленого вчинку на фонові її значного вольового зусилля.

Відмова від фіксування уваги на окремих вчинках. Суть даного прийому полягає в тому, що вихователь, зіткнувшись з окремими порушеннями дисципліни, проступками, утримується від емоційного реагування у відповідь, а намагається визначити причини і характер їх здійснення.

Якщо вчинок за своїм змістом не зухвалий, педагог не фіксує на ньому уваги, не висловлює осуду. Аналогічну реакцію педагога можуть викликати

окремі необачні вчинки дитини: імпульсивність, порушення поведінки з поступним щирим визнанням дитиною своєї провини. Використання даного прийому вимагає від педагога спостережливості, вдумливості при значенні характеру проступку, здатності до системного аналізу поведінки дитини, а також витримки і самовладання.

Серед інноваційних методів реабілітаційної роботи – основної в межах заходів третинної профілактики – широкі можливості має загальна їх спеціальна психотерапія в оздоровленні дітей з різними психоневрологічними розладами. Психотерапія – комплекс заходів, специфічних впливів, спрямованих на усунення хворобливих порушень в організмі шляхом психічного впливу на нього безпосередньо через складові інтелектуальної, емоційної, вольової сфери. Науковцем вперше введене поняття педагогічної терапії як суттєвого методу усіх рівнів роботи в реабілітаційній концепції, що ґрунтується на мобілізації власних ресурсів особистості, умінь контролювати себе, долати байдужість до соціального життя, подоланні життєвих труднощів, досягненні поставленої мети, самовизначенні, самоорганізації, самореалізації. За оцінкою науковців, педагогічна практика засвідчила ефективність застосування індивідуальної, групової та колективної педагогічної терапії.

7. КОНЦЕПЦІЯ ФОРМУВАННЯ ПРЕВЕНТИВНОГО ВИХОВНОГО СЕРЕДОВИЩА ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ В УМОВАХ НОВОЇ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

На сучасному етапі розвитку системи загальної середньої освіти в Україні перед загальноосвітніми навчальними закладами постають певні вимоги з боку суспільства, держави і самого життя. Становлення нового соціокультурного типу освіти, який є притаманним для останнього десятиріччя XX століття, акцентувало потреби масової виховної практики на нових, адекватних реабілітаційних моделях виховної діяльності загальноосвітніх
навчальних закладів. Особливої актуальності набуває проблема намагання особистості, здатної навчатися впродовж життя, діяти в змінних соціальних умовах відповідно до загальнолюдських цінностей, вміти досягати успіху в реалізації своїх здібностей і можливостей.

Соціальна потреба у новому типі особистості зумовлює пошуки нових форм, методів і шляхів здійснення виховного впливу, відмінних прийнятних для традиційної освітньої системи. Одним з ефективних шляхів формування такої особистості є реалізація завдань превентивного

виховання, означених у концепції превентивного виховання дітей і молоді (1998р.).

Превентивне виховання покликане забезпечувати комплексний вплив на фізичний, психічний, соціальний і духовний розвиток особистості: сприяти формуванню здорового способу життя, навичок про соціалізацію поведінки, підвищувати ефективність профілактики асоціальних проявів у поведінці дітей та учнівської молоді, нівелювати або зменшувати вплив негативних факторів соціального оточення.

Вагомий внесок у розвиток і формування особистості здійснюють загальноосвітні навчальні заклади, які докладають чимало зусиль для забезпечення сприятливих умов навчання і виховання, об'єктивна сукупність яких і складає їх навчально-виховне середовище. Отже, мають бути створені необхідні й достатні умови для формування превентивного виховного середовища.

Враховуючи, що з часу затвердження концепції превентивного виховання дітей і молоді відбулися зміни в усіх сферах суспільства, існує потреба в осучасненні її основних положень, особливо щодо проблеми формування превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу. Актуальність розроблення концепції формування превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу в умовах нової соціокультурної реальності викликана необхідністю акумулювання, педагогічної рефлексії, кращого досвіду, створення превентивного виховного середовища в навчальних закладах та поширення серед широкого педагогічного закладу. Під соціокультурною реальністю розуміємо соціальну та культурну сфери життєдіяльності суспільства, які мають два взаємозумовлених виміри – матеріальний і духовний, та характеризуються конкретним історичним часом і простором.

Концепція формування превентивного виховного середовища освітнього навчального закладу в умовах нової соціокультурної реальності.

Концепції полягають в науково-теоретичному обґрунтуванні її сукупності педагогічно доцільних компонентів виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу, взаємодоповнення яких цілеспрямовано продукує безпечні умови життєдіяльності й розвитку учнів, сприяє набуттю ними життєвої компетентності й наукової спроможності, виробленні просоціальних стратегій, способів поведінки в умовах нової соціокультурної реальності.

Завдання концепції:

1. Забезпечення неперервності процесу інституалізації та підвищення превентивного навчання і виховання у ЗНЗ України;

2. Визначення пріоритетних напрямів превентивної виховної діяльності ЗНЗ, вдосконалення її змісту, методів та технологій реалізації, продвигання статусу в системі освіти та українському суспільстві в цілому;
3. Упорядкування провідних складових виховної системи ЗНЗ відповідно до вимог нової соціокультурної реальності;
4. Оптимізація використання науково-методичних, організаційно-виконавчих, фінансових та кадрових ресурсів у сфері превентивної діяльності ЗНЗ за рахунок об'єднання зусиль державних і приватних організацій та установ - партнерів;
5. Забезпечення підвищення кваліфікації кадрів відповідно до сучасних науково обґрунтованих підходів щодо проблеми превентивної виховної діяльності;
6. Забезпечення науково обґрунтованої допомоги сім'ї у розв'язанні її істотних проблем, в організації психолого-педагогічної просвіти батьків, розроблення системи моніторингу, процесу формування та затвердження превентивного виховного середовища ЗНЗ;
7. Сприяння узагальненню і поширенню позитивного досвіду з формування превентивного виховного середовища ЗНЗ у системі загальної середньої освіти.

Загальна частина. У концепцій основні терміни і поняття вживаються у такому трактуванні:

– соціокультурна реальність – певний зріз наших уявлень про реальність; буття створених людиною загальнозначущих символічних форм, має два взаємозумовлені виміри: «матеріальний» (соціальні інститути, здійснюють виховну функцію) та ідеальний духовний (цінності, значення, ідеали, норми, уявлення тощо); існує на буденному спеціалізованому рівні, кожен з яких характеризується особливими видами і способами оцінки їх якості та результатів, власним місцем у спільному існуванні людей;

– превентивне виховання – комплексний виховний вплив соціальних інституцій на особистість, спрямований на забезпечення сприятливих умов для розвитку, саморозвитку і самореалізації її внутрішнього потенціалу; збереження, підтримку та захист благополуччя дитини;

профілактикою девіантності, викорінення джерел стресу в самій дитині в її найближчому соціальному оточенні;

– превентивна виховна діяльність – узгоджена педагогами освітнього навчального закладу; активність, спрямована на розвиток ключових життєвих компонентів; актуалізацію соціально значущих цінностей і потреб особистості

та деталізацію у свідомості дітей та учнівської молоді потреб асоціального характеру;

– превентивна освіта – атрибут освітньої діяльності, що на цілеспрямованому процесі виховання і навчання системного попереджувального характеру; сприяє виробленню дитиною ціннісного ставлення до себе, природи і суспільства; допомагає розкриттю внутрішнього потенціалу особистості, її самореалізації та набуттю нею ключових в житті компетенцій протидії можливим деструктивним впливам соціуму;

– виховне середовище – сукупність соціально-ціннісних факторів, умов і обставин, що оточують дитину та впливають на її особистість, одна з найважливіших складових організаційно-управлінської структури;

– превентивне виховне середовище – упорядкована цілком система для забезпечення реалізації мети і завдань превентивної сукупності організаційно-педагогічних умов і обставин; організація яких забезпечує соціально-педагогічну та правову підтримку, розкритості; сприяє виробленню нею ціннісного ставлення до себе, природи, суспільства; нівелює негативні впливи соціуму на дитину;

– формування превентивного виховного середовища – оптимізація співвідношень усіх компонентів виховного середовища відповідно до мети і завдань превентивного виховання; процесі взаємодії основних компонентів виховання, що сприяє особистості створенню своєрідного духу школи;

– партнерська взаємодія – це спільна діяльність суб'єктів, об'єднаних однаковим баченням концептуальних засад, узгодженим розумінням стратегічних орієнтирів життєдіяльності розвитку організації чи установи, прийняттям традицій і ключових понять місцевої громади;

– партнерська взаємодія ЗНЗ у формуванні превентивного середовища – особлива форма соціально-педагогічної взаємодії і відрізняється рівноправністю автономних суб'єктів, їхньою взаємною відповідальністю, добровільністю, співробітництвом і орієнтацією на реалізацію педагогічної ідеї, покладеної в основу;

– педагогічний менеджмент – скоординований вплив як на виховний процес в цілому, так і на основні його компоненти з метою досягнення найбільшої відповідності параметрів його функціонування і результатів, які відповідають сучасним вимогам, нормам і стандартам нової соціокультурної реальності;

– система науково-методичного супроводу – комплекс взаємних форм, методів та інноваційних технологій, дія яких спрямована в динаміці

навчально-виховного процесу, у т. ч. – формування превентивно-виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу;

– ресурсне забезпечення превентивного виховного середовища; джерело і арсенал засобів та можливостей, до яких можливе моделювання – метод дослідження соціальних явищ і процесів внутрішнього потенціалу, духовного розвитку і життєздійснення особ. Ідеалізується на заміщенні реальних об'єктів умовними образами та знаками. Віртуальне відтворення властивостей, зв'язків, технологій дослідження інших систем і процесів, що дозволяє оцінити їхній стан, зробити висновки і прийняти обґрунтоване управлінське рішення;

– педагогічний моніторинг – спеціальна система збору, обробки навчального закладу, спрямована на поширення інформації про стан навчально-виховного процесу, опосередкованого цілеспрямованого впливу на учасників педагогічної взаємодії у прогнозування на підставі об'єктивних даних динаміки і основних тенденцій його розвитку та розроблення науково обґрунтованих рекомендацій;

– виховна система – цілісний соціальний організм, який виник для прийняття управлінських рішень стосовно підвищення ефективності функціонування навчального закладу.

Сенсом формування превентивного виховного середовища ЗНЗ є поновлення реалізації педагогічної ідеї, покладеної в основу ставлення до особистості учня, інтегрування усіх виховних впливів, спрямованих на дитину, в цілісний педагогічний процес, який забезпечує реалізацію ідей і завдань виховання та розвитку особистості в умовах конкретного навчального закладу.

Основою формування превентивного виховного середовища постають педагогічні дії вивчення, добору, моделювання та використання потенціалів середовища життєдіяльності дитини, обмеження впливу негативних факторів соціуму. Формуючи виховне середовище ЗНЗ, педагоги мають враховувати потреби особистості та цілі навчальної педагогічної системи і об'єднувати зусилля усіх учасників навчально-виконавчого процесу – педагогів, батьків, учнів, громаду.

Синергетичний підхід спирається на основні положення теорії самореалізації складних систем; передбачає, що виховання в умовах нової культурної реальності визначають головні тенденції змін ціннісно-орієнтаційної сфери особистості; має враховувати мінливість і невизначеність, впливів соціуму; наголошує на особливій значущості психологічного супроводу процесів самовизначення, саморозвитку; спирається на досвід дитини та її сім'ї, культури; національні надбання

попередніх поколінь під час навчання і виховання забезпечує засвоєння знаково-символічної структури діяльності.

Повноцінна реалізація зазначених вище підходів забезпечується утриманням принципів, необхідних для формування дієвого превентивного виховного середовища ЗНЗ.

Провідними принципами формування превентивного виховного явища у сучасному загальноосвітньому навчальному закладі є такі, як – принцип демократизації виховного процесу, який безпосередньо пов'язаний із його гуманістичною спрямованістю, передбачає відмову від авторитарно-бюрократичного командного підходу до здійснення виховання, і також розвиток нових форм і методів, які базуються на добровільності дітей та учнівської молоді, взаєморозумінні й співпраці шкільної спільноти у процесі цієї діяльності.

Принцип природо- та культуровідповідності передбачає, що виховання повинно узгоджуватися із загальними законами людського розвитку і розгортатися відповідно до віку, статі та інших індивідуальних особливостей дитини у річищі національно-культурної спадщини.

Принцип стратегічної цілісності й наступності передбачає, що складові превентивного виховного середовища мають співвідношення із сферами розвитку особистості; визначає єдину стратегію превентивної виховної діяльності, яка здійснюється різними соціальними інститутами у навчальній і позанавчальній діяльності; забезпечує наступу реалізації завдань виховання учнів на різних освітніх рівнях (початкова, основна і старша школи) і охоплює всі сфери їхньої життєдіяльності.

Принцип соціальної адекватності потребує врахування і використання різноманітних факторів соціального середовища; сприяння набуттю вихованцями позитивного досвіду соціального життя; передбачає включення дітей в ситуації, які потребують вольових зусиль для подолання певного впливу соціуму, розвитку духовних і морально-вольових якостей.

Принцип пізнавальної активності та успішності передбачає прийняття нової парадигми навчання, за якої пізнання й уміння проявляють власну активність у ситуаціях: подолання в загальноосвітньої школи інформаційного навчально-виховного процесу, заснованого на суб'єкті – стосунках педагога й учнів, створення превентивного виховного середовища активності та відповідальності учнів за їх власну особливість.

Принцип соціального партнерства педагога та, відповідно, організовані ним дії вихованців, підпорядковані згідно спроектованої системи з психологічними механізмами розвитку особистості та мети виховання, надає

виховному процесу ознаки компонентами превентивного виховного середовища.

Функціонально-результативний компонент – критерій, характеризується показниками, психоемоційним кліматом закладу, ефективністю системи науково методичного супроводу превентивного виховного середовища.

Очікувані результати. У результаті впровадження концепції очікується збалансований (високий) рівень – характеризуються достатньою розвиненістю компонентів превентивного виховного середовища до обізнаності педагогічного колективу щодо новітніх концепцій; вимоги нової соціокультурної реальності шляхом упорядкування успішного досвіду розбудови превентивного виховного середовища; усвідомлення ключових понять превентивного виховного середовища та подальшого професійного самовизначення; достатність знань з основ оцінки, моніторингу й аналізу цього процесу; оновлення змісту, форм методів превентивного виховання учнів з урахуванням їхніх потреб та соціального запиту, впровадження інновацій; збагачення ресурсно-інформаційної та програмно-методичної розбудови виховного середовища; синхронізацією основних елементів шляхом розроблення виховних програм, методичних матеріалів безпечного середовища життєдіяльності та умінням їх використовувати у практичній діяльності; дотриманням ергономічних стандартів організації життєдіяльності ЗНЗ; повнотою добору необхідного виховного технологічного інструментарію для формування превентивного виховного серед учнів; високою мотивацією суб'єктів навчально-виховного процесу виховної системи ЗНЗ; позитивністю психоемоційного клімату в педагогічному й учнівському колективах та між ними; доведеною ефективністю виховання і розвитку особистості дитини: системи науково-методичного супроводу функціонування і розвитку, розбудові превентивного виховного середовища ЗНЗ.

Напрями формування превентивного виховного середовища територіальних можливостей: залучення ресурсів, соціальних партнерів, розбудова поліпозиційної системи партнерської взаємодії врядування, перетворення ЗНЗ на відкриту соціальну систему, яка розгалужує мережу соціальних партнерів у місцевій громаді;

Апробація перспективних технологій оцінювання і педагогічного моніторингу процесів формування превентивного виховного середовища життєдіяльності ЗНЗ в умовах нової соціокультурної реальності:

1) створення ефективної виховної системи ЗНЗ, підвищення ефективності, дієвості превентивного виховання, профілактики правопорозумінь дитячої бездоглядності та безпритульності в умовах нової виховної системи;

2) формування превентивного виховного середовища як відповідність належних умов для особистісного зростання кожного учня;

3) розроблення діагностичного інструментарію, що забезпечує спрямовування на забезпечення сприятливих умов;

4) осучаснення медико-психологічного та соціально-педагогічного середовища: сталістю і довготривалістю поліпозиційної партнерської взаємодії, процесу розвитку учнів шляхом покращення функціонування методичної і соціально–психологічної служби ЗНЗ;

5) зростання соціальної активності учнів щодо участі у творенні загальноосвітнього навчального закладу в умовах нової соціокультурно-виховної політики ЗНЗ; підвищення ефективності в діяльності структурної реальності.

Формування превентивного виховного середовища самоврядування, створення у ЗНЗ дитячих та дитячо-дорослих ЗНЗ, в умовах нової соціокультурної реальності може здійснюватися в громадських організаціях, об'єднаннях такими напрямами:

- ✓ забезпечення належної готовності педагогічних працівників ЗНЗ;
- ✓ розроблення і апробація нормативно правових та організаційно превентивних педагогічних основ функціонування виховної системи ЗНЗ;
- ✓ освоєння та упровадження в організацію навчально-виховного, творчого,професійного зростання, впровадження інноваційних технологій і організації взаємодії з учнями на засадах партнерства;
- ✓ розгалуження мережі й забезпечення функціонування;
- ✓ створення системи дієвого науково-методичного супроводу конструктивних соціальних взаємодій ЗНЗ з різними інституціями в місцевій громаді;
- ✓ модернізація стратегій, моделей і технологій партнерської взаємодії ЗНЗ: учнів, батьків щодо формування превентивного виховного середовища
- ✓ оптимізація використання потенціалу фахівців державної системи

людини (пожежної охорони, охорони здоров'я, охорони праці, охорони навколишнього середовища) для створення безпечного середовища життєдіяльності дитини;

- узагальнення та поширення досвіду формування необхідних науково–методичних, організаційно-педагогічних та матеріально-технічних

  основ створення превентивного виховного середовища ЗНЗ.

РОЗДІЛ 2. Характеристика детермінант–девіантної поведінки дітей та молодих

1. ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВИЙ АНАЛІЗ УМОВ І ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ВІДХИЛЕНЬ У ПОВЕДІНЦІ

Для успішної розробки ефективної системи заходів педагогічної профілактики необхідні знання основних параметрів осіб, що мають відхилення у поведінці. Саме на об'єкта профілактики обумовлює такі шляхи впливу, які забезпечують його найвищу ефективність. Однією з особливостей об'єкта профілактики є складність його діагностики, що пов’язана з різноманітністю мотивів такої поведінки та відповідною легальністю у появі схильності людини до зловживань.

Спираючись на методологічні положення про недооцінку на детермінант будь-якого явища, що може призвести до вульгарного його розуміння, слід пам'ятати, що результативність профілактики девіантної поведінки особистості залежить від знання причин, які їх зумовлюють.

Вивчення та аналіз існуючих класифікацій чинників девіантної поведінки продемонстрували, що їх характерним недоліком є те, що у досліджуваних авторами випадках не вказується рівень, на якому розташовується це явище: особистісний, соціальний, біологічний. Більшість присвячено вивченню причинно-наслідкової обумовленості соціального характеру. Особистісний же аспект через надмірну ідеологізацію досліджень донедавна детально не розглядався. У зв'язку з цим доцільні систематизація та доповнення знань щодо причин адиктивної поведінки на особистісному рівні.

Згідно з філософською концепцією причинного характеру людини, сутності та поведінки, згідно з якою фактори формування та розвитку особистості тільки в певних умовах можуть відігравати роль вчинків та проявів поведінки. Причому умови виступають об'єктивна – суб'єктивними стимуляторами дії факторів.

Система взаємопов'язаних факторів тільки в певних умовах може виступати чинником девіантної поведінки людини. Головне завдання полягає у тому, щоб визначити, який саме фактор чи система фактів у співвідношенні з якими умовами відіграє роль чинника формування відхилень у поведінці.

2. ХАРАКТЕРИСТИКА ФАКТОРІВ, ЩО ДЕТЕРМІНУЮТЬ ПОВЕДІНКОВІ ДЕВІАЦІЇ У ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ

Фактори, що детермінують виникнення відхилень у поведінці, їх відсутність чи недостатність позитивного емоційного компоненту з батьками (авторське формулювання) як наслідок соціальної демографічної ситуації неповної сім'ї, неблагополучної сім'ї та сім'ї з неправильними типами виховання в ній.

Аналіз психолого-педагогічної літератури показує: автори, що займаються визначенням причин девіантної поведінки вказують на сімейне неблагополуччя інколи як одну з основних чинників, що сприяє формуванню такої поведінки.

Пов'язували це явище зі структурною неповноцінністю сім'ї, недоліками сімейного життя, відповідними моральними цінностями. Аналізували сімейне оточення як основне соціальне середовище у формуванні основ характеру особистості, її позитивних і негативних сторін.

Ми вважаємо, що існуючий аналіз вказаної причини поведінкових впливів є дещо недостатнім для розуміння можливих детермінантів поведінки, тому що не розкриває таких глибоких внутрішніх елементів психологічного комфорту чи дискомфорту особистості, якими є лінійні почуття значущості, визнаної одинокості, відчуження тощо.

Спираючись на аналіз результатів власних досліджень, емпіричні дослідження авторів та положення Л. С. Виготського про те, що почуття є іншою умовою формування багатьох характерологічних рис особистості, ми виділили відсутність позитивного емоційного контакту з батьками як інший фактор девіантної поведінки. На думку Л. С. Виготського, почуття глибоко переживаються людиною, не тільки впливають на її самоконтроль і стають мотивами багатьох її вчинків, але й змінюють людську психіку. Це сприяє трансформації схожих емоцій, характеру, акцентуації якоїсь емоції чи почуття (позитивної чи негативної), має негативні наслідки і може призвести до різноманітних ушкоджень емоційно-чуттєвої сфери особистості.

Таким чином, відсутність позитивного емоційного контакту батьками розглядається нами як відхилення в емоційній сфері особистості, що може розвиватись у вказаних вище сімейних ситуаціях та відігравати роль фактора у формуванні відхилень у поведінці.

За даними досліджень, соціальна ситуація розпаду укладання шлюбів створює сприятливі умови для виникнення девіацій. Структурна

неповноцінність сім'ї є джерелом внутрішнього конфлікту підлітка. Сім'я складає головну причину виникнення неврозів та різноманітних психосоматичних захворювань дитини.

У такій сім'ї турботи, пов'язані з веденням домашнього господарства лягають на одного з батьків, що зменшує можливість контролю з боку дорослого за поведінкою та вихованням дітей, спільного проведення дозвілля тощо.

Дані статистики констатують, що в Україні сьогодні в умовах неповної сім`ї виховується близько 2 млн дітей.

Дефіцит та обмеженість батьківської уваги, опіки зумовлюються структурною неповноцінністю сім'ї. Це сприяє виникненню у дитини комплексу неповноцінності і формуванню на цій основі почуття самотності, агресивності. Вихід з подібних довгочасних і психічних станів людина, як правило, шукає в асоціальних способах емоційної розрядки, самоствердження через заборонене, соціально несхвальне.

Окремої уваги заслуговують питання так званого сімейного благополуччя. Його не можна ототожнювати з матеріальним забезпеченням сім'ї. Поверховість відносин між батьками та дітьми, їх матеріально-побутова однобокість, що проявляється у втраті духовних зв'язків, знеціненні моральних ідеалів, не надає повного морально–емоційного задоволення у спілкуванні. Втрачається його духовний зв'язок, а система відносин на кшталт добути, нагодувати, забезпечити є лише зовнішньою оболонкою, що створює видимість неіснуючого благополуччя.

Серед обстежених нами підлітків, що вживали наркотики – 24, які є з матеріально забезпечених сімей. Безпосередні бесіди з ними проводили, і з'ясували, що в таких сім'ях дитині, як правило, ні в чому не відмовляли, що в свою чергу, це не допомогло виключити конфлікти у спілкуванні між батьками та дітьми. Причини були різні: поводяться зі мною як з маленьким; просто захотілося посваритися; вони дратують мене своїми запитаннями; не втручаються у мої особисті справи; вони мені не довіряють; контролюють кожен крок і т. д.

Аналіз відповідей неповнолітніх з девіантною поведінкою та розуміння останніх батьківської любові виявив відкритий егоїзм, пасивну утриманську позицію підлітків як наслідок беззаперечного задоволення більшості потреб дитини, намагань звільнити її від будь-яких, незначних труднощів.

Сім'я як первинне соціальне середовище, у якому закладаються основи характеру і поведінки особистості, культивує моральні цілі

залежно від моральної та культурної спадщини батьків, їх педагогічних знань і навичок, сімейних стосунків тощо.

Вплив на формування особистості дитини має також позиція дорослого у вихованні. Найбільш розповсюдженими типами виховання у ситуаціях є домінуюча позиція з підвищеною моральною відповідальністю, виховання кумира сім'ї. Такі позиції дорослих у вихованні своїх дітей породжують у останніх почуття безвідповідальності, пасивності, інфантилізму, роздратованості, агресивності, що, в свою чергу, є сприятливим для розвитку різноманітних відхилень у поведінці дітей.

Наслідком неправильних типів сімейного виховання, відсутності тих знань батьків, як показують дослідження, є надмірні покарання. Розглядаючись деякими батьками як ефективний засіб виховання, надмірні покарання є джерелом виникнення негативних емоцій. У випадках, коли покарання небажане і навіть, з точки зору педагога, здатне привести в стан довгочасного психологічного дискомфорту. Особливо для цього є підлітковий вік, коли недостатня зрілість особистості заважає їй не тільки повно і глибоко усвідомити ситуацію, а й правильно зрозуміти її соціальні наслідки. Це не дозволяє вихователю і батькам побачити реальну картину наркотизму, тим паче її передбачити.

Відхиленням у поведінці може сприяти і домінуюча безкарність – 53 % опитаних нами неповнолітніх наркоманів відповіли, що їх, як правило, не вдавали до покарань. Людина повинна нести відповідальність за свої вчинки, особливо, якщо вони не виправдані загальними моральними нормами. Коли безкарність систематична це служить основою для формування у людини безвідповідальності за вчинки , байдужості до себе й оточення, інфантилізму, розвитку емоційних відхилень. І на їх основі різноманітних соціальних дезадаптацій призводить сімейне неблагополуччя. Аналіз дослідників підтверджує, що найчастіше згубна пристрасть виникає у сім'ях, де один з батьків мав судимість (12 %), та відбувалися конфлікти, бійки, сварки (14 %). Ці обставини звичайно, розглядати у взаємозв'язку з низьким культурним та освітнім рівнем батьків неповнолітніх, що заважає наданню дієвої допомоги у вихованні таким дітям, обмежує можливості їх контактів з іншими дітьми, можливості впливу на них з боку різних соціальних інституцій тощо.

Формування девіантності неповнолітніх на основі прикладу батьків, що ведуть аморальний спосіб життя, призводить реакція імітації, що є типовою для поведінки підлітків. Дитина схильна наслідувати поведінку батьків незалежно від соціальної спрямованості їх поведінки.

Таким чином, відсутність позитивного емоційного контакту батьками і відповідні деформації виховних функцій сім'ї, що розглядався нами як можливий фактор девіантної поведінки неповнолітніх, констатуються внаслідок таких варіантів сімейних ситуацій:

– об'єктивних труднощів, що виникають у зв'язку зі структурною неповноцінністю сім'ї;

– небажання чи невміння батьків виконувати функції виховання, контролю як результат їх низької педагогічної культури;

– позиції гіперболізованої оцінки і захисту дитини, у зв'язку з цим формується її слабовілля, безвідповідальність, емоційна нестриманість;

– вузькості духовних потреб та інтересів сім'ї, орієнтації придбання речей як самоцінність, на самоствердження через демонстрації високого рівня споживання, його дефіцитних форм;

– подвійності моральних установок і цінностей;

– орієнтації на неповагу до таких моральних цінностей суспільства як соціальна активність, соціальна справедливість, розподіл за права тощо;

– конфліктної атмосфери (постійна озлобленість у відносній сварці, жорстокість у ставленні тощо);

– звичної антисуспільної поведінки (пияцтва, аморальності тощо);

– різних правопорушень (побутового хуліганства, крадіжок у когось із членів сім'ї у співвідношенні з намаганнями схилити до інших її членів).

Індивідуально-типологічні особливості особистості. Дослідження показують, що конституційні риси особистості, індивідуальні типологічні особливості її характеру відіграють важливу роль у виникненні та поширенні поведінкових відхилень.

Коли кількісна вираженість тієї чи іншої риси характеру досягає граничних величин і виявляється у крайньої межі норми, виникає так звана акцентуація характеру.

Акцентуація характеру – це крайні варіанти норми як результат посилення його окремих рис.

Акцентуація характеру при вкрай несприятливих обставин може призвести до патологічних порушень і змін поведінки особистості, до психопатології, але зведення її до патології неправомірно.

Виділяються такі найважливіші типи акцентуації характеру: інтровертний тип характеру, для якого властива замкнутість, утрудненість в спілкуванні та налагодженні контактів з оточуючими, відхід у себе; екстравертний тип – емоційна напруженість, жага спілкування та діяльності, часто безвідносно до

її необхідності і цінності, балакучість, мінливість захоплень, іноді хвалькуватість, поверховість, конформність; некерований тип – імпульсивність, конфліктність, нетерпимість до заперечень, іноді і підозрілість.

Основні особливості неврастенічного типу акцентуації характеру – переважне погане самопочуття, дратівливість, підвищена стомлюваність, помисливість. Роздратування проти оточуючих і жалість до себе самого може привести до короткочасних спалахів гніву, однак швидка виснаженість нервової системи скоро гасить гнів і сприяє залагодженню, каяття, сліз.

Для сензитивного типу властиві полохливість, замкнутість, сором'язливість. Сензитивні підлітки уникають включатися у великі і тим більше нові компанії, не беруть участь в витівки і ризикованих підприємствах однолітків, вважають за краще грати з маленькими дітьми.

Вони бояться контрольних робіт, найчастіше соромляться відповідати перед класом, побоюючись помилкою викликати сміх чи занадто гарним відповіддю заздрість однокласників. «Почуття власної неповноцінності робить особливо вираженою реакцію гіперкомпенсації (тобто надкомпенсація – посилене прагнення подолати свої недоліки). Вони шукають самоствердження не в стороні від слабкого місця своєї натури, не в областях, де можуть розкритися їх здібності, а саме там, де особливо відчувають свою неповноцінність.

Боязкі і сором'язливі хлопчики натягують на себе личину розбещеності, але як тільки ситуація вимагає від них сміливості і рішучості, вони одразу ж пасують. Якщо вдається встановити з ними довірчий контакт, то відразу стає видно їхню чутливість і непомірні вимоги до себе. Якщо почати їм співчувати, то вони можуть навіть розплакатися.

Протиріччя і проблеми у житті людини набувають патогенного характеру, якщо у структурі самої особистості знаходяться патогенні риси: агресивність, упертість, химерність, надмірна чутливість; патогенез може бути наслідком невідповідності потреб особистості, засобів їх досягнення, що виявляються значно нижче рівня по грі домагань; він виникає, коли об'єктивна необхідність заважає вирішенню завдань, що стоять перед людиною, або ж робить протиріччя невирішеними для неї, а мету – недосяжною.

Таким чином, патогенна ситуація, що призводить до психоневрозів особистості, характеризується індивідуальною і відносною невирішеною, окремі характеристики нестійкого типу акцентуації характеру розглядають як умову девіантної поведінки. Серед відсутності установки на працю і навчання, відсутність самоконтролю, чутливість до сторонніх впливів (Н. Буторіна);

психічна незрілість – інфантилізм (М. Буянов); цікавість до забороненого плоду, потяг до екстремальної і неформальної підліткової групи (Б. Братусь, П. Сидоров); потяг до гострих переживань (А. Рослякова); неадекватна самооцінка (І. Безпалько, Н. Іванов).

Характеризуючи групу ризику, тобто підлітків з певною визначеністю до поведінкових відхилень, науковці виділяють індивідуально-типологічні особливості:

1) занижена стійкість до психічних перевантажень, стресів, пристосованість до нових ситуацій, конфліктів.

2) вираженість тривожності, депресивності, невпевненості у собі, зокрема, з намаганнями отримати задоволення.

Зіштовхнувшись з екстремальною ситуацією (або сприйнявши її такою), людина випробує різкий ріст емоційної напруги. Вона боїться, що не справиться з цією ситуацією, що остання нанесе йому збиток. У результаті в людини з'являється стан тривоги.

Емоційне порушення росте і починає заважати виконанню тієї діяльності, який людина зайнята. Діяльність дезорганізується: з'являються помилки, збільшується час виконання окремих дій, порушується процес планування й оцінки діяльності. Усе це викликає негативні емоції, додає занепокоєння, викликає непевність у своїх силах, знижує самооцінку.

Як наслідок, росте стан напруга, що приводить до ще великих помилок і дефектів діяльності. Виходить замкнуте коло "утягування" людини в стрес.

Ознаками депресії можуть бути постійно пригнічений настрій, негативне ставлення до майбутнього, занижена самооцінка тощо. Неадекватна самооцінка. Самооцінка (адекватна, завищена, занижена) може стимулювати або пригнічувати активність людини.

Стан тривожності не є іманентною властивістю, властивому визначеному темпераментові. Воно з'являється лише при визначених порушеннях у системі мотивів і відносин особистості. Недолік досліджень по Тейлоровскій шкалі "відкритої тривожності" у тім, що індивідуальні психічні особливості в них встановлювалися в більшості випадків на основі опитувальника. В опитувальнику вказуються ті зовнішні ознаки, на основі яких можна судити про психічні особливості, що входять у комплекс тривожності.

Серед обстежених підлітків, що мали досвід наркотизму, завищена самооцінка, потяг до лідерства та підвищена активність фіксувались у кореспондентів.

Підвищена самооцінка у поєднанні з досить високими показниками активності до соціальної дезадаптації виявлена В. Бітенським. Таке

поєднання цінностей отримало серед науковців назву "код злочинця", яке свідчить про рівень схильності до деліквентності. Це нічого не говорить про адиктивну поведінку, проте остання, як правило, супроводжують деліквентність.

Серед факторів, що сприяють вживанню наркогенних речовин підлітками, суттєву роль відіграє особистісне утворення цінного забороненого "плоду" як наслідок низького рівня антинаркотигенного виховання, що знаходяться у безпосередній загального рівня морального виховання в сім'ї, школі, інших суспільних відносин. Тому до вживання наркогенних речовин залучаються у більшості випадків підлітки, які вже спробували смак алкоголю, стали свідками або учасниками шкідливих звичаїв і ритуалів.

У ситуаціях девіантної поведінки молоді цікавість до «забороненого плоду» тісно пов'язана з підвищеним прагненням неповнолітніх наслідування деяким модним молодіжним напрямкам. Націленість більшості молоді на особливі переживання до екстремальної ситуації чи забороненої діяльності пов'язано з «голодом». Людина біологічно сформована таким чином, що так «нормальне», тихе життя є для неї «не нормальним». Сучасні педагоги виховання не завжди враховують цю особливість. Тому невикористана енергія знаходить свій вихід, як правило, у різноманітних потягах до музики, екстравагантного одягу, наркотиків тощо.

Провідна роль у подоланні вказаних навчальних проблем і пов'язаних школою виховання дітей, створеною самою природою; пояснюють походження відхилень у поведінці неповнолітніх, належить учителю. Та чи готовий він до цього сьогодні? Наше припущення про існування певної готовності вчителя вирішувати такі проблеми ґрунтується на тому, що відповідаючи на запитання: «З ким би ти хотів поділитись своєю радістю наслідування та відповідною установкою на вживання наркогенів? Кому довіриш свою таємницю?" – респонденти учителю відвели останнє місце. Наслідування, на думку автора, є умовою, що закріплює данне місце. Серйозність вказаної проблеми поглиблюється ще й типом фактора цікавості до "забороненого плоду", а установку, що дають самі вчителі, як показують дослідження, не завжди усвідомлюються логічним механізмом, що викликає домінанту, яка підсилює чи послаблює цю роль в організації контактів з учнями і при виникненні ускладнень у ейфорійний ефект підчас наркотизації. У щорічному спілкуванні близько 25% з них вважають, що ускладнення йдуть від учнів. Негативний соціально–психологічний статус у колективі учнів, є наслідком їх невихованості. Ускладнення педагогічного спілкування

породжують страх, визначається як несприятлива позиція суб'єкта в системі міжособистісних упевненостей у собі, послаблення уваги, пам'яті, працездатності учнів, стосунків, що визначає його права, обов'язки, привілеї знижує їх бажання і вміння самостійно думати, збільшує конформність.

Для старшокласника шкільний клас є найважливішою групою. Внаслідок цього виникає стійхе негативне ставлення до існування. Учнівський колектив – явище подвійне. З одного боку функція педагогічних зусиль дорослих, тому що проектується ними. А отже, і до навчальної дисципліни. Дослідження показують, що успіхи у набутті нових знань є джерелом радості тільки для одного учня та розвивається під їх безпосереднім чи опосередкованим керівництвом опитаних. Готовність вчитись добровільно (навіть якби не було б іншого – учнівський колектив розвивається спонтанно, тому що немає контролю) спостерігалась лише у 25 % опитаних школярів, 66 % опитаних з підлітків-наркоманів відзначили, що не мають улюблених навчальних дисциплін.

Статус старшокласника у колективі суттєво впливає на самосвідомість і поведінку. Несприятливе становище учня у класному колективі – причина того, що він передчасно залишає школу і попадає під негативний вплив неформальної групи з девіантною спрямованістю. За даними досліджень 9/10 правопорушників, зареєстрованих в її організаціях у справах неповнолітніх, були у своїх класних колективах «ізольованими», майже всі були не задоволені своїм статусом, більшість з них ставилась до однокласників украй негативно.

Значна більшість дітей і підлітків повністю реалізує свою потребу у спілкуванні, отримуючи необхідну соціально значущу інформацію, колективний тренінг у ролі суб'єктів міжособистісних відносин, набуття його навички, емоційне стимулювання через різноманітні групи, місцем проживання, навчання, проведення дозвілля, інтересами тощо. Такі діти, що не можуть або не хочуть задовольнятися подібною формою соціалізації., це, як правило, діти та підлітки, які через обмеженість певних здібностей та інтелекту, що заважає спілкуванню, генетично мовлених або набутих рис характеру, поганий стан здоров'я, несприятливі умови життя і виховання з аутсайдерами серед однолітків, об'єктивно могли б претендувати на високий статус в учнівському колективі чи дозвільній групі, але через певні причини, іноді випадкові, які отримали. Це «непосиди», яким нецікаво у звичних рамках учнівського, сімейного, товариського спілкування, хотіння змінити оточення наркотизації суттєво знизився. Проте, як показує практика, що ці наслідки зловживання наркогенними речовинами для

них обходяться у певному протиріччі з масовим поширенням їх вживання. Частково пояснюють природу пробудження цікавості до наркотичних речовин дані досліджень, згідно з якими 75 % дітей старших і підготовчих груп дитячого садка чули про наркоманію і склали про неї своє ставлення. Для школярів віком від семи до одинадцяти років наркоман – це людина, що пов'язана з наркотиками і бандитами. Така інформація – цікавість до ризику та забороненого. Основне джерело – засоби масової інформації (90 %), батьки та оточення (5 %), друзі (4 %).

3. ХАРАКТЕРИСТИКА УМОВ, ЩО МОЖУТЬ СПРИЯТИ ПОШИРЕННЮ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ

Умови, що можуть сприяти поширенню девіантної поведінки у дітей: 1. Недостатня обізнаність дітей про наслідки (адміністративну та кримінальну відповідальність) девіантної поведінки.

Оскільки останнім часом найбільш поширеною у молоді, то для 14–річних підлітків, що ніколи не вживали жодних наркогенних індиферентної групи, є найбільш значущою для підлітка.

У зв'язку з цим завдання школи та інших навчально-виховних закладів – у продуманій, відповідній до віку дітей і типу закладу формі донести до них відомості про шкідливість наркотичних речовин та наслідки злочинів, передати підлітку ті знання, які б формували у нього стійку позицію неприйняття наркотика у будь-якому вигляді. При цьому підвищили вимогливість до достовірності і психологічної виваженості інформації.

Дія цієї умови тривалий час пояснювалась закритістю проблеми (у 80–ті роки), недостатністю саме психолого–педагогічних досліджень з проблеми та підготовленістю фахівців до здійснення профілактики заходів (90–ті роки – дотепер).

Науковці наголошують на безперечному існуванні індивідуальної сензитивності до інформації, вона визначається деякими спадковими (темперамент, характер, тип акцентуації) ознаками та особливостями особистості і являє собою сплав таких характеристик, що можуть культивуватись і змінюватись у процесі виховання.

Проблема чутливості до інформаційності в педагогічній науці розкрито недостатньо. Як свідчить педагогічна практика, різноманітні освітні програми, що пропонуються фахівцями як засіб навчально-виховного впливу учнів, не завжди приводять до очікуваного результату. Пояснити існування таких ситуацій у шкільній практиці та надати допомогу не тільки у

розв’язанні питань антинаркогенної освіти молоді, а й у реалізації різноманітних освітніх програм сучасної школи вдалося б за наукового вивчення проблеми сензитивності до інформації.

2. Типові реакції поведінки. У підлітковому віці, в період статевого дозрівання, поведінку особистості значною мірою визначають деякі реакції поведінки, що є характерними для цього періоду життя. На багатьох дослідників, такі реакції можуть сприяти залученню підлітків девіантної поведінки або перешкоджати їй, підвищуючи стійкість до подібних «захоплень». Найбільш ймовірними у залученні до різноманітних форм девіантної поведінки є реакції «емансипації», гуртування з однолітками, опозиції, імітації, компенсації.

Реакція емансипації є наслідком домагань дитини звільнитись опіки, керівництва, контролю, заступництва дорослих, рідних, вчителів виявляється в ігноруванні дотримуваних дорослими правил щодо моральних норм, цінностей.

Якщо надзвичайно регламентований розпорядок життя відразу змінюється цілковитою свободою, спостерігається особлива поведінка, своєрідний симптомокомплекс «отруєння волею», відсутність будь-яких заборон – здатна викликати у підлітка стрес, що надзвичайно підсилює його бажання діяти так, як довгий час заборонялось. Симптомокомплекс «отруєння волею» є особливо впливовим у виникненні первинного пошукового наркотизму, тобто намагань підлітка спробувати на собі дію можливих психоактивних речовин, знаходження себе через заборонену чи екстремальну діяльність. Реакція групування з однолітками є, на думку дослідників, найбільш суттєвою у визначенні поведінки підлітка. Це зумовлено метою психологічного розвитку підлітка, визначається його прагнення зайняти відповідне положення серед однолітків.

Таке прагнення неповнолітніх до групування з однолітками на вітчизняних та закордонних зоологів, має філогенетичну основу.

Залучення підлітків до різних форм девіантної поведінки пов’язане з реакцією групування з однолітками. На основі соціально-психологічних досліджень різноманітних підліткових груп з метою визначення у їх виникненні девіантної поведінки неповнолітніх констатуються такі форми об'єднання молоді: територіальні, делінквентні, кримінальні, наркогенні, релігійні (В. Бітенський, А. Ямко).

Окрім названих реакцій поведінки, що сприяють девіантній поведінці, виділяють реакцію, що зумовлена формуючими сексуальними мотивами підлітка.

Дослідження показують, що вказана реакція поведінки суттєво спрямоване на особистість, формуючи її схильність до зловживань психоактивними речовинами та спрямовуючи вибір відповідної токсичної речовини – сприяє візуалізації уявлень, у тому числі і сексуального змісту. Ця поведінка тісно пов'язана з реакцією групування з однолітками. Пов’язується це, перш за все, наркоманійних груп, члени яких через відповідну проінформованість пов'язують вживання деяких наркотичних речовин з підвищенням сексуальної потенції, гостротою сексуальних переживань. Діапазон її виявлення – від пропусків занять у школі і з уникнень з дому до скоєння кримінальних вчинків і спроб самогубства, в більшості вагомий мотив – бажання підлітка звільнитися від якихось труднощів або звернути до себе увагу.

Реакція імітації виявляється у слідуванні підлітком поведінки і особи чи образу. Прикладами для наслідування є найбільш авторитетні серед товаришів, кумири молодіжної моди. Модель для наслідування обирається підлітком не самостійно, а диктується колективом чи референтною групою. До серйозних порушень поведінки, до різноманітних стійких девіацій реакція імітації може призвести лише у тому разі, коли для наслідування підлітком обирається негативний герой.

Реакція компенсації проявляється у тому, що підліток негаразди в одній галузі намагається компенсувати успіхами в іншій, йому вдається завоювати авторитет однолітків. Така реакція поведінки може привести підлітка і в групу з асоціальними нахилами.

3. Негативна молодіжна субкультура (НМС). Субкультура «досить стійкі Ціннісно-нормативні комплекси в груповій свідомості заперечують більшість суспільно прийнятих ціннстей. Негативна молодіжна субкультура є сплетінням контркультурних утворень негативних традицій сімейно–побутового середовища, злочинного середовища, цінних установок буржуазно, масово, культурних модних молодіжних течій. Мода може, з одного боку, актуалізувати і деактиалізувати традиції і звичаї, у тому числі і негативного характеру, що довгий час існували у суспільстві. З іншого – може сприяти формуванню нових звичаїв і традицій молодіжного середовища, іноді негативних. Мода – короткочасне нормативне утворення чітко регламентує поведінку молодих людей та набуває позачергового значення.

Таким чином, якщо для розповсюдження пияцтва характерний вплив негативного сімейно-побутового середовища і традицій виховання, то

для поширення наркоманії, токсикоманії більшою мірою є дотримання деяких негативних тенденцій молодіжної моди.

Молодіжна субкультура формується на певному етапі розвитку суспільства і відображає відповідні рівні ускладнення та диференції суспільного життя і соціальної культури. Цим пояснюється розповсюдження у сьогоднішній субкультурі елементів, які не тільки чітко вказують відмінності від загальнолюдської культури, але й протиставляються в надзвичайно важливих аспектах, зокрема нетрадиційному ставленні людського життя.

Пояснюється це існуванням такого ступеня самотності, відчуття несумісності з тим, що відбувається навколо, наслідком чого є втрата не тільки почуття співпереживання, емпатії, а й почуття самозахисту. І для розуміння чинників залучення особи до девіантної поведінки елементів НМС важливою і необхідною є не тільки концепція відчуження.

4. Стрес та інформаційні перевантаження. Стресові стани виникають у відповідь на різноманітні екстремальні впливи – криза суспільства і на соціально-економічні умови, – в яких сьогодні і людина, збільшують кількість екстремальних впливів на неї і ставить особистість у особливі умови виживання. Ситуації інформаційних навантажень, коли людина не може впоратися з завданнями, не може приймати правильні рішення у необхідному темпі при високому рівні відповідальності за їх наслідки, призводять до змін у психічних процесах, емоційних зрушеннях, трансформації мотиваційної структури і порушень поведінки тощо.

Особливо схильні до емоційних та інформаційних перевантажень неповнолітні у зв'язку з недостатньою зрілістю їх емоційно-вольової сфери. Саме у підлітковий період, коли людина переживає кризу перебудови особистості, формування власного «я», найбільш характерним для підлітка пошук сенсу життя, місця у суспільстві, спроби знайти нові стереотипи, стосунки. В цей час особливо небезпечним є знайомство підлітка з формальними особами та групами з антисуспільною спрямованістю, спільно з наркогенними тенденціями у поведінці, адже здатність наркогених речовин послаблювати нервові напруження, відволікати від роздумів про реальність, існуючу невирішеність проблем може міцно привернути підлітка до наркотизації як до найбільш ефективного «подолання труднощів».

Незнанням і нерозумінням попитом своїх сил і можливостей власних навичок, неспроможність критично ставитись до себе у складних непередбачуваних ситуаціях складає основу психологічного механізму

насильницької (агресивної) та злочинницької, поведінки деяких молодих людей.

Однією з причин наркотизму є невміння більшості молодих людей критично оцінювати власні психологічні можливості. Цьому сприяли відхилення у свідомості молоді – їх духовна обмеженість – сформувалась на основі існуючих збочень у суспільному середовищі на хибних особистіших установках щодо визначення кращої оцінки декларованої, активної життєво, позиції, амбіційності, юного формалізму тощо.

Практика показує, що більшість молодих людей сьогодні орієнтовано на негативну психологічну установку гедоністичного спрямування, знаходити задоволення у випивках, палінні, наркотиках. У зв'язку мають відношення до питань охорони здоров'я, фінансування здорового способу життя людини, тому першочергового значення набуває проблема виховання з раннього віку особистості. Ми вважаємо, що вирішення проблеми за умови розробки концепції системного професійного підходу виховання. Такий підхід передбачає використання потенціалу сучасних
наук про розвиток людини, інтегративних знань щодо адиктивності життя з одного боку, з іншого – створення моделі поліпшення організації виховання позитивної життєстійкості особистості, що є шляхом відбору відповідного змісту, методів, форм до цього різноманітних фахівців. Саме системно-професійний до виховання позитивної, життєстійкої особистості допоможе фахівець:

1) розширити знання дитини про навколишній світ;

2) допомогти особистості, що розвивається, відкрити для себе організм і визначити його місце по відношенню до природи;

3) допомогти молодій людині зрозуміти власну людську сутність, визначити своє місце у суспільстві;

4) навчити молодь уникати передозування інформації, відокремлення головного від другорядного;

5) навчити людину раціонально використовувати час, звільняти місце для роздумів і розумної оцінки важливості та значущості власної, поведінки, особистісного вибору;

6) виховувати уміння особистості правильно визначати власні можливості і володіти собою у будь-якій ситуації;

7) озброїти молодь навичками правильної оцінки подій, які відбуваються, виховувати у людини уміння раціонального вибору у доцільних складних життєвих проблем соціально-виваженими. Інтелектуальна обмеженість, бідність інтересів, невміння

працювати приводять до ситуацій, коли людину не влаштовують соціально виважені форми проведення дозвілля, культурного самовдосконалення. Тому відсутність стійких інтересів, бездіяльність особистості можуть спонукати стани відпочинку, нудьги та викликати у людини серйозні відхилення у соціальній поведінці, неправильність в її установках, психічний затримці. За даними досліджень Ю. А. Алферова (Москва), відсутність інтересів фіксувалась у 97.2 % хворих гашишизмом, 80 % – полінаркоманією.

Окрім захоплень гедоністичного спрямування, в осіб з девіантною поведінкою є й інші інтереси. Результати емпіричних досліджень засвідчує значний інтерес до переважної більшості відомих сьогодні способів проведення дозвілля. Розвага, яку дозволяє собі більшість опитаних підлітків – перегляд відеофільмів. Прийому неповнолітніх з девіантною поведінкою навіть у тих випадках, коли кудись йдуть, здійснюють так, ні у що цікавляться – якимось заняттям чи розвагою, вибір обумовлюється наявністю вільного часу та бажанням урізноманітнити його проведення відомими тенденціями.

Результати опитування, проведеного Л. Анісімовим свідчать, що 1 % респондентів віком 15–25 р., які мають досвід вживання наркотичних речовин, не цікавляться навіть музикою, 3/4 – не спілкуються з друзями, 9/10 – не відвідують дискотек. Автор називає таку ситуацію униканням усіх нормальних, природних потреб віку. Серед осіб з девіантною поведінкою 80 % респондентів у гуртках, клубах не займаються. Відповіді молодих людей, у поведінці яких виражають асоціальні тенденції, засвідчують різко знижений інтерес до таких способів проведення вільного часу. Розваги, яким надають перевагу опитані: кіно – 47 %, ходити у гості – 23 %, відпочинок на дачі — 16 % — відносяться до пасивного відпочинку. У проведенні вільного часу перевага надається слуханню музики (54 %) та перегляду телепрограм (28 %).

Аналіз результатів багатьох досліджень констатує існуючий взаємозв'язок незайнятості особистості, відсутності її пізнавальних інтересів з типовими реакціями поведінки – хобі, контактування з однолітками та деякими індивідуально-типологічними особливостями особистості – цікавістю до «забороненого плоду», з бажанням вийти за межі соціально-окресленої ролі тощо. Тому бездіяльна незайнятість, відсутність стійких пізнавальних інтересів розглядається нами як умова, що виконує роль першого поштовху у виникненні бажання в підлітка заповнити існуючу порожнечу чимось незвичайним, повним ризику та забороною дорослих.

4. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРОФІЛАКТИКИ ПОВЕДІНКОВИХ НАХИЛЕНЬ У ДІТЕЙ І МОЛОДІ

Сучасна структура вітчизняної системи профілактики девіантної поведінки і організація педагогічної профілактики відхилень у поведінці дітей, напрямки профілактичної роботи: профілактична робота з сім'ями, створення в освітньо-виховному закладі середовища, що перешкоджає відхиленням девіантної поведінки дітей, у поведінці дітей превентивне навчання й виховання дітей: умов "ризику" їх залучення до девіантної поведінки.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ І САМОКОНТРОЛЮ

1. Пояснити сутність понять «фактори ризику», «умови ризику формування девіантної поведінки дітей та молоді».
2. Пояснити сутність причинно-наслідкового аналізу формування девіантної поведінки дітей та молоді.
3. Назвати фактори, що можуть зумовлювати девіантну поведінку.
4. Назвати умови, що можуть детермінувати девіантну поведінку.
5. Пояснити вплив недостатності емоційного контакту з батьками на формування девіантної поведінки у дітей.
6. Проаналізувати роль індивідуально-психологічних особливостей особистості у її залученні до девіантної поведінки.
7. Прокоментувати вплив інфантилізму, депресій, неадекватної самооцінки у дітей на їх залучення до девіантної поведінки.
8. Пояснити роль негативного соціально-психологічного статусу у колективі у детермінації девіацій у дітей.
9. Проаналізувати сутність недостатності інформації про девіантну поведінку як умову залучення до такої поведінки дітей.
10. Типові реакції поведінки та негативна молодіжна субкультура – умови, що сприяють поширенню девіантної поведінки у дітей.
11. Пояснити роль незайнятості, відсутності стійких пізнавальних інтересів у формуванні девіантної поведінки у дітей.

Рівні педагогічної профілактики: первинна, вторинна, третинна; типи профілактичних програм: універсальні, вибіркові та програми (критерій: особливості об'єкта) профілактичного впливу; програми афективного навчання; програми навчання житті, зміцнення здоров'я, залучення до позитивної і пришивної діяльності (критерій: стратегія

профілактики); нормативні документи, що окреслюють і регламентують правові напрями профілактики девіантної поведінки дітей та молоді.

РОЗДІЛ 3
Психолого-педагогічні та соціальні аспекти профілактики найбільш поширених форм девіантної поведінки дітей та молоді

1. СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ АГРЕСІЇ ТА АГРЕСИВНОСТІ

Типовим проявом девіантної поведінки є ситуативно–обумовлені дитячі і підліткові поведінкові реакції, такі як :

– демонстрація, агресія, виклик, самовільне і систематичне ухиляння від навчання і трудової діяльності;

– систематичні втечі з дому, бродяжництво, п'янство і алкоголізм дітей і підлітків;

– рання наркотизація і пов'язанні з нею асоціальні дії;

– антисуспільні дії сексуального характеру;

– спроби суїциду.

Діагностика агресивності та корекційна робота стає все більш актуальною, оскільки на даний момент в нашому суспільстві стає все проблематичніше виховати дитину – без агресивних тенденцій – це та данина, якою ми розплачуємося завдяки свободі слова як телебачення, так і друкованих видань, за перехід до ринкових відносин, коли батьки весь час зайняті зароблянням грошей, а вихованню власних дітей не приділяють належної уваги.

Під *агресією* нами розуміється така поведінка людини, яка направлена на нанесення шкоди іншій людині: це рукоприкладство, прямі образи та навіть глузування, якщо вони вимовляються у недоброзичливому тоні.

Агресія – це індивідуальна або колективна поведінка, дія, спрямована на нанесення фізичної чи психічної шкоди, збитку або на знищення іншої людини чи групи людей; вона характеризується цілеспрямованим усвідомленим нанесенням збитку іншим.

Смирнова Т.П. вважає агресією мотивовану, деструктивну поведінку, яка суперечить нормам і правилам існування людей в суспільстві, наносить фізичну шкоду об'єкту нападу та моральну шкоду живим істотам.

Агресія являє собою складний поведінковий комплекс і у людському мозку немає ніякого «центру контролю агресії», однак все ж таки учені знайшли – і у тварин, і в людини – ділянки нервової системи, що відповідають за прояви агресії: при активації цих структур мозку ворожість зростає, дезактивація цих структур веде до зменшення ворожості. ***Агресивність (від лат. нападати) – короткочасний емоційний стан чи риса характеру людини, яка виражається в гніві, злості, діях проти інших людей, якщо вони заважають задоволенню потреб або досягненню мети***. Агресивність є рисою особистості, яка виявляється у більш-менш постійному ворожому ставленні людини до інших людей, схильності до неспровокованих агресивних дій; це готовність суб'єкта до агресивної поведінки.

Найбільш важливе виділення агресії ворожої (обумовленої подразником) та інструментальної (обумовленої спонуканням):

– про ворожу агресію говорять в тому випадку, коли головною метою суб'єкта є заподіяння шкоди, страждань жертві;

– інструментальна агресія описує ситуації, коли індивід переслідує при нападі інші цілі, ніж заподіяння шкоди й страждань жертві, вони можуть бути навіть і позитивними, але засоби їх досягнення – погані. Аутоагресія – це агресивні дії, які спрямовані людиною на себе. Аутоагресія часто призводить до суїциду.

Є дві точки зору щодо агресії:

– етико-гуманістична, відповідно до якої агресія розглядається як зло у соціумі, її прояви суперечать споконвічно позитивній сутності людини. Перша позиція, яка пов'язується зазвичай з філософом Жаном-Жаком Руссо, покладає провину за соціальне зло не па людську природу, а па суспільство.

– еволюційно-генетична – агресія є біологічно доцільною формою поведінки, яка допомагає виживанню і поліпшенню людиною свого становища, томи вона не зло, а інстинкт. Друга позиція, яку пов'язують з філософом Томасом Гоббсом, розглядає соціальні обмеження як необхідні для приборкання тваринних проявів людської натури, яка потребує строгого контролю. У XX столітті погляди Гоббса про те, що агресивні спонукання є вродженими і тому неминучими, поділяли Зигмунд Фрейд і Конрад Лоренц.

Перші ознаки дитячої агресивності з'являються у два-три роки. Значна кількість досліджень переконливо показала залежність між негативними взаєминами в системі «батько-дитина»» та дитячою агресією: якщо в дитини склалися негативні відносини з одним чи обома батьками, тенденції розвитку позитивності самооцінки і Я-концепції не знаходять підтримки в оцінках батьків, або дитина не відчуває підтримки та опіки, то імовірність делінквентної поведінки (психологічна схильність до правопорушень) істотно

зростає, погіршуються відносини з однолітками, виявляється агресивність навіть стосовно власних батьків. Так, наприклад, при спостереженні за дітьми 1,5–3 років було помічено, що діти, до яких матері не поспішали підходити, поводилися більш агресивно, ніж ті діти, чиї матері швидко реагували на їхній плач або прагнення до контакту.

Велике значення для появи агресивності в дошкільному віці має популярність дитини в групі однолітків: не маючи адекватних засобів спілкування, дитина кулаками прагне зайняти лідерське місце в групі. В різні вікові періоди вирішальне значення для одержання популярності мають різні вимоги з боку групи. Мають значення інтелектуальний рівень, розвиток мови, фізичний розвиток, спритність, ступінь оволодіння різними видами діяльності. Серед дошкільників цінуються також зовнішній вигляд та красивий одяг, товариськість, готовність ділитися іграшками. Ллє домінуюче значення має те, наскільки дитина опанувала навичками ігор, як вона вміє організувати гру, придумати сюжет, розподілити ролі і т.п. Подібні фактори цілком визначають положення дитини в групі однолітків. Агресивність, таким чином, може бути наслідком переживань, пов'язаних з образою, самолюбством. Вперше вона виникає в ситуації, яка є психотравмуючою і спрямована проти тих, кого дитина вважає причиною неприємних переживань та конфліктів.

Факти свідчать, що однолiткам не подобаються агресивні діти і вони оцінюють їх як «неприємні». Так, при проведенні експерименту, в якому діти брали участь в командній грі, було відзначено, що школярі, які попередньо характеризувались як найбільш неприємні, спілкуючись з дітьми під час гри, частіше демонстрували агресивну поведінку.

Діти вчаться також агресивності завдяки засобам масової комунікації (ЗМІ): спостереження агресивної поведінки на екрані телевізора, навіть у мультиках на зразок «Том і Джері» (в якому ці персонажі без кінця товкмачать один одного), підвищує рівень агресивності у дітей: автору пригадується випадок спілкування з хлопчиком 4 років, коли той збуджено (вимахуючи руками і час від часу б'ючи диван) розповідав йому про бійку цих героїв мультиків. Сучасні ж мультики («Справжні монстри», «Кіт-пес», «Брати бобри» тощо, де бійки відбуваються через кожні пару хвилин, як і процес блювання) та фільми (особливо бойовики та фільми жахів), які діти можуть переглядати без усякої цензури, на наш погляд, просто «перевантажені» агресією. Особливо великий вплив ЗМІ на дитину відбувається після 9 років: в 15 років дитина в середньому переглядала телевізор близько 15000 годин і спостерігала 13000 видів агресії.

Говорячи про тендерні відмінності (психологічні відмінності на основі статі), було відмічено, що у хлопчиків агресивні прояви у поведінці більшою мірою пов'язані з компенсацією почуття неповноцінності, а у дівчат – з соціальним пристосуванням конституціональної агресивності. Окрім цього, хлопчикам більш притаманні активні та безпосередні форми агресивної поведінки, а дівчатам – відстрочені й опосередковані.

Наприкінці віку середнього дитинства (11–12 років), на рубежі молодшого підліткового віку, вміння стримувати свої спонукання ще досить відстає від рівня фізичного розвитку. У цей період у підлітків наявна велика потреба в русі, розрядці рухливої активності, що збільшує ризик травматизації або неадекватних дій. Процес емоційного дозрівання проходить повільніше і пов'язаний як з набуттям нових якостей динамічних структур, так і з поглибленням соціальних взаємовідносин дитини з оточуючими її людьми.

Якщо спробувати виділити основні компоненти емоційної зрілості людини, то можна виділити наступні:

1) Саморегуляція – це вміння людини справлятися зі своїми – емоціями соціально придатними способами. Досить складним завданням для дитини є знайти такий вихід почуттям страху, тривоги, гніву, сексуальній допитливості, який був би прийнятним як для неї самої, так і для соціального оточення дитини.

Важливим компонентом саморегуляції є згода, яка передбачає прийняття дитиною правил соціального оточення, адже певні соціальні вимоги інколи викликають протест і опір дитини, що може проявлятися у деструктивних формах її поведінки – агресії або відмові.

2) Експресія – це поняття можна визначити як тілесну розкутість, яка забезпечує виразність емоцій на обличчі. їх трансформацію в діях та здатність передавати свій настрій оточуючим різними засобами виразності.

3) Емпатія – це здатність людини до співпереживання і співчуття. Здатність будувати припущення відносно думок, почуттів та намірів інших людей відіграє провідну роль у розумінні підлітками того, що означає бути другом. Діти, які можуть бачити речі і явища з точки зору іншої людини, більшою мірою здатні встановлювати і підтримувати міцні та близькі взаємовідносини зі своїми ровесниками.

Агресивна поведінка складається із трьох компонентів: пізнавального, емоційного і вольового. Пізнавальний компонент включає в себе розуміння ситуації, виділення об'єкта і обґрунтування мотиву для агресії. Емоційний компонент являє собою легке виникнення негативних емоцій: гніву, злості, презирства. Нарешті, вольовий компонент –

спрямованість, наполегливість, рішучість та ініціативність. Ступінь вираження компонентів може коливатися. Всі вони пов'язані з фізіологічними особливостями особистості, темпераментом.

Наслідки агресивної поведінки, завдавали людям фізичного чи психічного дискомфорту (негативне переживання, стан напруження страх, пригнічення).

Тож термін «агресія» традиційно вживається в широкому колі. Це пов'язано з тими соціально небезпечними наслідками, які вона має.

Дослідники по-різному розглядають агресію та чинники, які їх зумовлюють, а саме:

1) як вроджену реакцію людини для захисту території, яку вона має (К. Лоненц, А. Андрі);

2) як намагання панувати (Моррісон);

3) як реакцію на ворожу навколишню дійсність (Хорні. Фром);

4) як наслідок агресії та поведінкову реакцію на фрустрацію, спроба переборювати перешкоди на шляху до задоволення потреб (Дж. Доплард);

5) психічну складову своєрідного стану свідомості:

6) форму психічних реакцій на ситуації ускладнення спілкування (конфлікт, криза);

7) як вроджені інстинкти індивіда (3. Фрейд);

8) теорії соціального научіння. Агресія розглядається як застосування поведінки у процесі соціалізації (А. Басс).

Тож агресія належить до класу негативних соціальних явищ, які вивчали комплексно, зусиллями різних фахівців. Розглянемо найпоширені концепції щодо вивчення та інтерпретації агресивності.

Питання генезису агресивності, роль біологічних і соціальних у її походженні винятково складне. Єдиної теорії агресії не існує. Є кілька теоретичних напрямів, що по-різному пояснюють сутність і витоки людської агресії. Р. Охрімчук пропонує враховувати основні з них.

Теорія інстинкту 3. Фрейда, згідно з якою агресивна поведінка є вродженою. У своїх ранніх роботах 3. Фрейд пояснював, що людська поведінка зумовлена інстинктом життя – стресом, енергія інстинкту життя (лібідо) спрямована на його збереження і відтворення, а якщо цьому щось перешкоджає, енергія інстинкту життя намагається зруйнувати перешкоду. Це і є агресія.

Згодом науковець змінив свою думку щодо джерела агресії. Спостерігши жахи Першої світової війни, учений дійшов висновку про наявність одного основного інстинкту – інстинкту смерті (танатос). Людська

пінка є складною взаємодією цих двох інстинктів. Постійний конфлікт між еросом і танатосом спричиняє напруженість. Є механізми (наприклад, механізм зміщення), що забезпечують спрямування руйнівної енергії танатосу назовні, оберігаючи таким чином «Я».

Згідно з З. Фрейдом, агресія людини є вродженою і неминучою, якщо енергія танатосу не буде спрямована проти інших. У такому разі вона руйнуватиме саму особистість. Якщо ми приймаємо таке пояснення, то мусимо визнати, що прогноз подолання агресії песимістичний. А спосіб виявлення агресії, що випливає з такого розуміння її сутності, слід шукати способів розрядки внутрішньої напруженості і зменшення ймовірності її спрямування проти інших людей. З. Фрейд як ефективний спосіб розрядки вважав катарсис.

Еволюційні теорії прихильники цієї теорії джерелом агресії вважають інший вроджений механізм – інстинкт боротьби.

Найвідомішими його представниками є Лоренц (засновник етіологічного підходу) та Андрі (автор мисливського підходу). Згідно з Лоренцом, за джерелом агресії приховується вроджений інстинкт боротьби за виживання, притаманний як тварині, так і людині. У процесі тривалої еволюції сформувався механізм боротьби за виживання, який забезпечував поліпшення генетичного фонду (давати потомство, захищати його, здобувати їжу могли найсильніші). Механізм боротьби за виживання і є джерелом агресії.

Чи можна агресію придушити або спрямувати в інше русло? Лоренц вважав, що агресивна енергія утворюється в організмі постійно, у певному ритмі і спонтанно. І чим більше цієї енергії нагромадилося, тим меншої сили зовнішній чинник може спричинити агресивну поведінку. З гіпотези Лоренца про взаємозв'язок між кількістю нагромадженої енергії та стимулами, що її вивільняють, випливає важливий для педагогічної діяльності наслідок. Суть його така відома, що лише людина з-поміж інших історій схильна до насильства над представниками свого виду. Вовк загризає зайця, тигр розриває косулю, і лише людина вчиняє насильство проти собі подібної людини. Лоренц пояснює цей факт тим, що поряд із наявністю у всіх істот вродженого інстинкту боротьби є інстинкт придушення, прагнення до насильства. Сила прагнення і сила агресії – взаємопов'язані: чим вища здатність живого організму завдавати жертві серйозних ушкоджень, тим більша сила придушення агресії. Отже, у левів та тифів, які можуть легко знищити велику кількість слабших тварин, сила, що стримує агресію, також велика і стримує напад на представників свого виду. Серед людей імовірність завдавати фізичної шкоди одне одному невелика, отже,

невелика й сила пригнічення агресії. Утім за відносно невеликий проміжок часу людина винайшла технології, які дають їй можливість завдавати іншим людям значної шкоди (йдеться про винайдення зброї масового знищення). Проте стримуюча сила людини залишилася невеликою. Прагнення лідерів тоталітарно-фашистських режимів знищувати цілі нації Лоренц пояснював саме домінуванням у людини здатності до насилля над стримуючими імпульсами, які пригнічують агресивні дії. Лоренц вважав агресію неминучою, утім бачив і способи її припинення: загрозі вибуху агресії можна запобігти, якщо нагромаджену агресію спрямовувати у різноманітні дії. Блокуючим чинником агресії є, на думку Лоренца, любов та дружба.

У руслі еволюційного підходу є ще одна цікава гіпотеза, яку висунув Андрі. Це так звана «мисливська гіпотеза». Андрі вважає, що мисливський інстинкт складає основу людської агресивності. У результаті природного відбору з'явився новий вид істот – мисливці: вони нападають аби здобути їжу, виробили мову, щоб об'єднуватися для нападу, а розвиток мозку та поява зброї, що вбиває на відстані, остаточно ствердили людини як істоти, здатної до насильства у межах свого виду.

Соціобіологічні теорії на думку соціобіологів, агресія розвинута як засіб отримати свою частку ресурсів і цим самим забезпечити природу у природному відборі. Упродовж еволюції гени виду найстабільні, які забезпечують адаптивну поведінку у природному середовищі, зокрема, й несприятливих для виживання; сприяти виживанню тих, хто має подібні гени, тобто родичів, і бути агресивним (заважати дати потомство) до тих, чиї відмінні від членів власного клану. Таким чином, агресивна взаємодія між конкурентами є одним із шляхів підвищення шансів на успішну репродукцію за умов обмежених ресурсів.

Теорії спонук. Спонукою агресії є не інстинктивна мотиваційна, яка виникає в результаті депривації. У цьому разі прагнення завдати шкоди іншим зумовлене зовнішніми щодо особистості причинами. Одна теорія, що належить до цього напряму, є теорія фрустрації агресії (Доллард).

Фрустрацією називають психічний стан, що виникає внаслідок реальної чи уявної перешкоди у досягненні значущої мети.

Хоч ця теорія має багато прихильників, є очевидним, що фрустрація не завжди призводить до агресії. Фрустрація викликає агресивну поведінку тих людей, які мають звичку реагувати на фрустрацію чи інші стимули агресії. Крім того, агресія є наслідком багатьох чинників.

Фрустрований індивід падає на підлогу і б'є ногами, кричить чи б'ється з кулаками на однокласника. Але може статися, що страх покарання

за подібну поведінку стримує його. Тоді для розрядки агресії фрустрований індивід може повернути свої агресивні дії проти того, кого він боїться, наприклад, молодшого братика, собаки. Вибір жертви зумовлюється кількома чинниками – силою прагнення до агресії та чинниками, що перешкоджають агресії і стимулюють схожістю «потенцій» жертви із фруструючим чинником. Таким чином, зміщена агресія найвірніше розряджається на тих моделях, щодо яких сила гальмівних чинників невелика (не дадуть здачі, ніхто не покарає за напад), але і високо стимульна схожість із фрустратором.

У теорію фрустрації вносили поправки і такі відомі вчені, як Берковіц та Зільман. Зільман, зокрема, стверджував, що агресія зумовлена збудженням. Збудження від кількох джерел може накладатися, підсилюватися, зменшуючи чи підкріплюючи емоційну реакцію. Унаслідок збудження прискорюється пульс, підвищується потовиділення та артеріальний тиск. Це підготовка організму до реакції «бийся чи тікай», яка у процесі еволюції виробилася для виживання. У руслі цієї теорії було проведено низку досліджень, які засвідчили, що судження від таких джерел, як фільми зі сценами насильства, збудлива фізична активність, шум, сприяє виникненню та вияву агресивних реакцій.

Теоретики, що вбачають причини агресії швидше у зовнішніх стимулах, ніж у вродженій схильності до насильства, дають оптимістичніший прогноз щодо можливостей зниження людської агресивності. Утім тотальне усунення всіх джерел збудження, що йдуть із навколишнього середовища, – неможливе.

Когнітивні теорії агресії в основі агресивної поведінки, як вважають представники цього теоретичного напряму, є емоційні та когнітивні процеси.

У своїх пізніх роботах Берковіц джерелом агресії вважав не стимули зовнішнього середовища, а емоційні та пізнавальні процеси особистості. Наприклад, можливості для досягнення особистістю мети блоковані. Це блокування спонукатиме до агресії лише у тому разі, коли буде переживатись як негативне. Крім того, вияв агресії залежатиме від особистості і інтерпретації неприємних емоційних переживань: якщо інтерпретує як злість – виявлятиме злість, як страх – відповідно і реагуватиме втечею, заціпенінням тощо. Таким чином, акцентується увага на важливості для особистості осмислення своєї поведінки. Утім визнається той факт, що іноді агресія буває непідвладна контролю.

Згідно з цією теорією, аби зменшити ймовірність агресивної поведінки людини, потрібно її навчати контролювати імпульсивну агресію, виробляти навички не реагувати на провокацію відповідною агресією, а виробляти конструктивні підходи до виходу з таких ситуацій.

Теорії соціального научіння. Тут розглядають агресію як соціальне явище, тобто як форму поведінки, засвоєну у процесі соціального научіння. Теорія соціального научіння запропонована Бандурою. Вплив біологічних чинників на агресивну поведінку не заперечується (як у випадку будь-якої активності здійснення агресивної дії залежить від основних нейрофізіологічних механізмів). Утім вплив біологічних чинників досить обмежений.

Згідно з Бандурою, при агресивній поведінці потребує уваги до трьох моментів: способів засвоєння агресивних дій, чинників, що провокують їх виникнення; умов, за яких вони закріплюються. Засвоєння, провокування та регуляція агресивної поведінки здійснюється через основні механізми, представлені у таблиці 1.

Таблиця 1.

Механізми здійснення агресивної поведінки

Агресія засвоюється	Агресія провокується	Агресія регулюється
–через біологічні чинники (наприклад, гормони, нервова система); – научіння (наприклад, безпосередній досвід, спостереження).	–впливом шаблонів; – неприйнятним поводженням; – деякими іншими мотивами (наприклад, захоплення грішми); – інструкціями (наприклад, наказами); –ексцентричними переконанням (наприклад, параноїдальними (ДСЯМИ).	–зовнішнім схваленням та покараннями; – вікарним підкріпленим (наприклад, спостережен–ням за тим, як заохочують і карають інших); –механізмами саморегуляці (наприклад, воля гордість).

Тож з погляду теорії научіння, агресивні реакції засвоюються, підтримуються через безпосередню участь особистості в актах агресії і спостереження за виявами агресії інших. Коли б створити умови, за яких особистість не могла б залучатися в акти насильства чи спостерігати їх, так агресію можна було б контролювати і запобігати їй.

Дані сучасної науки переконують, що агресивний підліток – це насамперед звичайна дитина, якій властива нормальна спадковість. А якості агресивності вона набуває під впливом помилок, недоліків та прогалин у виховній роботі, ускладнень у стосунках з навколишнім середовищем.

Таким чином, агресивність в особистісних характеристиках що, формується в основному як форма протесту проти нерозуміння дорослих через невдоволеність своїм становищем у суспільстві, що проявляється відповідною поведінкою. Водночас на розвиток агресивності дітей можуть впливати природні особливості їх темпераменту, наприклад, збудливість, сила емоцій, що спричиняють формування таких рис характеру: запальність, дратівливість, невміння стримувати себе. Природно, що у стані фрустрації підліток з подібною психічною організацією шукає вихід внутрішньому напруженню, в тому числі й у бійці, лайці тощо. Крім агресії може бути викликана необхідністю захистити себе або задовольнити власні потреби в ситуації, в якій підліток не бачить іншого виходу крім бійки чи принаймні словесних погроз. Тим паче, що для деяких підлітків участь у бійках, утвердження себе серед навколишніх за допомогою кулаків, є усталеною поведінкою, що відображає норми, прийняті в певних соціальних групах.

Тобто в підлітковому віці в силу складності і суперечливості психічних особливостей підростаючих людей, внутрішніх і зовнішніх умов їхнього розвитку можуть виникати ситуації, що порушують нормальний розвиток особистісного становлення, створюючи об'єктивні передумови для виникнення і прояву агресивності.

Таким чином, агресія – властивість особистості, що характеризується деструктивними тенденціями у суб'єкт-суб'єктних стосунках. Деструктивний компонент людської активності необхідний у діяльності, оскільки потреба індивідуального розвитку формує у людині здатність до подолання зазначених перешкод у цьому. Агресія належить до класу негативних загальних явищ, які слід вивчати комплексно, зусиллями різних фахівців, враховуючи найбільш поширені концепції щодо вивчення та інтерпретації цього явища.

Агресивна поведінка – це мотивована деструктивна поведінка, яка суперечить нормам і правилам співіснування людей у суспільстві, завдає фізичної і психічної шкоди людям, приносить об'єктам нападу (живим та неживим) дискомфорт, стан напруги, страху. Агресивна поведінка складається із трьох компонентів: пізнавального, емоційного і вольового.

2. ВИДИ, ЧИННИКИ ТА ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

У психологічній науці агресія найчастіше розглядається не як емоція, мотив чи установка, а як модель поведінки. На думку А. Басса, агресію можна описати, використовуючи три основні шкали: фізична агресія – вербальна, активна агресія – пасивна, пряма агресія – непряма їх комбінації діють у вісьмох можливих категоріях, у рамках яких і відбувається більшість агресивних дій.

Таблиця 2

Види агресії Тип агресії Приклади
Фізична – активна – пряма
Фізична – пасивна – пряма
Фізична – активна – непряма
Фізична – пасивна – непряма
Вербальна – активна – пряма
Вербальна – актова – непряма
Вербальна – пасивна – пряма
Вербальна – пасивна – непряма
Підлітки б'ють людину ногами, що лежить на асфальті
Старшокласники закладають петарди в туалеті початкової школи
Учні оголошують бойкот однокласникові – «відмінникові»
Учні відмовляються виконувати розпорядження класного керівника з прибирання шкільної території
Учень насміхається і принижує ученицю
Дівчина зводить наклеп на подружку
Група дівчаток поширює плітки про свою однокласницю
Учні класу знають, хто зробив проекту, утім мовчать, коли вчитель несправедливо звинувачує їхнього однокласника.

Вияви агресії у людей дуже різноманітні.

Науковці виділяють
найбільш поширені види агресивних реакцій:

1) фізична агресія – використання фізичної сили проти людей;

2) непряма агресія – спрямована через іншу людину або людей на іншу особу або ні на кого не спрямована, як вияв люті через виражені прояви емоцій;

3) схильність до роздратування як прояв непрямої агресії, схильність до прояву запальності, різкості, брутальності за збудження;

4) негативізм – опозиційна манера у поведінці від опору до боротьби проти встановлених правил, сталих законів; негативізм проявляється в образі і підозрілості;

5) образа – заздрість і ненависть до оточення за справи, вигадані дії;

6) підозрілість – недовіра й обмеженість щодо людей, які засновані на переконанні, що навколишні мають намір завдати шкоди;

7) вербальна агресія – вираження негативного початку, вербальні засоби.

Відповідно до означеної класифікації агресивних реакцій виділено групи дітей, здатних до виявлення агресивності:

1. Діти, схильні до прояву фізичної агресії. Це активні, цілеспрямовані діти, відзначаються рішучістю, схильністю до ризику, авантюр. Вони мають яскраво виражені лідерські якості, уміння згуртувати однолітків, правильно розділити між ними групові ролі, повести за собою. У той же час вони люблять демонструвати свою силу та владу, домінувати іншими людьми і проявляти садистські тенденції. Відзначаються розсудливістю і стриманістю, поганим самоконтролем, діють імпульсивно і непродумано, не дотримуються етичних норм, моральних цінностей, просто ігнорують їх. Такі діти схильні до брехні, нечесності, зради.

2. Діти, схильні до прояву вербальної агресії. Відзначаються певною неврівноваженістю, постійною тривожністю, невпевненістю у собі. Вони активні і працездатні, але в емоційному плані схильні до зниження настрою. Зовнішньо часто вражають своєю похмурістю, недоступністю, гоноровитістю, але після ближчого спілкування перестають бути скуті, стають цікавими у спілкуванні. Для них характерний постійний внутрішньоособистісний конфлікт, котрий призводить до стану напруги та збудливості. Спонтанність й імпульсивність у них поєднується із

образливістю,
консерватизмом.

3. Діти, схильні до невербальної агресії. Такі діти дуже імпульсивні із слабим самоконтролем. Вони не задумуються про причини своїх проступків, про можливі наслідки, вони мають низькі духовні інтереси, погано переносять критику, із задоволенням піддаються почуттям насолоди, не рахуючись з обставинами, моральними нормами, етичними стандартами, бажаннями оточення.

4. Діти, схильні до прояву негативізму. Відзначаються завищеною чуттєвістю та уразливістю. Основні риси характеру – егоїзм, завищена самооцінка. Все, що заважає задоволенню їх особистісних потреб, викликає протест. Тому і критику і байдужість оточення вони сприймають як образу. Але діти цієї групи розсудливі, дотримуються традиційних поглядів, контролюють кожне своє слово, і це часто дає їм уникнути конфліктів та переживань. Дослідження і практика засвідчують, що у дітей 10–11–річного віку переважає фізична агресія і менше виражена непряма агресія. Причому вербальна агресія і негативізм, по суті, знаходяться на одному ступені розвитку. У підлітків 12–13 років найбільш вираженим стає негативізм, відзначається зростання фізичної, а також вербальної агресії, тоді як непряма агресія, хоча і дає істотне зрушення в порівнянні з молодшим підлітковим віком, усе-таки менш виражена. Щодо 14–15–річних підлітків, то на перший план у них виходить вербальна агресія (72 %), що на 20 % перевищує цю форму в 12–13 років та майже на 30 % – у 10–11 років. Фізична і непряма агресії підвищуються не істотно, як і рівень негативізму.

Але протягом підліткового періоду спостерігається чітко виражена динаміка усіх форм агресивності від молодшого до старшого підліткового віку.

Водночас, якщо в 10–11–річних дітей переважають фізичні форми агресивності, то з подорослішанням у підлітків 14–15 років на перший план виходять вербальні її форми (з 44 % у 10 років до 51 % у 12–13 років і, нарешті, 72 % у 14–15 років). Крім того, домінуючого значення на старших стадіях підліткового віку починає набувати не фізична агресія, як і у 10–11–річних хлопців, а негативізм. При цьому він зростає домірно дорослішання дітей, особливо швидкими темпами (з 45 % у 10 років до 64% у 12–13 років і 65 % у 15 років).

Чинники агресивної поведінки дітей

Науковці виділяють такі групи чинників агресивної поведінки:

Соціокультурні чинники.

Як свідчить практика, молоді люди – найбільш вразлива і незахищена категорія людей, які піддаються агресивності та насильству як з боку старших, так і з боку своїх однолітків. Наші дослідження свідчать, що понад 80 % підлітків у тій чи іншій формі відчувають на собі прояви цих явищ.

Аналіз сучасних досліджень і практика свідчать, що насильство над молодими людьми обумовлюють певні соціальні і культурні умови:

1. Відсутність в суспільній свідомості чіткої оцінки фізичних покарань.

Можна чи ні закликати дитину до порядку, застосовуючи фізичне й емоційне насильство? Якщо так, то якою мірою? Науковці трактують фізичне покарання як застосування опікуном сили до дитини з метою її дисциплінування, мотивації зміни або припинення небажаної (несхвальної) поведінки. Дуже часто доводиться стикатися з тим, що фізичне покарання в наявній культурі (ляпас, запотиличник, покарання ременем) вважається поширеною і природною формою виховання і не вважається насильством. Різниця лише в тому, що хтось вдається до цього лише в крайніх випадках, а хтось – практикує досить часто. Це підтвердили зарубіжними дослідженнями, згідно з якими батьки вважають покарання необхідним у разі негайного припинення конкретної негативної поведінки дитини або прищеплювання їй загальноприйнятих правил. Думки ж учителів з цього питання неоднозначні: частина вважають покарання допустимим для підтримки порядку, інші відкидають і осуджують його непотрібним і таким, що суперечить правам дивини. Однак більшість учителів вважають покарання, що викликають ушкодження, насилля, але небагато з них проти ляпасів. Тому часто дитина сприймає стосовно неї насильство як «заслужене» покарання і не скаржиться.

2. Низька правова освіченість населення.

Недостатня проінформованість населення про права і захист дітей, які закріплені у діючих законах і Конвенції про права дитини, де дитина наглядається як повноправна особистість і кожен громадянин зобов'язаний повідомляти в органи, які допомагають дітям – жертвам насильства.

Діти часто не знають, що вони повноправні особи і мають право на захист і допомогу суспільства. Вони не знають, в які органи слід звертатися з проханням про захист, які соціальні установи можуть надати допомогу. Тому вчителі повинні бути підготовлені для бесід з дітьми на теми насильства, захисту їхніх прав, щоб останні навчилися самозахисту. Права громадян на недоторканність приватного життя, особу, сімейну таємницю, закріплені в Конституції, що дозволяють вчасно зупинити факт насильства і здійснити втручання. Сім'я ж завжди прагне

виносити сміття з оселі і перешкоджає встановленню істини. Будь-які спроби правоохоронних органів і соціальних служб натикаються на опір і вважаються втручанням у приватне життя. Поширена думка про те, що виховання дітей – це внутрішня сімейна справа, що сім'я сама може вирішувати проблеми і ніхто не має права втручатися в цей процес, по суті, розв'язує руки батькам-насильникам.

В Україні зараз діють наступні правові акти щодо захисту прав неповнолітніх: Конвенція ООН про права дитини від 1959 року, Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 року, Національна програма «Діти України», рішення Національної ради України з питань телебачення, радіомовлення «Про захист прав неповнолітніх» від 2000 року тощо.

Іноді важко уявити й усвідомити ознаки насильства щодо дітей, особливо це стосується сексуальної поведінки. У дійсності ж діти з найменших років залучені до різних сексуальних дій, причому їх спектр розподілений від нормативного до вкрай патологічного. Не вироблено чітких критеріїв, за якими можна класифікувати насильства на основі як формальних, так і неформальних законів. Не так легко визначити, які форми контакту між дитиною і дорослим, крім власне статевого акта, підлягають і юридичній забороні, в яких випадках сексуальна стимуляція дитини може вважатися проявом батьківської любові, а в яких – спокусою. Не відпрацьований механізм вирішення певних ситуацій, необхідне проведення навчання фахівців, якою займаються дітьми. Вчителі, лікарі, вихователі, як правило першими помічають ознаки насильства над дітьми. Дуже важливо щоб вони вміли це розпізнавати, знали, як поводитися з дитиною, яка підпала під жорстоке ставлення, а також в яких ситуаціях і в які органи (процедурні правила) варто негайно повідомляти. Якщо буде визначено механізм реагування на факти насильства і процедурні правила (наприклад, у випадку консультації дитини де, хто і як має право консультувати, хто і за що відповідає), то зменшиться різниця між реальними і встановленими випадками. Причинами відмови від повідомлення можуть бути:

невпевненість у розпізнанні (чи це насильство?); боязнь порушити права батьків або ускладнити свої стосунки з сім'єю; і головне, стосунки між сім'єю і жертвою. Безсилля владних структур, відсутність підтримки з боку школи і суспільства негативно позначаються на вирішенні даної проблеми.

Тільки в останні роки стали створюватися кризові центри, «телефони довіри», притулки і соціальні готелі для жертв насильства. Але практично відсутні освітні і реабілітаційні програми, призначені для груп ризику:

програми підтримки (для підлітків, умовно засуджених за насильство, у тому числі сексуальне), спеціальні начальні програми для батьків, схильних до насильства, патронаж над жертвами насильства тощо. Подібні програми вже існують у США, Канаді та інших країнах, але у нас вони відсутні. Одним із засобів профілактики є створення навчальних програм, що включають спеціальну освіту, основи безпечного спілкування, які охоплюють дітей, підлітків, батьків, педагогів, соціальних працівників і міліцію, занадто декларативні і вимагають конкретизації та вдосконалення. Наприклад, процес встановлення батьківських прав може тривати досить довго – декілька років . У цей час діти змушені перебувати в кількох притулках, внаслідок чого страждає (їх емоційний і соціальний розвиток), а з віком зменшується ймовірність їхньої успішної адаптації. Якщо безпосередня небезпека для дитини усунута, то часто припиняється і карне переслідування. Не всі випадки насильства щодо підлітків розглядаються у суді. Дитина нерідко направляється з одного місця в інше для проведення додаткових психіатричних експертиз тощо. Тоді як у цей час дуже важливо, щоб ніяка дитина не постраждала, якомога раніше отримала всебічну психологічну, медичну, соціальну допомогу. У зв'язку з цим необхідно організувати тісне співробітництво між державними і недержавними установами, що займаються дитячими проблемами.

Вплив засобів масової інформації як чинник агресивності насильства.

Цей чинник дуже важливий не лише для нашої країни, а й у всьому світі, тому розглянемо його детальніше. Демонстрування правопорушення щодня, агресивності за допомогою телебачення (мультфільми, передачі) і відео зміцнює думку дитини або підлітка про насильство, цінність і засіб засвоєння усталеної поведінки. Дитина легко засвоює певні цінності, манери і норми поведінки, оскільки процеси осмислення, оцінки та розмежування реальності і фантазій розвинуті ще недостатньо. Побачену агресію вона може переносити у своє повсякденне життя власними цілями. Крім того, зростає толерантність, ступінь сприйнятності до насильства. Перші уроки відчули уже в США по телебаченню, збільшили кількість фільмів з демонстрацією насильства на 10 %, внаслідок чого випадки насильства на вулицях зросли на 5 %. Головним чином це впливає на підлітків, які мають підвищений рівень агресивності через психовікові особливості детермінанти. Відчутну роль у поширенні агресивності відіграє сучасне телебачення. Дослідники різних країн одностайно стверджують, що фільми, які містять

акти насильства, є причиною 15–20 % актів агресивності, що відбуваються в реальному житті.

Неповнолітні багато часу проводять перед телевізором. Наприклад, київський підліток дивиться телевізор 2 години на добу, а у вихідні – 5 годин. У Швеції учні впродовж 10 років навчання проводять 18 годин перед телевізором (на три тисячі більше, ніж у школі). Така ситуація у Франції та Італії.

Американська дитина проводить 28 годин на тиждень перед телевізором – це більше, ніж вона витрачає на заняття в школі. Як мінімум годину в день вона грає у відеоігри або «подорожує» по інтернету. Кілька годин на тиждень вона присвячує перегляду фільмів і прослуховування музики.

За даними медичного факультету Гарвардського університету, до 18–річного віку, американська дитина бачить агресію та насильство на екрані телевізора більше 180 тис. разів, з них приблизно 80 тис. убивств, 66 % дитячих телепередач, трансльованих у США, містять сцени насильства, причому в трьох чвертях випадків телебачення демонструє програми, в яких насильство ніяк не карається.

За останні 40 років у світі було проведено більше 1000 досліджень присвячених впливові телебачення і кінематографії на дітей. Досліди проводилися в багатьох країнах світу, серед хлопчиків і дівчат, що належать до різних рас, національностей і соціальних груп. Проте результати досліджень були практично ідентичні – агресія на екрані робить дітей більш агресивними щодо людей і неживих предметів. Американська академія педіатрії опублікувала чотири фундаментальні висновки з цих досліджень. По-перше, діти, які дивляться багато передач, що містять сцени агресивності, сприймають насильство як легкий спосіб вирішення конфліктів. По-друге, перегляд сцен агресії робить людину більш беззахисною перед насильством у реальному житті. По-третє, чим більше дитина бачить сцен агресивності на екрані, тим більше шансів, що вона стане жертвою насильства. По-четверте, якщо дитина віддає перевагу перегляду телепрограм, що містять сцени агресії, існує значно більша ймовірність, що вона виросте агресивною людиною і навіть учинить насильство.

Телевізійна агресивність та насильство особливо небезпечне для маленьких дітей, у віці до 8 років, тому що вони не відрізняють, де починається реальне життя, а де закінчується фантазії (жахи вони сприймають, як реальність).

85 % найбільш популярних у США відеоігор також містять акти насильства. Дослідження, проведене серед чотирирічних хлопчиків, дівчат, що більшість з них (59 % дівчат і 73 % хлопчиків) назвали своїми улюбленими відеоіграми ті, котрі містять акти насильства.

Опитування громадської думки показують, що приблизно четверть жителів США переконані в тому, що телевізійні передачі, перевантажені насильством, вони вважають телебачення другою головною причиною наростання дитячого насильства.

Телебачення справедливо звинувачують у зростанні злочинності і статистика це підтверджує. Дослідники різних країн засвідчують закономірність зв'язку між переглядом сцен агресивності та насилля по телебаченню та наступною новинкою дитини. До того ж більша залежність у хлопців, аніж у дівчат. Також відмічена висока відмінність моделі насильства і агресивністю дитини, особливо хлопчиків. Тривожить агресивність жінок, особливо стосовно представниць тієї ж статі. Це означає, що берегиня роду подає часто недостойний приклад своїм дітям, що безумовно негативно впливає на їх подальший розвиток.

Дитина має змогу безперешкодно – безкарно розправлятися з віртуальними жертвами, причому в таких іграх число «вбитих», «поранених» є кількісним показником рівня досягнень гравця. У відомості формуються хибні настанови: «Чим більше я вбив, тим ліпше».

До негативних факторів впливу на дитину відносяться і фільми жахів. Понад 83 % опитаних нами дорослих респондентів-батьків різного соціального статусу категорично висловились проти перегляду таких фільмів дітьми. Тим часом на запитання – «Чи любиш ти дивитися фільми жахів?», ствердно відповіли 80 % хлопців і 77.5 % дівчат підліткового віку.

У зв'язку з тим, що діти часто стикаються з насиллям у мас-медіа, багато людей стурбовані тим, що подібна «адеодіста» може підвищити схильність до агресивної поведінки і невипадково ця тема викликала особливий інтерес у психолого-педагогічної науки і має високу соціальну значущість. Останнім часом вплив сцен насильства у мас-медіа на дитину агресивність привертає велику увагу дослідників.

Модель розвитку агресивності, починаючи з дошкільного віку, відбувається за такою схемою: надмірне захоплення телевізійними програмами – ототожнення себе з персонажами – агресивні фантазії – засвоєння варіанта вирішення проблеми за допомогою агресії – повторення агресивних реакцій – застосування варіанта вирішення проблеми за допомогою агресії на рівні міжособистісних контактів – підкріплення

агресивних
звичок – нерозвинуті соціальні і навчальні вміння – фрустрація.

Водночас, як доводять вчені, не слід переповнювати важливість протилежності між високим рівнем насильства та сучасною телепродукцією агресивного змісту. Це відбувається передусім у тих випадках, коли у підлітка обмежений інтелектуальний потенціал, і тоді навіть прості рішення, що передбачають агресивні дії, стануть частиною його поведінкового репертуару. Вчені констатують, що дитина, яка звикає до сцен убивства, агресивності, насильства, крові на екрані телевізора чи моніторі комп'ютера, має більше шансів вирости менш чутливою до чужого горя, болю, більш цинічною, агресивною і жорстокою, ніж інші діти, в яких зовсім немає можливості займатися комп'ютерними іграми, або які віддають перевагу «миролюбним» іграм пізнавального характеру.

3. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ДИТЯЧОЇ ТА ПІДЛІТКОВОЇ АГРЕСИВНОСТІ

Згідно з численними дослідженнями, дитяча агресивність є однією із розповсюджених форм порушень поведінки. Вона проявляється через неслухняність, роздратування, забіякуватість, жорстокість. У більшості дітей спостерігається пряма та непряма вербальна агресія, які виявляються від скарг: агресивних фантазій до прямих погроз і звинувачень.

Основними причинами прояву агресивності є:

• Бажання привернути до себе увагу однолітків, батьків та інших дорослих; і

• Бажання одержати бажаний результат;
• Бажання бути лідером;
• Захист і помста;
• Бажання принизити іншого з метою підкреслити свою вищість.

Серед психологічних особливостей, які провокують агресивну поведінку дітей, виділяють:

• Недостатній розвиток інтелекту та комунікативних навичок;
• Занижений рівень саморегуляції;
• Нерозвиненість ігрової діяльності;
• Занижену самооцінку.

Як відомо, багато вчених розглядають період від 13 до 16 років як суцільну багаторічну вікову кризу. У дітей з'являється низка переживання почуття самотності і відторгнення від оточення, втрата цілісності світової відповідності свого реального «Я». Крім того, загострюється відносини, бажання

позбутися залежності від батьків, сформувати власні погляди і цілковитої самостійності у прийнятті рішень, виборі поведінки. Це складний період у житті сім'ї. Дорослі повинні зрозуміти, що підліток, для того, щоб навчитися науки комунікативності, повинен більше часу проводити серед однолітків. Серед реальних людей і в реальних ситуаціях підлітки вчаться справлятися із життєвими труднощами, вирішувати психологічні проблеми, переборювати страх, ревнощі, ворожість, фіксувати моральні уявлення, вчитися конструктивно, з'ясовувати стосунки. З дитиною, яка подорослішала, батьки повинні залишатися добрими друзями, надійним тилом. Підліток має бути впевненим, що за потреби йому є до кого звернутися, обговорити складні ситуації, запитати поради, але вирішити він повинен сам.

Сучасний підліток може реалізувати свою агресію двома способами:

1. Поводитися відкрито, одержуючи «стусани» і життєвий досвід. Діючи так, він або зможе добитися авторитету, престижу, самореалізуватися або зламатися, поповнивши когорту осіб з девіантною поведінкою.

2. Приховуючи справжній психоемоційний стан, вдавати слухи дитину, що буде об'єктивно заважати їй бути активною, сильною, і досягати в житті поставлених цілей. Тому штучно придумана енергія буде виявлятися у неврозах, психічних захворюваннях. Цікава ситуація, яку констатують у практиці виховання. Якщо у сім'ї двоє особливо підлітків однієї статі, то як правило, один з них обере перший шлях, а інший – другий.

Фактори, які сприяють росту агресивності у підлітків:

1. Ендокринний сплеск, зумовлений процесами статевого дозрівання та пов'язане з цим збільшення в організмі статевих гормонів, головним чином тестостеронів у хлопчиків, які сприяють зростанню агресивності.

2. Органічні враження головного мозку – травми, перенесені менінгіти.

3. Ставлення школи, дорослих, батьків, однолітків.

Найбільш повну картину присутності агресивної поведінки підлітка дає аналіз його мотивації. Помітну роль у ній відіграють почуття та емоції негативного характеру: гнів, страх, помста, ворожість тощо. Агресивна поведінка дітей підліткового віку, що пов'язана з цими емоціями, виражається у

бійках, образах, тілесних ушкодженнях, пошкодженні або знищенні майна, часом в убивствах, зґвалтуванні.

Саме така поведінка часто виглядає як найбільш переконлива модель, що підтверджує тезу про генетичну природу агресивності. При цьому особливо недостатньо вмотивована агресивна поведінка є прямим проявом генетичного неблагополуччя індивіда, хай навіть і не вираженого в хромосомній аномалії.

4. ГЕНДЕРНІ ВІДМІННОСТІ У ПРОЯВАХ АГРЕСІЇ

Відомо, що статеві відмінності не обмежуються власне статевими характеристиками й особливостями психосексуального розвитку: дівчата розвиток набувають набагато раніше за хлопців, наприклад, у підлітковому віці психосексуального розвитку у дівчат починається приблизно на 3 роки раніше, ніж у хлопців, і триває 3–4, а не 4–5 років.

Хлопці, незважаючи на те, що вони фізично сильніші за дівчат, мають набагато більшу чутливість до впливу як фізичних, так і психологічних чинників. Дійсно певна різниця, безумовно, існує. По-перше, прийнято вважати, що чоловіки (хлопці) агресивніші, ніж жінки (дівчата); по-друге широко поширена думка, що за усіх рівних умов хлопці частіше виступають як мішені агресії, ніж дівчата.

Той факт, що агресивність у чоловіків вище, ніж у жінок, встановлений у багатьох дослідженнях, хоча деякі автори це, здавалося б очевидне положення, оскаржують. Так Т. Тигер на основі грунтовного аналізу даних укладає, що до 6 років відмінностей між хлопчиками і дівчатками немає, і що з'являються в подальшому відмінності, обумовлені статеворольовим вихованням. А. Фроді і Дж. Маколей теж вважають, що думку «про більшої агресивності у чоловіків» невірною. Вони пишуть, що жінки, маючи більш вираженої емпатією, тривожністю і відчуттям провини, пригнічують у себе відкрито прояв агресивності там, де чоловіки її виявляють. Насправді ж жінки не менш схильні до агресії, якщо розцінюють свої дії як справедливі або відчувають себе вільними від відповідальності.

Статеві відмінності у спонуканні до руйнування, виявлені при анкетуванні студентів, згадуючи своє дитинство. У наш час тенденція більшої фізичної агресії хлопчиків продовжує зберігатися. Дослідниками встановлено, що серед осіб, викритих у жорстокому поводженні з дітьми, число чоловіків перевищує число жінок у два рази.

За даними В.С. Савіної, хлопчики 9–10 років більше проявляють агресивність, ніж дівчата того ж віку, притому у формі як фізичної так і

вербальної агресії. Як показано П.А. Ковальовим (1996), особи чоловічої статі переважно схильні до прямої і непрямої фізичної агресії (бійці), а також до прямої вербальної, а особи жіночої статі – до непрямої вербальної агресії.

Подібні дані отримали фінські дослідники, вивчаючи дітей 11–12 років: дівчатка воліли використовувати непрямі форми агресії, а хлопчики частіше висловлювали агресію відкрито (штовхалися, билися, кричали).

Л.М. Семенюк (1998) виявила як відмінності, так і схожість у прояві різних форм агресії хлопчиками і дівчатками підліткового віку на певних вікових етапах. Так, 10–11 річні хлопчики в значній мірі більше виявляють фізичну агресію (70 і 30). До 12–13 років ці дані становлять ставлення 59 до 38, а в 14–15 років, практично рівні – хлопчики – 61, дівчинки – 59. У дослідженнях Ж. Дрєєв (2000) виявлено, що комп'ютерні ігри з елементами агресії викликають у хлопчиків більше підвищення показників роздратування і вербальної агресії, ніж у дівчаток.

Є статеві відмінності у ставленні до агресії. Як пишуть Р. Берон і Д. Річардсон, посилаючись на ряд авторів, жінки, на відміну від чоловіків, вважають схильність до домінування у свого можливого чоловіка, вельми привабливою рисою. Ці дані дають можливість біологам припускати, що наполеглива поведінка як форма прояву агресивності, може допомагати чоловікам передавати свої гени наступному поколінню. Чоловіки після агресивної поведінки, як правило, в меншою мірою відчувають провину і тривогу. Жінки ж, навпаки, стурбовані тим, чим агресія може обернутися для них самих. Проявивши агресію, вони швидше реагуватимуть на неї почуттям провини і страху, відзначає Х. Хекхаузен.

Так мати, побивши в гніві своєї дитини, після цього може плакати разом з ним. Більше того, жінки розглядають агресію, як вираз емоційної напруги при гніві. Чоловіки ж ставляться до агресії, як до інструменту, вважаючи її моделлю поведінки, до якого вдаються для отримання різноманітної соціальної та матеріальної винагороди.

Відмінності між чоловіками і жінками у використанні прямої фізичної агресії пояснюють різним рівнем тестостерону у тих і інших, так як показано зв'язок агресивної поведінки з високою концентрацією цього чоловічого статевого гормону, в тому числі і в дослідах на тваринах.

Звичайно це пояснює тільки тенденцію більшої агресивності чоловіків і не говорить про те, що будь–який чоловік зобов'язаний демонструвати більш високі рівні прямої фізичної агресії, ніж жінки. Так Р. Берон і Д. Річардсон відзначають, що статеві відмінності у фізичній агресії найбільш помітні в ситуаціях, коли до агресії змушені вдатися (наприклад, через виконання соціальної ролі), на відміну від ситуацій, коли до неї вдаються без жодного

примусу. Крім того, схильність чоловіків демонструвати агресію більш очевидна після сильної провокації, ніж при її відсутності. Підводячи підсумки з питань теоретичного і експериментального вивчення агресивної поведінки, можна зробити такі узагальнюючі висновки.

Агресія – це поведінка (індивідуальне або колективне), спрямоване на нанесення фізичного, або психологічної шкоди або шкоди. Агресивність – Відносно стійка риса особистості, що виражається в готовності до агресії. Основними формами прояву агресії є: фізична, непряма, вербальна агресія. Існує велика кількість теоретичних концепцій агресії, які по-різному пояснюють психологічні механізми виникнення агресії. Найбільш відомими є: теорія потягу (З. Фрейд); етологічна теорія (К. Лоренц); теорія фрустрації-агресії (Л. Берковіц, А. Басс); теорія соціального навчання (А. Бандура); теорія сили, що змушує (Фішбах). Численні експериментальні дослідження агресивної поведінки, дозволили виявити статеві відмінності в прояві агресії: рівень агресії чоловіків вище, ніж рівень агресії жінок. У перших переважають пряма і непряма фізична і пряма вербальна агресія, у других непряма вербальна агресія.

Ці відмінності як правило, існують за рахунок генетичних чи спеціальних факторів. У багатьох культурах вважається, що представники чоловічої статі мають бути грубішими, самовпевненішими й агресивнішими за жінок. Однак природа цих відмінностей набагато складніша, ніж загальноприйнята точка зору.

Скажімо гендерні відмінності в агресії найбільш помітні у фізичних формах агресії, а також у ситуаціях, коли до агресії вимушені звернутися (наприклад, у процесі виконання певної соціальної ролі). Також схильність хлопців демонструвати більш високий рівень агресії очевидніша після сильної провокації ніж за при її відсутності.

Дівчата і хлопці відрізняються також своїми установками щодо і сім'ї. Для хлопців зазвичай меншою мірою характерне почуття тривоги. Дівчата ж більше переймаються тим чим агресія може обернутися для них самих, наприклад, можливістю відчути опір жертви, як правило, вважають агресію засобом вираження зняття стресу шляхом вивільнення агресивної енергії. Хлопці ж ставляться до агресії як до інституту, вважаючи її моделлю і яку застосовують для одержання різної соціальної чи матеріальної винагороди.

Хлопці більш схильні до прямих форм агресії, а дівчата надають перевагу опосередкованим діям. Наприклад, опитування дітей 12–14 років засвідчили, як поводяться їхні товариші в класі, коли

зводяться. Одержані результати показали, що хлопці вдаються до прямих форм агресії, як погоня за противником, підніжки, стусани, лупцювання значно частіше, ніж дівчата. Проте дівчатам більш властиві опосередковані форми агресії, як намовляння поза очі на суперника, бойкотування кривдника, розрив дружніх стосунків, демонстрація образ.

Таким чином, хлопці і дівчата дійсно відрізняються між собою в агресії, причому хлопці, як правило, більш схильні до подібної поведінки, ніж дівчата. Однак кількісні відмінності досить мінливі, залежно від агресії, обставин та інших факторів.

На жаль, сьогодні спостерігається тенденція активізації агресивності серед дівчат. Якщо 10 років тому її проявляли 5–7 % дівчат серед порушників, то нині – 15–17 %. Проте це не означає, що хлопці (частіше повинні демонструвати більш високий рівень агресії, ніж дівчата). Навпаки, агресію різних форм можна попередити або, в кращому, зменшити за допомогою відповідних методик. Отже, немає причин думати, що біологічно зумовлені агресивні нахили хлопців мають обов'язково повторюватись у відкритих проявах насильства. Тому хибно мати хлопців (чоловіків) як осіб, змушених поводитися агресивно, що знаходяться в біологічній площині, поза можливостями їх контролю положення стосується й інших багатьох форм асоціальної поведінки.

5. ЛИХОСЛІВ'Я ЯК ВЕРБАЛЬНА АГРЕСІЯ. ОСОБЛИВОСТІ КОРЕКЦІЇ

Психолого-педагогічні аспекти вербальної агресії – лихослів'я. Вербальна агресія – інвективне спілкування найбільш притаманне у перехідний до дорослості період. За даними досліджень Л. Широкорадюк, старшокласники розуміють лихослів'я не лише як лайку. Це слова, яким можна образити іншу людину, завдати їй болю. У своїй мові лихослів'я використовують 96 % школярів.

На думку учнів, причинами лихослів'я є роздратованість, невдача, злість, відповідь на образу, бажання продемонструвати свою дорослість, належність до крутих хлопців, розрядитись. Звернути на себе увагу 55 % старшокласників вдаються до грубої лайки.

Чи зазнають діти приниження через лайку на свою адресу з боку дорослих (батьків, вчителів)? Виявляється, що 66 % учнів зазнають словесних образ від батьків. Слів, якими батьки кривдять дитину, багато, і вони різноманітні. Найбільш поширені слова: сволота, скотина, курва, сука, шльондра, проститутка. Часте їх вживання може призвести до емоційної

депривації дитини. Іноді батьківське лихослів'я може стати своєрідним «пророцтвом»: дитина починає поводити себе так, як її називають. Спрацьовує механізм прямого навіювання з боку найбільш авторитетної для дитини людини. Ще більш небезпечними є звинувачування дитини з боку батьків: «Нам соромно називати тебе нашою дитиною», «Як ми могли народити таку каліку, як ти?», «Ти не наша донька» тощо.

За даними досліджень, 9 % батьків зізнаються, що лихословлять щодо власної дитини; 58 % батьків зазначають, що їх оточення лихословить взагалі.

Таким чином, сім'я – те середовище, де дитина найперше вчиться лихословити. Активне вживання дорослими нецензурних слів у сім'ї змінює до них поріг чутливості у дитини. Тому лихослів'я для дитини стає буденним і звичним. Проте батьки не зовсім точно уявляють масштаби поширення лихослів'я серед дітей. А вони виглядають так:

– 38 % батьків вважають, що їх діти взагалі не лихословлять;

– найпоширенішим методом подолання лихослів'я є сварка, покарання, фізичне покарання;

– 70 % учнів вважають, що подібні методи виховання не стимулюють їх до поліпшення поведінки.

Чи має місце лихослів'я у поведінці вчителів? За даними опитувань учнів шкіл: 56 % учнів вважають, що так; 40 % вчителів зізнаються, що іноді можуть образити дитину словом, вчителі використовують лихослів'я диференційовано, обираючи інтелектуальну сферу, почуття гідності чи дорослості. Найбільш поширеними у вимові вчителів є такі слова та вирази: дурень, дебіл, ідіот, кретин, тупий, скотина, свиня, позатикали роти, повторюю для особливо тупих, кому ви потрібні тощо.

Вчительське лихослів'я можна умовно розподілити на такі групи:

1) лихослів'я, що спрямоване на констатацію природної нездатності учня до навчання (бовдур, тупий, дебіл, сибірські валянки, доходить як до жирафа тощо);

2) лихослів'я, що констатує невихованість дітей (нахаба, брехун, ледащо, дикун, наволоч);

3) лихослів'я, що демонструє загальне неприйняття учня як людини (чмо, зараза, потвора, мерзота);

Чинники вчительського лихослів'я:

1) поведінка учня: нахабство, грубість, непідготовленість до уроку;

2) проблеми, пов'язані з непрофесіоналізмом педагога, педагогічного такту, неспроможність розв'язати проблему педагогічно доцільним способом;

3) індивідуально-особистісні проблеми батьків, педагогів, учнів: неврівноваженість. нестриманість, сімейні негаразди, перевтома, гнів, поспіх, стрес;

4) соціальні проблеми: скрутне матеріальне становище.

Діагностика агресивної поведінки дітей-підлітків проводиться за допомогою спостереження, проективних та опитувальних методик.

6. ХАРАКТЕРИСТИКА МЕТОДІВ КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ НА ОСНОВІ АНАЛІЗУ І ОСОБЛИВОСТЕЙ (С. ШЕБАНОВА)

Профілактику агресивності та насильства у навчальному закладі розглядають як комплекс цілеспрямованих колективних й індивідуальних впливів на свідомість, почуття і волю учнів з метою попередження асоціальної, антигромадської спрямованості поведінки неповнолітніх щодо інших людей, зміну ставлення учнів до навколишньої дійсності.

Сутність профілактики полягає у розвитку почуття відповідальності дітей і молоді за свою поведінку, що сприяє глибокому усвідомленню шкоди насильницьких дій в усіх проявах.

Профілактику агресивності неповнолітніх ми розглядаємо на трьох рівнях: первинної, вторинної і третинної профілактики. Нагадаємо, що профілактика – термін медичний, однак він найбільш підходить до визначення процесу виховання і перевиховання дітей, які піддаються насильству або спричиняють насильство. Первинна, або переважно соціально-педагогічна, профілактика агресивності та насильства спрямована на збереження і розвиток умов, що сприяють здоров'ю, збереженню життя дітей і на попередження несприятливого впливу на них факторів соціального і природного середовища. Первинна профілактика є масовою і найбільш ефективною. Вона базується на комплексному системному вивченні впливу умов і факторів соціального та природного середовища на здоров'я і розвиток дитини. До заходів первинної профілактики належать засоби захисту, які можуть вплинути або на шляху несприятливої дії факторів, або на підвищення стійкості підлітка до таких несприятливих факторів.

Завданням вторинної (ранньої) профілактики агресивності та насильства є якомога раніше виявлення негативних змін в агресивній поведінці дитини, що дає можливість також попередити їх подальший розвиток. Вторинна, або рання, профілактика базується на результатах

масової діагностики різноманітних аспектів життєдіяльності учнів і є індивідуальною в плані корекції систем життєдіяльності і життєзабезпечення дитини. Рання профілактика являє собою діяльність із запобігання подальших можливих порушень соціальних механізмів.

Підлітки з відповідальною (гідною) поведінкою:

– виражають свої думки, почуття прямо та відкрито; Поважають певним чином не тому, що відчувають провину чи тривогу, а відповідають за свої вчинки, не перекладають відповідальність, розуміють власні потреби і можуть прямо про щось попросити. Але якщо їм відмовляють, вони можуть бути невдоволеними, розчарованими, але розуміють, що інші люди можуть мати особисті справи;

– не перевантажені відповідальністю за інших, добре почуваються, можуть допомагати іншим, але за їхнім бажанням і проханням, не нав'язуючи своєї допомоги або свого світосприйняття.

До недавнього часу фахівці цікавились переважно чинниками, а не засобами попередження. Ми зупинимось на аналізі чинників саме в контексті їх використання у корекційній роботі.

С. Шабанова розглядає агресивну поведінку як реакцію виходу з ситуації ускладненого спілкування. Аналіз експериментальних даних показує, що у осіб з проявами агресивної поведінки властива захисна реакція поведінки, що пов'язана та є наслідком особливостей комунікативної сфери людини, а саме:

– соціальним пристосуванням особистості;

– незнанням соціально-прийнятних форм реагування на агресію, невмінням соціально-прийнятні форми практично реалізувати;

– невідпрацьованість адекватних форм спілкування.

Захисна (тип реагування як засіб поведінки розрізняється залежно від рівня «агресії» та «почуття провини») манера поведінки є двох типів:

1) захисне реагування за пасивним типом (має місце, коли поєднується – мотивація впади, самозвинувачень, невпевненість у ситуації, припинення поєднання високого мотиваційного досягнення з низькою мотивацією на успіх, високий страх невдач. Домінуюча у цьому поєднали, є почуття провини (ПОА – почуття провини більше, ніж агресія);

2) зловмисне реагування за агресивним типом (домінуючим є зовнішнє звинувачення, самозахисні реакції, тому агресія домінує над почуттям провини (ПП – агресії більше, ніж почуття провини).

Вказані типи реагування відрізняються за способом виходу з кризових ситуацій, однак вони мають схожість психологічних портретів захисної поведінки.

Агресивна настанова має такі прояви:

а) в емоційній сфері роздратованість, гнів, образа, ненависть, підозрілість;

б) у когнітивній сфері: агресивність думки і наміри, та покарати «поганих» людей;

в) у поведінковій сфері: реалізація агресивних дій (невербальних. фізичних, прямих, непрямих);

Песимістична настанова має такі прояви:

а)в емоційній сфері: депресія, тривога, почуття провини;

б) у когнітивній сфері: самозвинувачення, суїцидальні думки наміри;

в) у поведінковій сфері: підготовка й реалізація самопокарання.

Рекомендації з психокорекції

Для послаблення агресивності (песимістичної настанови) та використовувати аналіз ситуацій, де ці настанови виявилися. Це створює сприятливий фунт для демонстрації їх неадекватності та необгрунтованості.

3) Паранояльність. Паранояльна акцентуація характеризується ригідністю нервово-психічних процесів, стереотипами, догматичністю, образливістю, утворенням надцінних ідей. Проте не всі особи, що виявляють агресію, є паранояльними, але всі випадки агресивної поведінки виявляються паранояльними за характером агресивного стану.

Рекомендації з психокорекції.

Паранояльність – найскладніша особливість захисного типу поведінки для корегування. Основний прийом її подолання – заміщення втрат цінності або її модифікації (переведення уваги, думок, дій з проблеми, яка має надцінний характер, в іншу площину).

Якщо внаслідок психокореційних та психотерапевтичних заходів вдається переорієнтувати особу з агресивною поведінкою, то тоді паранояльність відіграє позитивну роль і індивід з наполегливістю буде добиватись і встановлювати цінність, яку прийняв.

7. МЕТОДИ КЕРУВАННЯ АГРЕСИВНОЮ ПОВЕДІНКОЮ ЛЮДИНИ

Ця група методів ґрунтується на практичних можливостях керування людською агресією шляхом використання відповідних методик, технік, прийомів та можливостях концентрації уваги на тому, що індивід думає

про інше і як він аналізує соціальну інформацію. Розглянемо їх детальніше.

1) Методики, що базуються на використанні інформації про «пом'якшуючі обставини». Ґрунтуються на впливі когнітивних процесів людини на виникнення власної агресії. Наприклад, поведінка однієї людини (запізнення на відповідальну зустріч) викликає в іншої негативну (агресивну) реакцію. Для зниження такого агресивного реагування чи його попередження доцільно пояснити причини такої ситуації. Можуть бути інші прояви стосовно осіб:

– з низьким рівнем збудливості;

– з високим рівнем позитивної техніки саморегуляції.

2) Методики, що базуються на основі вибачень та виправдань. Дослідження показали, що більш ефективним для зниження гніву були посилання на об'єктивні чинники, ніж на суб'єктивні у ситуаціях, що викликали негативну емоційну реакцію оточення.

Ефективні за умови відчутності реципієнта у щирості комунікатора. Агресивність реципієнта зростала при підозрі комунікатора у нещирості.

До цієї групи відносять методики формування комунікативності, компетентності, тренінг спілкування тощо.

3) Методики, що базуються на врахуванні основного фізіологічного механізму про нездатність живих організмів здійснювати дві несуміжні емоційні реакції одночасно. Рівень агресивності знизиться, якщо у людей паралельно культивувати почуття емпатії, співпереживання, що є несумісними з гнівом і агресивністю.

Методики включають способи генерації позитивних емоцій.

А) різноманітні соціально-емоційні «прогладжування», що викликають позитивні емоції та стани (вибачення, визнання провини, компліменти, доброзичливий гумор).

Якщо людина знаходиться в дуже негативному емоційному стані, до методів позитивної генерації можна додати загальновідомі прийоми саморегуляції психофізичного самопочуття, а саме:

– елементарні тілесно–орієнтовані процедури (зняття м’язових затисків регуляція через дихання, темп, зовнішні прояви емоцій);

– процедури, що орієнтовані на позитивний психічний вплив на особу з агресивною поведінкою (добре слово, позитивне в партнері, переадресування агресії на неживі предмети, «лист гніву», злість в танці, фізичні
вправи, трудова діяльність.

Таким чином, відбувається емоційна розрядка – генерація позитивних емоцій, несумісних з гнівом та агресією;

б) емпатія як контремоція агресії. Науковцями доведено: чим вищий рівень емпатії агресора, тим нижчий рівень його власної агресивності. Але ця залежність спрацьовує, коли агресор не знаходиться в роздратованому стані чи не дуже впевнений у правильності своїх дій.

Якщо не загальмувати роздратованість, то негативна афективність подібна «емоційній інфекції». Роздратованість посилиться, і тоді страждання людини будуть викликати не співчуття, а ще більшу агресію і задоволення від завдавання болю іншому (садистські тенденції).

4) Методики, що ґрунтуються на техніках саморегулювання психофізичного самопочуття в процесі спілкування. Міра емоційного збудження чи негативного емоційного переживання впливає на процес когнітивного опосередкування поведінки (зокрема, при визначенні ступеня небезпечності). Як це відбувається? Високий рівень збудження призводить до дезінтеграції когнітивних процесів. Це створює переш в гальмуванні агресії та сприяє виникненню імпульсивної поведінки.

5) Методики, в основі яких гуморотерапія та сміх.

8. ПСИХОКОРЕКЦІЯ НЕДЕСТРУКТИВНОЇ ТА ВОРОЖОЇ ДЕСТРУКТИВНОЇ АГРЕСІЇ

Всі форми агресії мають спільну рису – вони викликані спробами контролювати ситуацію, впливати на неї з метою вдосконалення оточення. На думку Н. Цап, найбільш поширені дві форми агресії: недеструктивна та ворожа деструктивна.

1) недеструктивна агресія – стійка неворожа поведінка, спрямована на досягнення поставленої мети. Ця агресія викликана механізмами, які служать для адаптації в середовищі, задоволення бажань, досягнення мети. Виявляється з перших місяців життя дитини. З середини першого року життя приплив енергії, який спонукає до руху і пізнання навколишнього світу природно породжує агресію. Тому розвиток дитини пов'язаний з агресією.

Завдання батьків – керувати процесом розвитку, конструктивним саморозвитком дитини, спрямовувати енергію дитини, не дозволяючи їй перетворюватись на агресію. Пам'ятати про критичні періоди агресії – кризи 3–х, 7–ми, 13–15 років – враховувати потреби дитини в самоствердженні та пізнанні навколишнього світу;

2) ворожа деструктивна агресія – агресія, що завдає болю оточенню. Вона не виявляється після народження, а формується, як наслідок, неприємних переживань дитини внаслідок незадоволення базових потреб дитини, зокрема, в увазі, любові, визнанні, особистісній значущості.

На основі аналізу досліджень дитячої агресивності та способів її попередження і подолання (С. Васьковська, О. Бовть. Н Цап) сформулюємо поради батькам:

а) допомагати дитині переборювати ситуацію надмірного незадоволення потреб. Самим батькам пояснити природу агресивної поведінки, її структуру. Не можна легковажно ставитись до агресивної поведінки дитини, блокувати лють, доцільніше такі негативні емоційні стани обговорювати, щоб знизити гостроту реакції Якщо має місце заборона з боку батьків і вона обґрунтована, відразу її не відміняти, оскільки її педагогічна доцільність знівелюється і вона виявиться безрезультатною;

б) необхідно навчитися зменшувати інтенсивність і тривалість надмірного незадоволення дитини та обмежувати його наслідки Для цього – визначити межі дозволеного. Незадоволення у незначних дозах спонукає дитину до адаптації. Якщо агресія адаптивна – дозволити це робити (гніватись);

в) щоб не допускати ворожу деструктивність дитини, батькам слід орієнтуватись у її станах та емоційних переживаннях, пом'якшувати агресивну реакцію;

г) допомагати дитині в пошуку шляхів і способів подолання почуття ворожості. Виникнення ворожості – феномен накопичувальний. Агресія, не знайшовши виходу, накопичується і стає рисою характеру. Щоб запобігти цьому, слід навчити дитину:

– нейтралізувати агресивні почуття до того, як вони накопичилися і стабілізувалися;

– демонструвати не ворожу реакцію, а розуміння;

– якщо такі почуття (агресивні) не помічати, вони не розряджаються самі по собі, а накопичуються;

Ґ) встановити для дитини межу дозволеного, ці межі мають відповідати психологічним особливостям та почуттям дитини пояснити, чому ці межі встановлені;

д) постійно працювати над гармонізацією та оптимізацією стосунків батьків і дітей, стійкістю емоційного контакту між ними;

е) демонструвати безумовну любов до дитини її безумовне сприйняття;

є) не обмежувати фізичні контакти з дитиною (обіймати, голубити, вислуховувати);

ж) уникати стереотипних реакцій, не користуватися образливими узагальненими характеристиками – «ярликами» (хуліган, псих, неслух).

з) уникати негативного прогнозування подальших стосунків з дитиною, її майбутнього, що виражаються у висловлюваннях на кшталт «ким будеш коли виростеш?» тощо;

и) випробувати різну тактику поведінки: жарт, відсторонення, осуд, заборону, пояснення за методом «рівний – рівному»;

і) не піддаватись емоціям власної дитини.

За результатами досліджень О. Бовть, найбільш інтенсивно ворожа деструктивність виявляється і поширюється у молодшому шкільному віці. На її думку, у роботі з агресивними дітьми молодшого шкільного віку необхідно використовувати такі засоби психологічного впливу на дитину, які б не викликали в них реакції внутрішнього опору на дії вчителя.

Найбільш ефективними у цьому відношенні є тренінгові форми роботи.

Вони дозволяють розв'язати такі завдання:

1. Навчити дітей конструктивних форм поведінки та основ комунікації.
2. Розвивати здібності адекватного сприйняття себе та інших людей.
3. Долати бар'єри, що перешкоджають конструктивним діям дітей.
4. Розвивати пізнавальні психічні процеси, зокрема їх довільність.

Принципи роботи у тренінгу:

– принцип нормативності розвитку, який передбачає постійне порівняння індивідуальних особливостей дітей з віковою нормою, врахування закономірностей вікового розвитку у профілактичній роботі;

– принцип випередження в корекційній роботі, тобто врахування зони найближчого розвитку;

– принцип системності розвитку психічної діяльності, тобто має здійснюватись в системі, а не одним вузьким напрямком;

– принцип урахування провідного виду діяльності. Для молодших школярів це навчання, тому використання гри має відповідати вимозі, гра має навчати.

Правила тренінгової групи:

1. Участь у тренінгових вправах та виконанні окремих завдань є добровільною.
2. Говорити потрібно коротко, конкретно й тільки про те, що сам відчуваєш (не давати інтерпретації чужої думки).
3. Слухати товаришів уважно, не перебиваючи.
4. Критикувати не людину, а конкретний вчинок
5. Зауважувати лише в м'якій, доброзичливій формі.

Тренінгові заняття варто проводити в подвоєні уроки (пари) один або два рази на тиждень Заняття будувати так, щоб на кожному з них було 2–3 спеціальні вправи чи ігри для корекції агресивності та 4–5 нескладних завдань на розвиток пізнавальних психічних процесів дітей.

Кожне заняття має таку структуру:

1. Розминка. Забезпечує «само розморожування» учнів, їх емоційне входження в тренінгові заняття. Для цього доцільно використовувати рухливі та психотехнічні ігри, музику.

2. Велика гра (основна частина), на яку відводиться основна частина часу і основне змістове навантаження.

3. Розслаблення. Забезпечує плавний вихід з психологічної атмосфери, яка виникла під час основної частини. Доцільно використовувати аналогічні до розминки вправи.

Перелік можливих вправ, що використовуються у роботі тренінгової групи: бесіди, рольове програвання ситуацій, самопізнання, самовиховання, етюди, образотворча діяльність, пантоміма фізичні вправи.

Таким чином, узагальнюючи тренінгову форму корекції агресивної поведінки, зазначимо:

1) тактика психокорекційного впливу будується залежно від природи агресивної поведінки;

2) з використання існуючої чи розробленої психологічної моделі корекції;

3) в психологічній та педагогічній корекції враховуються особливості групи;

4) техніки корекції різні:

– не звертати уваги;

– включити агресивну дію в контекст гри;

– встановити заборону на агресивність;

– розтягти в грі агресію;

– виплеснути її через інші засоби – малюнок тощо.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ТА САМОКОНТРОЛЮ

1. Дати визначення понять «агресія», «агресивність», «агресивна поведінка». Порівняти сутність визначених понять, знайти спільні й відмінні характеристики.

2. Назвати теоретичні напрями, що пояснюють сутність і витоки людської агресії.

3. Пояснити сутність агресивної поведінки з позиції теорії інстинктів Фрейда та соціального научіння.

4. Прокоментувати сутність агресивної поведінки з позиції еволюційної й соціобіологічної теорій.

5. Пояснити сутність агресивної поведінки з позиції теорії спонукання та когнітивної теорії.

6. Перерахувати види агресивної поведінки.

7. Проаналізувати чинники, що зумовлюють агресивну поведінку людини, охарактеризувати етапи у формуванні агресивної поведінки.

8. Назвати та охарактерезувати групи дітей, здатних до вияву агресії. Прокоментувати особливості формування дитячої й підліткової агресивності.

9. Проаналізувати гендерні відмінності у виявленні агресивності.

10. Охарактеризувати методи корекції агресивної поведінки дітей на основі аналізу її особливостей.

11. Проаналізувати загальні психологічні особливості агресивної поведінки з непатологічними ситуаційними реакціями.

12. Проаналізувати методи керування агресивною поведінкою людини. Пояснити сутність методик корекції агресивності, що ґрунтуються на техніках саморегулювання психофізичного самопочуття в процесі спілкування.

13. Пояснити сутність методик, що базуються на врахуванні основного фізіологічного механізму про нездатність живих організмів здійснювати дві несуміжні емоційні реакції одночасно.

14. Пояснити сутність методик, що базуються на використанні інформації про «пом'якшувальні обставини», вибачень і виправдань.

15. Проаналізувати методи корекції недеструктивної агресії дитини.

16. Проаналізувати методи корекції ворожої деструктивної агресії дитини. Прокоментувати особливості прояву й корекції вербальної агресії у дітей.

3.2. ПРОБЛЕМА НАСИЛЬСТВА У МОЛОДІЖНОМУ СЕРЕДОВИЩІ. ПРОФІЛАКТИКА НАСИЛЬСТВА ЩОДО ДІТЕЙ

1. Сутність, види, чинники насильства у молодіжному середовищі.
2. Сутність та особливості шкільного насильства.
3. Вплив комп'ютерних ігор на формування дитячої агресії.
4. Агресивність та насильство у мережі інтернет середовищ.
5. Попередження насильницької поведінки неповнолітніх, роботи з шляхом корекцій.

1. СУТНІСТЬ, ВИДИ, ЧИННИКИ НАСИЛЬСТВА У МОЛОДІЖНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Наскільки актуальною вважається проблема насилля в середовищі молоді? Відповідь на це запитання отримано в ході конкретного соціологічного дослідження на тему «Підлітки і насильство». До проведеного анонімного анкетування долучилось 50 тінейджерів, віком від 14 до 18 років. Зазначимо, що саме у такому віці формується характер людини, духовноособистісні якості. Відповідно до українського законодавства, з вісімнадцяти років, молода людина отримує право голосу, вільного волевиявлення, отже, стає повноцінним членом суспільства, несе повну відповідальність за свої дії та вчинки. Проаналізувавши відповіді респондентів, накреслюється чітка картина стосунків як в молодіжному середовищі, так і в сім'ї, школі, вузі.

Виявляється, 72 % опитаних вважають насильство проблемою, актуальною для сучасного українського суспільства. І, на думку підлітків, найбільшу небезпеку для особистості становить насилля старших дітей над молодшими (так думають 52 % респондентів). Варто замислитись і над наступним: 20 % тінейджерів хоч раз самі ставали ініціаторами кривдження інших. Свідками насильства над іншими були 36 % опитаних. Майже половині респондентів доводилось самим зазнавати насильства (52 % юнок та 32 % юнаків). І лише 4 % не були ні свідками, ні учасниками, ні жертвами кривдження. До того ж 12 % підростаючого покоління вважають фізичне насильство в середовищі ровесників не чим іншим, як «школою життя»; майже чверть – проявом деградації молодих людей, а більшість – 42 % трактують це явище як перший крок до протиправних дій та злочину; ще 14 % – просто як, поширене в молодіжному середовищі явище.

Як діятимуть підлітки за умови застосування щодо них фізичного насильства? Замислімось: 62 % опитаних не кликатиме на допомогу дорослих, а діятиме на власний розсуд. За поміччю звертатиметься третя частина респондентів. Якщо при підлітках когось кривдитимуть, то 12 % опитуваних ніяк не відреагують, пройдуть мимо; 28 % попросять допомоги у дорослих (вчителів, батьків); стільки ж самі негайно стануть на захист скривджених і, ще 32 % – викличуть міліцію.

Незважаючи на те, що й наймолодших школярів вчителі знайомлять з їхніми правами та обов'язками (є відповідні уроки, виховні години, в рамках навчальної програми пізнаються основи правознавства), лише 26 % з

опитаних підлітків знають і читали Декларацію «Про права дитини», прийняту ООН. Дещо чули про неї 44%, а 30% – ні.

Насторожує що 40 % респондентів впродовж 2007 року більше п'яти разів зазнавали насильства. Як правило, кривдили дітей поза межами навчального закладу (70%). Найчастіше, як з'ясувалося, зазнають приниження (48%), тілесного кривдження (16%). Траплялось 22 % тінейджерів потерпати від пограбування, 20 відсоткам – внаслідок сексуальної загрози, причому третині сімнадцятирічних, п'ятій частині шістнадцятирічних.

Юнь переконана (34%), що найчастіше до насильства призводить вплив ЗМІ. На перших шпальтах газет, у випусках теленовин «смакують» насильством, замість того, щоб випускати якісний освітньо-пізнавальний продукт, не цирконаду а–ля «Свобода Савіка Шустера» чи «Великі українці», наші телеканали з ранку до вечора транслюють примітивні бойовики, «мильні опери», різноманітні «дубові» шоу. Вагомий чинник, що викликає насильство серед молоді – це і вживання наркотиків, алкоголю, стимулюючих речовин, так вважає чверть опитаних підлітків. 16 % респондентів джерелом насилля називають неправильне сімейне виховання, наслідування поведінки дорослих; 14 % – впевненість у безкарності.

Які ж інституції, яке середовище найбільше вплинули або й продовжують впливати на формування світогляду у молоді? На першому місці тут, безсумнівно, родина, сім'я (56%); на другому – церква, релігія (24%); на третьому місці – альма-матер (14%); 4 відсотки опитаних назвали «школою виховання» вулицю, а відношення до світу 2 відсотків підлітків сформувалось під впливом держави. Як співається у пісні: «Родина: від батька до сина, від матері, доні добро передать… Це вся Україна з глибоким корінням, з широким гіллям». Тобто родина, сім'я відіграє не лише виховну функцію для людини, але й виступає хранилищем національної пам'яті, культури. «Кожна нація для світу є тим, чим родина для держави,» – писав італійський публіцист Джузеппе Мацціні. Недарма наші сусіди поляки і на рівні держави, і на рівні церкви опікуються родиною, навіть створили культ родини. Отже, міцна сім'я – міцна країна.

Насилля над особистістю – явище, яке може привести до низки прикрих, навіть жахливих за своєю суттю наслідків: самогубства (2% опитаних), конфліктів в сім'ї (24%), кривдження інших (38%), вживання алкоголю, наркотиків (18%), порушення закону, застосування зброї (18%).

З усього видно, молоде покоління усвідомлюють загрозу, яку несе насилля. Вони до того ж мають свій погляд на те, яким чином можна запобігти проявам кривдження дітей. Серед першочергових заходів – введення у навчальних закладах спеціальних предметів на кшталт «конфлікти і

спілкування», «статеве виховання», «права дитини, підлітка». У дієвості цього переконані 8 відсотків респондентів, 34 відсотків бачать вихід у створенні центрів для допомоги молодим людям, котрі зазнали насильства; 28 відсотків – в активізації діяльності психологів, педагогів, соцпрацівників, журналістів щодо розв'язання молодіжних проблем; 16 відсотків – в посиленні взаємодії школи і церкви, співпраці батьків та педагогів. Найкраще, твердять підлітки, аби взагалі не існувало насильства, тоді й лікувати завдані ним болючі тілесні та духовні рани не доводилось би. Можливо це не така вже й фантасмагорійна думка. Апологети ненасильства (Конфуцій, Будда, Христос, Ганді) вчили, що ніколи не слід відповідати злом на зло. Тож учімося любити нашого ближнього, поважати його думку і право! Наш ближній – поняття всеохоплююче, то і друг, і недруг; знайомий і незнайомий.

2. Насилля в дитячих дошкільних виховних закладах – наступний сегмент у ланцюжку розвитку цієї форми девіантної поведінки.

По-перше, як правило, відривання дитини від матері та сім'ї у зв'язку зі вступом її до дитячого садочка є актом насильницьким і впливає негативно на переважну більшість дітей.

По-друге, часто вихователі застосовують різні форми насилля у своїй повсякденній «виховній» роботі.

3. Насилля в освітніх закладах, школі, ПТУ, технікумах. За даними досліджень, місця, де здійснюється насилля, має такий рейтинг: навчальний заклад – 28 %, поряд з навчальним закладом – 22 %, біля дому – 28 %, інше місце (вулиці, магазин, парк, дискотека) – 52 %.

Найбільший відсоток осіб, що здійснюють насилля припадає на незнайомих осіб – 45 %, старшокласників – 34 %, інших дорослих (родичів, сусідів, вчителів, міліції та ін.) – 31 %. Діють насильники, як правило, групою, погрожуючи застосуванням холодної зброї, кастета, вогнепальної зброї, газового пістолета чи балончика, металевих палок ланцюгів.

4. Насилля за місцем проживання пов'язане з існуванням різноманітних неформальних об'єднань і угрупувань особливо антисуспільного спрямування. Саме вони провокують і підтримують «війни» за свою територію: бійки, пограбування, насилля. Члени таких груп, як правило, зловживають психоактивними речовинами.

5. Садизм – вид насилля, що має місце, в першу чергу, по відношенню до тварин, а також безхатьків, осіб похилого віку, молодших та слабших.

Дослідники насильницької поведінки до різновидів насильництва відносять також суїцид, алкоголізм, наркоманію токсикоманію.

Чинники насильства можна умовно розподілити на біологічні та соціально-психологічні.

Біологічні:

– успадковані людьми від тварин агресивні інстинкти;

– зв’язок агресивності з деякими конституційними особливостями людини, її анатомічною будовою (Ч. Ломброзо: низький зріст, довгі руки, низький лоб – більша агресивність);

– вплив патології розвитку залоз внутрішньої секреції;

– генетична схильність (наявність зайвої хромосоми);

– перенесені в дитинстві інфекційні захворювання;

– вплив складної екологічної ситуації, незбалансованого і нераціонального харчування.

Соціально–психологічні:

– історична, національно-культурна, етнічна зумовленість;

– зростаюче безробіття, низький матеріальний рівень життя;

– сімейне неблагополуччя, асоціальна спрямованість, неправильні дії виховання у сім'ї, зокрема гіпер- та гіпопро.

2. СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ШКІЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА

Відомо, що найчастіше насильство проявляться в школі сім'ї на вулиці. Його профілактика вимагає знань про сутність і природу цього явища.

Шкільне насильство – це вид насильства, коли має місце застосування сили між учнями або вчителями стосовно учнів і в педагогічній практиці – вкрай рідко – учнями стосовно вчителя.

Шкільне насильство поділяється на емоційне, фізичне насильство, що скоєне по відношенню до учня або вчителя, діяння, що спрямоване на погіршення психологічного благополуччя жертви.

Насильство викликає у жертви емоційну напругу, принижуючи та знижуючи самооцінку. Види емоційного насильства такі:
– глузування, присвоєння кличок, безкінечні зауваження і необ'єктивні оцінки, висміювання, приниження в присутності інших дітей тощо. Відмова від спілкування з жертвою (з дитиною відмовляються грати, займатися, не хочуть сидіти з нею за однією партою, не запрошують на дні народження тощо).

Насильство мають на увазі застосування фізичної шкоди однокласником, вчителем, іншим учнем стосовно учня, в результаті якого можливе нанесення фізичної травми. Звичайно, фізичне та емоційне насильство супроводжують одне одного. Глузування і знущання можуть довго тривати, викликаючи у жертви тривалі переживання, що травмують.

Жертвою шкільного насилля може стати будь-яка дитина, але зазвичай для цього вибирається той, хто слабкіший або чимось вирізняється серед інших. Найчастіше жертвами шкільного насильства стають діти, які мають:

– фізичні вади. Діти з фізичними вадами, як правило, мають передовсім проблеми зі здоров'ям (носять окуляри, мають послаблений слух або рухові порушення, наприклад при ДЦП). До цієї когорти відносять тих, хто не може дати адекватної відсічі та захистити себе. Тому таких дітей кривдять набагато частіше;

– особливості поведінки. Об'єктом для глузувань та агресії стають замкнуті діти (інтроверти і флегматики) або діти з імпульсивною поведінкою. Якоюсь мірою гіперактивні діти бувають занадто настирливими, при цьому більш наївними і безпосередніми, ніж їхні однолітки. Вони дуже глибоко проникають в особистий простір інших дітей і дорослих: влазять у чужі розмови, ігри, нав'язують свою думку, нетерплячі в чеканні своєї черги тощо. З цих причин вони часто викликають роздратування й одержують «відповідний удар». Гіперактивні діти можуть бути як жертвами, так і насильниками, а нерідко і тими й іншими одночасно;

– особливості зовнішності. Все, що виділяє дитину за її зовнішнім виглядом із загальної маси, може стати об'єктом для глузувань: руде волосся, ластовиння, відстовбурчені вуха, криві ноги, особлива форма голови, вага тіла (повна або худа) тощо;

– погані соціальні навички. Є діти, у яких не вироблений психологічний захист від вербального і фізичного насильства через недостатній досвід спілкування і самовираження. Порівняно з дітьми, у яких соціальні навички розвинуті відповідно до їхнього віку, діти з нерозвиненими соціальними навичками частіше стають жертвами. Той, хто став жертвою, сприймає цю ситуацію як неминучу, часто навіть внутрішньо знаходить виправдання насильнику: « ну..., значить, я такий, вартий цього, заслужив на це»;

– страх перед школою. Найчастіше він з'являється у тих підлітків, хто йде до школи з негативними соціальними очікуваннями по відношенню до неї. Іноді цей страх передається від батьків, у яких були проблеми у шкільному віці. Пусковим механізмом виникнення страху можуть стати розповіді про злу вчительку і погані оцінки. Дитина, яка виявляє невпевненість і страх перед школою, швидше стане об'єктом для глузувань з боку однокласників;

– відсутність досвіду життя у колективі («домашні діти»). Діти, які не відвідують перед школою дошкільний навчальний заклад, інші заклади

позашкільної освіти, можуть не мати необхідних навичок, що дозволяють долати проблеми у спілкуванні. При цьому вони часто можуть перевершувати своєю ерудицією й уміннями дітей, які ходили у дитячий садок. Діти, які, наприклад, перед школою протягом п'яти років регулярно відвідували дитячий садок, оцінювалися вчителями як більш агресивні, ніж ті, хто
відвідував дитячий садок менш регулярно. Діти, які частіше «практикуються» в агресивній поведінці з однолітками (наприклад, у дитячому садку), успішніше засвоюють подібні реакції і швидше здібні застосувати їх в інших умовах (наприклад, у школі);

– вплив складної екологічної ситуації, незбалансованого і неправильного харчування.

Соціально-психологічні:

– історична, національно-культурна, етнічна зумовленість;

– зростаюче безробіття, низький матеріальний рівень життя;

– сімейне неблагополуччя, асоціальна спрямованість, неправильності виховання у сім'ї, зокрема гіпер- та гіпопротекції.

Найменш захищеними у шкільному оточенні, ображеними на вчителів та однолітків за те, що вони не рахуються з їхньою думкою, непривітно ставляться до них, не допомагають у вирішенні проблем, відчувають себе з низьким рівнем матеріального забезпечення.

Серед опитаних учнів 6–11–х класів найбільш комфортно почуваються в школі і найбільш позитивно ставляться до неї молодші підлітки. Однак із дорослішанням кількість задоволених школою істотно зменшується. Позитивну оцінку школі дали 61 % учнів 11–12 років, 47 % віком 13–14 років та 42 % віком 15–17 років.

Невдоволення різних дітей школою мас неоднакові причини. Частину з них не задовольняє те, що їх у школі ображають, частину не влаштовують шкільні заходи. Однак основним проблемним моментом, який робить шкільне життя дитини менш радісним, є навчальні труднощі, пов'язані зі складнощами розуміння дидактичного матеріалу. Зокрема, визнали, що з нетерпінням чекають початку занять лише 23 % учнів, тоді як 36 % категорично з цим не погодилися.

Більша частина дітей (65 %) вказала, що вчителі рідко або навіть ніколи чи майже ніколи не зважають на їхню точку зору при прийнятті рішень. Тільки 26 % дітей вказали, що відчувають з боку вчителів любов і тепло у ставленні до себе, 51 % вибрали вагання – «коли як», 33 % дітей не відчувають з боку вчителів любові та турботи.

«Хто ж з дітей найчастіше здатен чинити насильство у школі»? Аналіз досліджень світової науки стверджує, що діти, вихованні в умовах материнської депривації (тобто в грудному віці не одержали достатньої любові, турботи, діти з несформованою прихильністю до батьків – діти з притулку і «соціальні сироти»), пізніше схильні до більшого насильства, ніж діти, які виховуються в нормальних сім'ях.

Вчителям, соціальним педагогам, психологам варто враховувати внутрішньосімейні фактори, що провокують у дітей насильницькі риси особистості, особливо в неповних сім'ях. У сім'ях, у матерів яких відзначається негативне ставлення до життя, у владних і авторитарних сім'ях, сім'ях, що наповняються конфліктними сімейними стосунками, з генетичною схильністю до насильства.

Дослідження внутрішньосімейних факторів, що провокують формування у дитини насильницьких рис особистості, засвідчили типи сімей, діти з яких більш схильні до насильницьких дій.

1. Неповні сім'ї. Дитина, яка виховується батьком–одинаком, більше схильна до застосування емоційного насильства стосовно інших дітей. Причому дівчинка в такій сім'ї, імовірно, частіше буде застосовувати до інших емоційне насильство, ніж хлопчик.

2. Сім'ї, в яких у матері відзначається негативне ставлення до життя. Матері, які не довіряють і негативно налаштовані до світу і школи, зазвичай, не бажають співпрацювати зі школою. У таких випадках матері схильні виправдовувати насильство власної дитини як природну реакцію на спілкування з «ворогами».

3. Владні й авторитарні сім'ї. Виховання в умовах домінуючої гіперпротекції характеризується безумовним підпорядкуванням волі батьків, тому діти в таких сім'ях найчастіше почувають себе під посиленим пресингом уваги і контролю з боку батьків, а школа служить каналом, куди вони виплескують внутрішньо придушені гнів і страх.

4. Сім'ї, які відрізняються конфліктними сімейними стосунками. У сім'ях, де дорослі часто сваряться, агресивно самоутверджуючись в присутності дитини, працює так звана «модель навчання». Діти засвоюють і надалі застосовують її в повсякденному житті як спосіб подолати несприятливу ситуацію. У такий спосіб одна модель поведінки може передаватися із покоління в покоління як сімейне прокляття. Сама фруструюча і тривожна атмосфера сім'ї змушує дитину захищатися, поводитися агресивно. У таких сім'ях практично відсутні взаємна підтримка і близькі стосунки. Діти з сімей, у яких практикується насильство, оцінюють

насильницькі ситуації інакше, ніж інші діти. Наприклад, дитина, яка звикла до насильницької комунікації – наказового, підвищеного тону, оцінює його як нормальний. Отже, у покрикуванні і побоях, як з боку вчителя, так і з боку інших дітей, вона не буде бачити нічого поганого.

Сім'ї з генетичною схильністю до насильства. У дітей різна генетична основа толерантності (стійкості) до стресу. У дітей з низькою толерантністю до стресу виявляється велика схильність до насильницьких дій.

Крім того, низький рівень успішності також є чинником ризику проявів насильства Дослідження показали, що гарні оцінки з предметів позитивно корелюють (прямо пов'язані; з більш високою самооцінкою). Для хлопців успішність у школі не настільки значуща і меншою мірою впливає на самооцінку. Для них більш важливо бути успішним у спорті, позашкільних заходах, походах та інших видах діяльності. Невстигаючі дівчата мають більший ризик прояву агресії стосовно однолітків, ніж хлопці з поганою успішністю.

Учні початкової школи, які на початку навчального року стали жертвами агресії з боку однолітків, до кінця року самі часто стають агресивними. Однак не всі жертви агресії засвоюють подібні уроки. Ті, хто піддається нападам і успішно захищав себе за допомогою агресивних контактів

були дітьми, найбільш схильними нападати на інших дітей. Твердження, про те, що лише деякі жертви насильства копіюють агресивну поведінку від якої самі постраждали, засвідчує, що жертви агресії поділяються на категорії. Деякі найагресивніші самі нагадують зухвалих, роздратованих жертв. Жертви з низьким рівнем агресивності за характеристиками подібні до пасивних жертв, які проявляють тривожність і невпевненість, захищаються, коли на них учиняється напад.

Шкільному насильству сприяють багато мезо- та мікросоціальних факторів:

1. Умови великих шкіл. Не кожній дитині через її індивідуально-психологічні особливості підходить велика гомінка школа. Деякі діти почуваються і поводяться краще в маленьких класах, перебуваючи в спокійному колективі. Перевантаженість навчальної програми, гучна атмосфера можуть негативно позначатися на емоційно лабільних і гіперактивних з хиткою нервовою системою, злити і збуджувати їх. У великому шумному колективі до насильства схиляє і велика анонімність, тобто можлива ймовірність виявлення акту насильства і його обмежень, через те вчителю важко ґрунтовно працювати індивідуально з кожним, заглиблюючись

в його проблеми. Відсутність поблизу інших шкіл, обмеження у вихованні також розв'язують руки вчителям-насильникам.

2. Поганий мікроклімат у вчительському колективі. Насильство у поведінці вчителя зумовлене, власне, тими ж факторами, що й у дітей. У вчительських колективах, що мають авторитарний стиль керівництва, такі ж стосунки, що й між учнями і вчителями: «Хто вгорі – той і сильніший». Дратівливість, невдоволеність учителів може вихлюпуватися і переходити в агресію стосовно дітей. Якщо вчитель дозволяє впливати на себе зовнішнім факторам (безладдя вдома, конфлікти з адміністрацією), то його професіоналізм піддається великому сумніву. На жаль, професійне завзяття вони найчастіше зганяють на учнях.

3. Байдуже ставлення. Перевантажені роботою вчителі часто не втручаються в дитяче з'ясування стосунків, кажуть батькам, які скаржаться: «Нехай діти самі розбираються». Якщо до учительської сваволі так ставляться й однокласники, і батьки, і керівництво школи, то насильник відчуває себе безкарним.

Серйозними є наслідки шкільного насильства. Шкільне насильство здійснює на дітей прямий і непрямий вплив

По-перше, тривалі шкільні глузування позначаються на власному «Я» дитини. Знижується самооцінка, вона почуває себе зацькованою. Така дитина надалі намагається уникати стосунків з іншими людьми. Часто буває і навпаки – інші діти уникають дружби з жертвами насильства, батьки бояться що самі стануть жертвами, підтримуючи стару поговорку: «Який твій друг – такий і ти». В результаті їх стосунків може стати проблемою для жертви, звання нерідко екстраполюється і на інші сфери соціальних відносин. Така і надалі може жити за «програмою невдахи».

По-друге, потрапляння в роль жертви є причиною низького статусу і проблем у навчанні і поведінці. У таких дітей високий ризик розвитку психічних і поведінкових розладів. Для жертв шкільного насильства частіше характерні невротичні розлади, депресія, порушення сну і в гіршому випадку можливе формування посттравматичного періоду.

По-третє, у підлітків шкільне насильство викликає порушення в розвитку ідентичності. Тривалий стрес породжує почуття безнадійності і безвиході, що, у свою чергу, сприяє виникненню думок про суїцид.

Шкільне насильство не є ізольованою від суспільства проблемою. Воно тісно пов'язане зі змінами у суспільному та сімейному середовищі. Весь цей структурний стрес, що провокується стресорами повсякденного життя, швидше впливає на дитину, слабше на дорослого. Дорослий може зменшити негативний вплив ситуаційного стресу на дитину, тому жоден випадок,

шкільного насильства, виявлений дорослим, не повинен втручання. Акт насильства має свої причини, тому, надаючи допомогу жертві не спід забувати про те, що часто і насильник потребує допомоги. Найчастіше замість надання допомоги дорослому, обмежуються тільки покаранням винуватця вчинку – виключенням з школи або направленням до реабілітаційного закладу.

3. ВПЛИВ КОМП'ЮТЕРНИХ ІГОР НА ФОРМУВАННЯ ДИТЯЧОЇ АГРЕСІЇ. АГРЕСИВНІСТЬ ТА НАСИЛЬНИЦТВО У МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ

У сучасному техногенному суспільстві однією з найактуальніших, популярних та небезпечних форм агресивності і насильства над дітьми, особливо над їхньою свідомістю, є величезна мережа різноманітних веб-ігор, в яких вплив на свідомість дитини надзвичайний і популярній та значення перевершено всі очікування. Інформаційні масиви в інтернеті інколи набувають величезних обсягів та наповнюють безліч бібліотек посиланнями на інформаційні сервери тощо. Сьогодні запити молодь шукає на запитання переважно в інтернеті, де їх ніхто не бачить, не знає, де вони вільно можуть отримувати доступ до будь-якої інформації. Однак інформація, що знаходиться в мережі, не завжди корисна і розрахована вона не тільки на дітей. Так мережа Інтернет перенасичена порносайтами, запрошеннями дітей і підлітків на так звану роботу до агентів збагачення за рахунок рабської роботи для дитини.

Міжнародну Комунікаційну Хартію, яка ставить за мету створення мережі міжнародного співробітництва, вона має на меті організацію дослідження про контрольованість змісту інформації в Інтернеті з боку відповідних структур на предмет насильства над підлітками. На даний момент такі країни світу, як Китай, Сінгапур, Німеччина, Індія, Нова Зеландія, Саудівська Аравія, США та В'єтнам, наклали певні обмеження на онлайнові комунікації. Ці обмеження мають економічне, політичне, культурне та соціальне підґрунтя. Однак вони певним чином обмежують демократичні свободи доступу до інформації. Адже серед найголовніших свобод у більшості конституцій є право на свободу слова та волевиявлення, приватну безпеку, право на освіту та доступ до інформації.

З метою підтримки загальної тенденції створення безпечного інтернет-простору в 1998 році Міжнародна Федерація Журналістів прийняла міжнародну Хартію принципів прав дитини та діяльності журналістів, що

підтримало впровадження технічних засобів для створення безпечного користування інформацією.

Зарубіжні дослідники, які розробляють систему захисту дітей і підлітків від агресії та насильства в Інтернеті стверджують, що існують такі перешкоди на шляху гарантії безпеки користувачів:

– недостатня конституційна розробленість проблеми захисту;

– недостатня обізнаність та соціальне ставлення до проблеми;

– застарілість технічних засобів боротьби з мисливцями на дітей і підлітків;

– культурний, моральний, національний контексти та законодавчі аспекти;

– недостатня кількість спеціально підготовлених кадрів для боротьби з насильством в Інтернеті;

– недостатність адекватних відповідних механізмів боротьби з подібною злочинністю,

– відсутність міжнародних стандартів.

Вирішення проблеми агресивності та насильства над дітьми і підлітками в мережі Інтернет педагоги та громадськість США вбачають у створенні спеціальних комп'ютерних програм для дітей, що профільтрують інформацію з серверів. Так, нині відома компанія «Дісней» пропонує батькам передплату на спеціальну комп'ютерну програму, що не дає доступ їхнім дітям до всієї мережі, а лише до частини безпечної інформації.

Фахівці Великої Британії розробили спеціальну тестову систему для неповнолітніх користувачів Інтернету. Вона дає змогу сканувати одночасно 26 тисяч груп новин та відсіювати непристойну інформацію.

У Сінгапурі інтернет-провайдери повинні блокувати інформацію, надходить до змісту інформації, призначеної для дітей та підлітків.

У Швеції запроваджено закон про відповідальність за електронні рекламні постери в мережі. Провайдери повинні прибирати певну категорію реклами на веб–сторінках, пов'язану із залученням дітей та підлітків до торгівлі власними послугами, порносайтів тощо.

Завдання, які повинні ставити провайдери, органи влади, особи та зацікавлені громадські організації:

– підтримувати та заохочувати створення національних «гарячих ліній» та міжнародних електронних програм, що дають змогу отримати допомогу дитині, яка стала жертвою насильства;

– розвивати медіа та інтернет-освіту, інформаційні стратегії для допомоги дітям, батькам, учителям, освітнім організаціям та ін.;

– залучати батьківські асоціації до спільних зусиль для створення світової мережі громадян, організацій та індустрії боротьби зі злочинністю в

Інтернеті щодо дітей, розвитку довгострокових стратегій, створення для них сприятливого медіа та інтернет-середовища;

– забезпечення міжнародного співробітництва для створення міжнародних стандартів зі зміцнення законів щодо безпеки інформації, розробки міжнародних принципів та стандартів для попередження насильства над дітьми та підлітками в Інтернеті.

Міжнародні проблеми, що стосуються дитини, охорони її від насильства в будь-якому його прояві універсальні, так само стосуються і нашої держави – України. Інтернет-мережа стає популярною та досить поширеною серед української молоді, зокрема дітей та підлітків, усе більше шкіл і дитячих організацій надають змогу учням застосовувати всесвітню мережу для навчання, пошуку інформації тощо. А відсутність необхідного захисту від інформаційного мисливства за дітьми створює для них небезпеку, ризик пригнічення гідності дитини як особистості та громадянина. Саме тому Україна не повинна стояти осторонь заходів, що пропонуються громадськістю країн, які борються з насильством в Інтернеті і ставляться до цієї проблеми серйозно та адекватно. Залучення до різних заходів захисту дітей від насильства в Інтернеті батьків, педагогів громадських організацій, державних установ, інтернет-провайдерів, журналістів – запорука успіху у важливій справі забезпечення впровадження справжніх моральних цінностей, гармонійного і безпечного навчання та виховання повноцінного громадянина сучасного суспільства.

Отже, телебачення та мережа Інтернет нині стали не лише основним інформатором, але й потужним вихователем, що може забезпечувати як позитивний, так і негативний вплив на підлітків. Підлітки схильні не лише ототожнювати себе з окремими жертвами або агресорами, а й переносити ці ролі в реальні ситуації. Крім того, дитина може стати нечутливою до грубощів і жорстокості після перегляду багатьох сцен «агресивності», на підставі побаченого почати вважати агресію припустимою моделлю поведінки і навіть способом розв'язання своїх проблем.

Найнебезпечніше, що агресивність має дуже серйозні негативні наслідки. Вона породжує терор, надмірну пильність за своєю поведінкою, безладдя, відчуття відсутності допомоги, безнадійності, безсилля, відчуття провини і пригніченості волі; поваги; відсутність самоповаги; настирливі спогади; напади боязні, моресії, фобії, заціпеніння, смутку; роздуми про самогубство; самозвинувачення; втрату довіри; сумніви щодо віри в наркотичну (алкогольну) залежність; помсту.

Таким чином, агресивність підлітків детермінується у нашому суспільстві низкою факторів, серед яких сімейні фактори, відсутністю у

суспільній свідомості чіткої оцінки фізичних покарань, низька правова грамотність населення, недостатнє розуміння суспільством агресивності, соціальної проблеми, відсутність ефективної превентивної політики держави, негативний вплив агресивності та насильства через засоби масової інформації, недосконале законодавство.

4. БУЛІНГ, МОБІНГ. ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВУ У СУЧАСНОМУ МОЛОДІЖНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Булінг (Bullying, від bully – хуліган, грубіян) – свідомий регулярний фізичний або психічний терор з боку індивіда або групи, котрі займають сильну соціальну позицію щодо індивіда, який займає слабшу позицію і не здатен себе захистити.

Вживання цього психолого-педагогічного терміну зумовлено необхідністю достеменного значення. Вперше його використав англійський журналіст Ендрю Адамс у 1990 році. Булінг не аналогічний таким поняттям, як «агресія» і «насилля», хоча вони є елементами цього явища. Булінгом не називають насилля, суперечки і бійки, які є нерегулярними або ж учасники яких мають однаковий соціальний авторитет.

Шкільний булінг розглядається у сучасному світі як актуальна соціально-педагогічна проблема. Адже булінг – явище глобальне і масове. За словами 1200 дітей, що відповіли на питання інтернет-сайту булінгу піддавалися 48 % опитаних учнів, зокрема 15 % – неодноразово, а самі займалися ним 42 %, причому 20 % – багато разів.

Д. Лейн, Е. Міллер вважають, що групове насилля – мобінг та індивідуальне – булінг не варто розрізняти, а слід їх розглядати як різні сторони одного явища – соціальної агресії, коли домінантний індивід (чи група) свідомо здійснює цькування однієї особи.

Формулювання визначення поняття булінгу є сьогодні неоднозначним, що спричинено низьким ступенем вивчення проблеми.

Проблемою булінгу сьогодні досить активно займаються зарубіжні фахівці: Т. Філд, Е. Пеллігріні, Д. Ольвеус, Д. Лейн, Є. Міллер та інші.

Ними створено спеціальні поліцейські загони для боротьби з булінгом, регулярно проводяться акції – «Зупинемо боулінг». Т. Філдом у 1997 році розроблено інтернет-ресурс під назвою «BullyOnLinета», створено телефон довіри, де будь-яка людина, що стала жертвою боулінгу, може отримати допомогу.

В Україні сьогодні майже немає подібних статистичних даних теоретичного матеріалу, який би міг використовуватися соціальним педагогом

— найпоширенішими видами булінгу є: мобінг – психічний терор, який здійснює група по відношенню до особистості, що проявляється в регулярному та цілеспрямованому завданню фізичної і душевної шкоди людині; кібер-булінг – булінг, який здійснюється за допомогою електронних засобів комунікації, соціальних мережах Інтернету; хейзінг – булінг в армії, інших силових структурах (дідівщина) та у військових навчальних закладах; булінг в пенітенціарних установах; шкільний булінг.

Структура булінгу розглядається Роландом як соціальна система, що включає суб'єктів булінгу – булерів (індивід або група), об'єкт булінгу (жертва) і спостерігачів.

Булером у шкільній системі може виступати учень, група учнів, педагог. Жертвою виступає конкретна особистість, якою найчастіше є учень, а іноді навіть педагог. Спостерігачі булінгу (на думку Келлі, 1990) не є агресорами або жертвами, але відчувають зниження самооцінки, безсилля через нездатність вплинути на ситуацію. Ці дані відповідають спостереженням іншого автора (Тейлор. 1991), який виділяє периферичних жертв, що займають позицію «добре, що наді мною не знущаються», тобто сторонніх спостерігачів, які повідомляють про почуття власного безсилля.

Булінг охоплює дуже широку сферу стосунків, а саме:

1. Поведінка учня. Її складають:

• Фізична агресія. Включає штовхання, стусани і удари – може також набувати форми жорстокого фізичного насильства. У крайніх випадках може застосовуватися зброя, наприклад, ножі. Така поведінка частіше зустрічається серед хлопчиків, ніж серед дівчаток.

• Словесний боулінг. У цьому випадку зброєю служить мова, голос. Може існувати у формі образливого імені, з яким постійно звертаються до однієї людини, тим самим ранячи, ображаючи і принижуючи його. Цей вид булінгу часто спрямований на ті жертви, які мають помітні відмінності у фізичній зовнішності, акценті або особливостях голосу, високій або низькій академічній успішності. Обзивання можуть також набувати форми натяків з приводу передбачуваної статевої орієнтації учня. Використання анонімних телефонних дзвінків Інтернету (кібер-булінг) – дуже поширена форма словесного булінгу, при якому жертвами можуть стати не тільки учні, але навіть вчителі.

• Залякування, цькування. Ґрунтується на використанні дуже агресивної мови тіла й інтонації голосу, щоб змусити жертву робити те, що він/вона не бажає робити. Міміка або «погляд» хулігана може виражати

агресію і/або неприязнь. Погрози також використовуються для того, щоб підірвати упевненість жертви.

• Ізоляція. Ініціатором використання цього методу, як правило, є хуліган. Жертва навмисно ізолюється, виганяється або ігнорується частиною класу чи всім класом. Це може супроводжуватися розповсюдженням записок, нашіптуванням образ, які можуть бути почуті жертвою, або принизливими написами на дошці чи в суспільних місцях.

Це схильність до агресивного, а не мирного вирішення конфліктів, якщо вони виникають. Люди з тою реакцією відрізняються в зменшенні чутливості до страждань інших.

Привласнення полягає в тому, що людина намагається надмірно впливати на тих з ким має справу: чи опікати, чи догоджати байдужості правила.

Це байдуже безжалісне ставлення до страждань інших. Ні, це не агресія, а просто байдужість, що виявляється навіть у тих випадках, коли можна допомогти іншим без жодної небезпеки для себе. Людину з реакцією байдужості просто не зачіпають, і не хвилюють неприємності інших. Якщо у члена групи щось є кращим, ніж у інших (зовнішність, фізична сила, кмітливість), він цим самим, хоче чи ні, принижує тих, кого він випереджає.

Воно полягає в тому, що у примітивній групі демонструвати перевагу можна тільки щодо того, хто займає нижчий ранг, має вагомий статус. Отже, і достоїнства членів групи оцінюються саме відповідно до місця в групі. Так, особі з нижчим рангом не дозволяється претендувати на роль розумної чи дотепної людини, до таких спроб всі інші будуть ставиться з підозрою.

Кожен член групи мусить дати відсіч тому, хто намагається показати перевагу, якщо останній не займає значно вищий ранг. Терпляче ставлення до спроб демонстрації переваги розцінюється групою як прояв слабкості, викликає презирство.

Це правило вимагає від кожного члена обов'язково демонструвати перевагу над іншими, якщо він має таку можливість, а інакше його будуть вважати слабким Так, фізично сильного хлопця будуть вважати дурнем, диваком, всіляко зачіпати, намагатись принизити. «Нормальною» поведінкою мусить бути така, коли він штовхає слабших, збиває з ніг, тобто демонструє перевагу у фізичній силі висування.

Висування «нагору» можливе тільки для тих, хто завжди користується «правилом сили». Для того, хто цього не робить, підвищення свого рангу неможливе, хоч би він і мав всілякі інші гоніння.

Якщо член групи має якесь вміння, що дають йому можливість демонструвати перевагу над іншими, не принижує інших, вони починають зневажати і принижувати його, не в змозі пробачити йому його особливі достоїнства.

Якщо в примітивній групі виникає атмосфера незадоволення, кожний має право виявити агресію проти когось із «забитих», тобто «найслабшими». Щоб відкотити агресію від себе, кожен член групи має брати участь у проявах агресії проти інших, тому в примітивних групах антисоціального характеру спостерігається жорстокість у «розправах», продовження відшкодування збитку.

У разі примирення членом групи слабшого він може компенсувати грошима або іншими матеріальними цінностями, і це вважається достатнім.

У результаті дослідження типових характеристик суб'єктів булінгу (булерів, переслідувачів) виявилось, що типовим булером є особистість з високим рівнем агресивності – 95 %, імпульсивності, – 90 %, лідерськими здібностями.

Окрім цього, виділяються фізичні і нефізичні наслідки булінгу. Більш характерними для булінгу є нефізичні наслідки, тобто вплив булінгу на формування і соціалізацію особистості. Фізичні наслідки є менш характерними внаслідок того, що законодавством за них встановлена кримінальна відповідальність. Також модель включає схему ієрархічного векторного прояву фізичного або психічного терору з боку індивіда або групи, котрі займають сильнішу соціальну позицію щодо індивіда, який займає слабшу позицію і не здатен себе захистити.

5. ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ

Робота з проблемою булінгу починається з його профілактики. Відносно постстресових наслідків булінгу первинна профілактика реалізовується за трьома напрямами:

1. Створення умов недопущення булінгу.
2. Швидке і грамотне роз'єднування дитини (підлітка) з відповідними стресовими впливами.
3. Зміцнення захисних сил особи і організму в протистоянні цькуванню як для умовно здорових дітей і підлітків, так і для тих, хто вже має соматичну або психічну патологію.

Більшість педагогів США, психотерапевтів і консультантів в американських школах вважають, що проблема профілактики тиску, цькування, насильства може бути вирішена поетапно.

1 етап (крок) – найбільш відповідальний, полягає в тому, щоб визнати, що така проблема існує. Визнання проблеми в рамках школи вимагає, щоб хтось узяв на себе ініціативу сказати про її існування і про роботу з нею. Робота з утиском може бути ефективна тільки тоді, коли певна група або школа в цілому визнає проблему і погодиться з тим, що важливо змінити ситуацію. Краще, якщо людина, яка керуватиме цим, володіє адміністративною владою. Поки не буде досягнута згода, починати роботу сенсу немає.

На цьому етапі важливо, щоб до співробітників школи приєдналися учні і їх батьки. Спочатку потрібно визначити масштаб проблеми. Гарним способом, на думку А. Хорна, Б. Гпейзера, Т. Сеіаджера (1996) може бути опитування учнів на предмет наявності у дітей проблем у школі неприємностей у даний час; інформації про наявність у кого-небудь неприємностей, переживань страху за свою безпеку взагалі.

Таке опитування доцільно провести і серед вчителів. Потім порівняти результати двох опитувань і зіставити їх з інформацією, яку отримали від батьків (вивчення батьківської заклопотаності).

2 етап (крок) – визначення проблеми. Не може існувати в школі уніфікованих ознак визначення проблеми. Проте ініціатива дорослих і дітей повинна визначити: суть проблеми (проблем); частоту її виявлення; підтвердити це відповідними прикладами. Після цього необхідно розробити спільний план дій.

Наприклад, такий план може включати: створення атмосфери і терпимості до будь-якого акту насильства в школі; краще спостереження за холами, кімнатами відпочинку дітей, їдальнями; відповідна виховна робота в класах у режимі вільної дискусії, розробка етичного кодексу; демонстрація позитивного ставлення колективу й адміністрацій, повідомлення учнів про порушення, випадки насильства; створення консультантами груп підтримки для постраждалих і груп для з кривдниками.

Мета роботи з останніми: контроль агресивних намірів кривдників і реабілітація.

3 етап (крок) – виконання програми. Якщо є план, то він повинен бути виконаний. Краще, якщо виконання цього плану почнеться початку чергового навчального року. Тут може бути опір окремих осіб, тому що багато дітей не вважають утиск (цькування) за проблеми.

Деякі батьки очікують від своїх дітей, що вони не будуть агресивними, за потреби зможуть себе захистити; деякі вчителі не вірять, що в обов'язки входить учити дітей піклуватися про себе.

Цими питаннями доцільно займатися особисто відповідальній особі, координаторові програми. Важливе місце займає: підготовка вчителів до того, що їм робити в ситуації насильницької поведінки учнів.

За кордоном розроблені різноманітні методичні рекомендації щодо ситуацій булінгу: залишатися спокійним і керувати, сприйняти випадок або розповідь про нього серйозно; вжити заходи якнайскоріше, підбадьорити потерпілого, не дати йому відчути себе неадекватним або дурним, запропонувати постраждалому конкретну допомогу, пораду і підтримку – зробити так, щоб кривдник зрозумів, що ви не схвалюєте його, постаратися зробити так, щоб кривдник побачив точку зору жертви; покарати кривдника, якщо потрібно, але дуже зважено підійти до того, як це зробити, пояснити покарання і за що воно призначається. Також рекомендується організовувати в школах суди над кривдниками, але робити це треба украй обережно. Для реалізації цих ідей у 1993 запропоновано використовувати «контактний телефон».

Пропонується також агресивно орієнтованим школярам пережити альтернативний досвід у вигляді різних тренінгів з арсеналу конфліктології.

Стратегії профілактики і боротьби з кібер-булінгом в різних країнах існують як на шкільному, так і на загальнодержавному рівнях, про що свідчать приклади з матеріалів ЗМІ, інтернет-видань і офіційних сайтів органів освіти різних країн. Розглянемо їх детальніше.

Міністерством освіти і релігій Греції в грудні 2006 року було видано розпорядження щодо обмеження використання у навчальних приміщеннях мобільних телефонів, метою якого є посилення дисципліни під час навчального процесу, а також запобігання поширенню серед учнівської молоді відео- та фотоматеріалів, що пропагують порнографію і насильство. Зазначений документ було прийнято після появи в ЗМІ Греції низки резонансних публікацій щодо поширених в Інтернеті відео записів сцен насильства, скоєних у середовищі учнівської молоді та записаних на відеокамери мобільних телефонів.

У 2005 році використання учнями мобільних телефонів було заборонено на Фолклендських островах. Батькам і опікунам було надіслано офіційно видане розпорядження, яким учням всіх початкових і середніх навчальних закладів забороняється мати при собі навіть вимкнені мобільні телефони під час навчання.

У 2005 році в Індії після гучного скандалу з відеороликом у форматі ММЗ, в якому підлітки займалися оральним сексом і який був поширений в мережі мобільного зв'язку та навіть був виставлений на продаж на одному з них, муніципальна влада Делі заборонила використання мобільних телефонів у школі. Раніше таке рішення вже було прийнято владою кількох інших індійських штатів.

Уряд Саудівської Аравії намагався заборонити в 2004 році сам продаж мобільних телефонів з відеокамерою, проте це видалося неможливим через велику кількість нелегально імпортованих телефонів. Все ж таки мобільні телефони з фотокамерами заборонені в школах. Причинами заборони стали зростання відхилень в поведінці учнів, дзвінки впродовж уроків, фотографування і відеозйомка вчителів і учнів без їхнього дозволу, переважання повідомлень образливого змісту.

У Глазго (Шотландія), управління освіти видало розпорядження, згідно з яким учні мають вимикати мобільні телефони протягом навчального дня. Керівникам шкіл направлені пояснювальні листи щодо заходів, які вони мають вживати у разі порушень учнями цієї заборони.

Ще в 1993 році в Нідерландах Національне управління освіти видало Циркуляр щодо протидії проявам булінгу в початкових і середніх навчальних закладах, а в 2004 році видано Акт про рівноправний статус всіх учасників навчально-виховного процесу.

У Великій Британії в листопаді 2006 року прийнятий Акт щодо освіти та інспекцій, який одним з положень надає вчителям більше повноважень щодо дисциплінарного контролю над учнями. В 1998 році було прийнято Закон про утримання проявів відхилень у поведінці учнів. Згідно з цим законом кожна школа має розробити власний статут норм поведінки. У 2005 році Міністерство освіти зобов'язало школи розробити Хартію.

Це запорука успіху у важливій справі забезпечення впровадження справжніх моральних цінностей, гармонійного і безпечного навчання та виховання повноцінного громадянина сучасного суспільства.

Рекомендації для педагогів з підтримки дитини в класі після розкриття випадку насильства та програма роботи соціального педагога з шкільним булінгом:

1. Розповсюдження інформації (приклади):

• Антибулінгова політика повинна бути частиною шкільної дисциплінарної політики.

• Вона повинна бути викладена у письмовій формі і доступна для ознайомлення всім.

• Відповідальні за цю роботу повинні спостерігати за розробкою і реалізацією шкільної політики в цілому.

• Спочатку слід організувати день ознайомлення персоналу з цією політикою. Для роботи з учителями можуть використовуватися рекомендації щодо роботи з групами для попередження насильства, схема спостереження за поведінкою дитини, що постраждала від насильства (з метою виявлення жертв булінгу).

• Услід за цим необхідно провести день ознайомлення учнів з цією політикою, використовуючи, наприклад, плакати, анкети тощо.

• Батьківський комітет школи може запросити батьків. Для роботи з батьками з метою виявлення жертв булінгу можна використовувати схему спостереження за поведінкою дитини, що постраждала від насильства.

• Програма суспільної обізнаності може передбачати взаємодію з медичними, правоохоронними організаціями, релігійними та молодіжними об'єднаннями.

• Навчальний план також може відіграти важливу роль у підвищенні обізнаності серед учнів – наприклад, англійська мова, безпека життєдіяльності, фізичне виховання, позакласна виховна робота, соціальні проекти,
шкільні збори, програми навчання взаєморозуміння, тренінги спілкування.

2. Контроль:

• Чіткий контроль за «гарячими точками» булінгу.

• Старші учні можуть прийняти на себе відповідальність.

• Переконайтеся в тому, що весь шкільний персонал підготовлений і має всі повноваження (особливо обслуговуючий персонал), необхідні для ефективного виконання їх обов'язків.

• Дотримання «шахового» графіка у складанні обідніх перерв.

• Виділення «кімнати відпочинку» для першокласників та учнів початкової школи.

• Складання «шахового» розкладу дзвінків.

• Зменшення часу перебування дітей поза школою.

• Розділ ігрового майданчика на маленькі ігрові ділянки.

• Забезпечення окремими туалетами учнів молодших класів і старшокласників.

3. Методика реєстрації:

• Для запису всіх випадків булінгу повинна використовуватися методика реєстрації (бажано мати стандартну форму).

• У звичайних серйозних випадках булінгу у школі призначена людина повинна вести докладний узагальнений звіт, про серйозні випадки необхідно повідомляти до правоохоронних органів.

• Батьків залучених до цієї роботи – дітей – слід проінформувати щоб, вони могли підтримати свою дитину і школу.

• Батьки повинні знати, з ким можна зв'язатися з приводу виявлення булінгу, про які їм стало відомо.

• Доцільно мати фотографію будь-яких травм, що виникли внаслідок булінгу.

4. Соціально-педагогічна робота з жертвою боулінгу.

• Переконати жертву і батьків, що про ситуацію відомо адміністрації, її буде розглянуто і вжито відповідні заходи.

• З жертвою дитини можна використати програму інтерв'ю з травмованою дитиною

• Індивідуальні зустрічі з дітьми для отримання достовірної інформації про ситуацію булінгу.

• Надання жертві допомоги у виробленні стратегії самооборони і реакції у відповідь, якщо випадок повторюватиметься.

• Підтримка жертви, звернення з проханням старших дітей підтримувати або «прикривати» жертву.

• Використання навчального плану для відновлення упевненості дитини, а особливо, наприклад, театральні заняття, поезію, відео тощо.

• За потреби направлення в інші організації, наприклад, до психолога, соціального педагога, у соціальні служби, молодіжні організації.

5. Соціально-педагогічна робота з булерами.

• Якнайскоріше призначити зустріч хуліганові і його батькам. Запропонувати сторонам письмово пояснити сторонам всю подію.

• Підкреслити неприйнятність поведінки учня.

• Пояснити учневі, його батькам, які форми поведінки допустимі.

• Хуліган повинен прийняти на себе відповідальність за будь-яку шкоду, травми або збиток і відшкодувати збитки.

• Зв'язатися з іншими організаціями – соціальний педагог практичний психолог, соціальні служби, молодіжні організації стосовно насильницької поведінки учня.

• Необхідно вжити наступні заходи: повідомити хулігана, що за його поведінкою ретельно стежитимуть.

• Через деякий час призначити зустріч з хуліганом на предмет демонстрування ним форм позитивної поведінки.

Керівництво для педагогів з підтримки дитини в класі після розкриття випадку насильства.

Спостерігати за дитиною, що починає виявляти агресивну або деструктивну поведінку в класі, їдальні або на шкільному подвір'ї, що може бути прямим результатом вчиненого над нею насильства.

У класі дитина може бути надмірно послужливою, не здатною зосередити увагу й зазнавати труднощів у спілкуванні з однолітками. Реакція деяких дітей може бути внутрішньою, вони переживають усе в собі і їм може бути необхідна допомога, щоб вони змогли розповісти про свої почуття, довірити їх іншим. Оскільки актом насильства їх довіру підірвано, їм необхідно заново вчитися довіряти людям. На додачу до моделювання ненасильницької поведінки й створення середовища, безпечного й дружнього для дітей, педагог відіграє подвійну роль у забезпеченні безперервності реакції на розкриття випадків насильства над дитиною, будучи зобов'язаною особою, що повідомляє про насильство, а також педагогом, що сприяє його профілактиці.

Однак роль педагога не закінчується після розкриття випадку насильства. Педагог може і повинен відігравати істотну роль як учасник команди реагування (правоохоронні органи – батьки – соціальні працівники – органи охорони здоров'я – шкільна адміністрація), що допомагає дітям відновлюватися після насильства. Те, що відбувається у класі, може мати дуже велике значення для тих учнів, які зазнали насильства.

Педагог, дорослий можуть допомогти дитині, забезпечуючи наступне:

Нормальність: підтримуйте нормальний статус дитини в класі.

Інтимність: виражайте у доречний спосіб. Не вирішуйте за дитину, що вона хоче і чого не хоче. Запитуйте! Це допоможе вам виявляти тепле ставлення на рівні, комфортному для дитини.

Тепло ставлення: використовуйте нормальні вияви теплого ставлення; нехай у вашому голосі відчувається тепло.

Схвалення: кивніть, підморгніть дитині, поставте якусь позначку на її роботі, аби підкреслити значущість дитини, почуття її цінності, прийняття.

Почуття належності та включеності: демонструйте та схвалюйте результати роботи дитини, залучайте дитину до спілкування тощо.

Безпека й конфіденційність: підтримуйте звичний спосіб життя. Не обговорюйте деталі того, що трапилося з дитиною, будь з ким. Шукайте надійну підтримку для себе. Переживання дитини не призначені для персоналу.

Поведінкою обмеження: деструктивна й антисоціальна поведінка повинна твердо й постійно засуджуватися.

Заохочення і стимуляція: доступність корисного матеріалу для читання і художня творчість (наприклад, малювання) – це можливості для дитини висловити свої почуття.

Скажіть дитині, яка стала жертвою насильства, – «Я тобі підскажу, що робити, якщо дитина повідомляє про насильство вам? Пам'ятка для шкільного персоналу.

Якщо дитина розповідає вам про насильство:

1. Поставтеся до дитини серйозно.
2. Спробуйте зберігати спокій.
3. Заспокойте та підтримайте дитину словами –

– «Добре, що ти мені сказала. Ти правильно зробила»,

– «Ти в цьому не винна».

Поведінка – прокручування ситуації, усамітнення, прагнення догодити, занепокоєння, нездатність сконцентруватися, вияв насильства для самовираження, погана успішність;

фізичні показники: отримання ушкоджень при втручанні в конфлікт головний біль, відставання в роботі.

На розвиток підліткової агресії батьки впливають двома основними способами:

1 Емоційним нехтуванням. Батьки частіше ігнорують своїх дітей особливо синів. Ці горе-батьки страждають завищеною тривожністю, невпевненістю у собі і великими переживаннями з приводу своїх сексуальних можливостей. Матері провокують розвиток агресивності у підлітків рідше. Звичайно це відбувається тоді, коли діти виросли і повинні вирішувати свої проблеми самостійно, або коли мами переживають другу молодість і займаються влаштуванням свого особистого життя.

2. Жорсткістю контролю. Рідні (частіше мами і бабусі) налякані звістками про зростання підліткової злочинності, наркоманів, розпусти, намагаються контролювати кожен крок своєї дитини. Особливо дістається це слухняним хлопчикам, яким не дають можливості діяти самостійно, нерідко перетворюються на бунтівників. А оскільки розуму та досвіду для конструктивного бунту недостатньо, то молоді люди здійснюють асоціальні і взагалі абсурдні вчинки: роблять все навпаки: вживають наркотичні речовини, займаються крадіжками, влаштовують бійки.

Цікавим є те, що карають агресивних підлітків частіше матері, ніж батьки. Які діти стають агресивними найчастіше через насильство в сім'ї? Хлопчики. Кумири сім'ї, які виросли без батьків у суцільному жіночому оточенні (мами, бабусі, тітки, старші сестри), зростання проходило поряд із жорстким авторитарним батьком і податливою непослідовною матір'ю. Використовуючи механізм ідентифікації із батьком, підліток буде протистояти всім, навіть батькові. І якщо той хлопця не зламає, то він виросте таким же жорстким і авторитарним, як батько. В сім'ї із жорсткою авторитарною матір'ю при м'якому, поступливому батькові спрацьовує механізм ідентифікації з матір'ю. Такі дівчата, покинуті напризволяще, самостійно пробивають дорогу в життя. У цих випадках агресивність слугує механізмом виживання, то характерним є взаємозв'язок особистості підлітка і фактора насильства. Було виявлено низку властивостей особистості дитини, що викликають у батьків невдоволення, роздратування і насильство.

Високий ризик стати жертвами насильства в сім'ї мають діти з такими проблемами в психічному, фізичному розвитку, а також:

– недоношені діти, які народилися з малою вагою; які у багатодітній сім'ї, де проміжок між народженням дітей був невеликим (щорічки);

– з певними властивостями особистості (несамовито вимогливі, замкнуті, апатичні, байдужі, залежні);

– зі звичками, що діють на нерви батькам;

– з низьким рівнем сформованості соціальних навичок;

Соціально-економічні:

– безробіття або тимчасова робота, низький трудовий статус (особливо батька). Працюючі матері менше схильні до насильства;

– велика, багатодітна сім'я вимагає великих емоційних і матеріальних витрат;

– молода сім'я. Недосвідченість молодих батьків. Народження першої дитини в поєднанні з незрілістю особистості батьків, низьким рівнем освіти і професійної підготовки погіршує соціально-економічні умови сім'ї;

– неповна сім'я. У неповної сім'ї більше передумов для переживання стресу, ніж у звичайній (дещо важче матеріальне становище, дефіцит вільного часу у батька нерівноцінна увага кожній дитині і т. ін). Ускладнюючим фактором є нестабільність сім'ї, коли мати часто міняє співмешканців, що істотно ускладнює формування сімейної системи. По-перше, стосунки між дітьми і співмешканцем складаються по-різному, і часто

невизначені; по-друге, вони відрізняються мінливістю, що багато в чому обумовлене статусом нового члена сім'ї;

– належність до групової меншості. Належність до релігійної секти, проживання в обмеженому колі людей – селі, маленькому містечку, в поєднанні з безробіттям та низьким рівнем освіти призводять до соціальної ізоляції й обмежує можливості підтримки і соціального контролю. Як правило, частота випадків застосовування насильства до дітей переважає в бідних регіонах;

– погані умови проживання, перенаселеність житлової площі призводять до додаткової напруженості, що може спровокувати насильство;

– відсутність соціальної допомоги як від держави, так і громадських організацій залишає сім'ю наодинці зі своїми проблемами. Хронічні стресові ситуації викликають у батьків фрустрацію і безпорадність, впливаючи на психологічний клімат сім'ї. Оскільки дитина залежна від батьків, то для неї високий ризик стати «цапом-відбувайлом».

У роботі з батьками варто враховувати ситуації ризику, обумовлені соціально-педагогічними та соціально-психологічними факторами, зокрема:

1. Низьким рівнем психолого–педагогічної культури батьків, їх соціальних навичок. Батьки, які застосовують насильство при вирішенні конфліктів між собою, схильні використовувати його з метою підкорення і щодо дітей. Жінки, які піддаються насильству від чоловіка, імовірно, частіше виявляють його до своїх дітей. У сім'ях з нерівномірним розподілом влади між батьками – при домінуючій гіперпротекції – застосування насильства над дітьми найбільш імовірне. Сім'ї з розмитими, невизначеними сімейними ролями і функціями, із двоїстим типом виховання, коли до дітей застосовуються непослідовні і суперечливі вимоги, мають високий ризик застосування насильства до дитини. Сім'ї, в яких виявляють насильство до дітей, відрізняють недостатні і порушені емоційні зв'язки і комунікації між членами сім'ї, як наслідок цього – несформована.

2. Владні й авторитарні сім'ї.

Виховання в умовах домінуючої гіперпротекції характеризується безумовним підпорядкуванням волі батьків. Тому Діти в таких сім'ях найчастіше затиснуті, а школа служить каналом, куди вони вихлюпують внутршньо придушені гнів і страх.

3. Нерозвиненість батьківських навичок і почуттів. Дефіцит батьківських почуттів і навичок найчастіше характерний для молодих розумово відсталих, психічно хворих батьків. Молодий батько нервовий, бо завжди відчуває страх, що не впорається з вимогами. При цьому депресія

і тривога знижують толерантність стресу, здатність долати труднощі, що виникають у вихованні. У батьків, які страждають нервово-психічними розладами, частіше виникає тривога і недовіра до себе як до особистості, і до батька. Молоді батьки, будучи незрілими, не можуть узяти на себе відповідальність, не мають необхідних знань про розвиток і виховання дитини. У батьків, які проявляють насильство, часто відсутні навички, які дозволяли б їм долати агресивну поведінку дитини. Вони не в змозі стримувати власну агресію і страхів, що виникають стосовно дитини, як правило, не розуміють потреб, не здатні оцінити її уміння і здібності, в результаті чого ставлять до неї вимоги, які вона не може задовольнити, боячись втратити контроль над дитиною. Молоді батьки часто використовують авторитарний метод виховання, а покарання вважають як спосіб зміни поведінки дитини. Іноді це зумовлено незнанням інших можливостей. Є категорія батьків, які переконані, що дитина існує для задоволення їхніх емоційних потреб, що вона повинна бути слухняною, чуйною, ласкавою, тямущою, не засмучувати, любити і радувати їх. Таким чином, відповідальність за проблеми дитинства перекладається на саму дитину, роль дорослого в ній заперечується.

4. Негативне ставлення батьків до навколишніх і неадекватні соціальні очікування по відношенню до дитини. У цьому разі батьки оцінюють поведінку дитини як сильний стресор. Їх відрізняє невдоволення і негативне самовідчуття. Вони почувають себе нещасливими, невдоволеними своїм сімейним життям, потерпають від стресу.

5. Емоційна і фізична ізоляція сім'ї. Ізоляція виявляється у відсутності соціальних контактів, формальної і неформальної підтримки. Якість соціальної підтримки для батьків більш важлива, ніж кількість. Дослідження показали, що у матерів, які застосовують насильство, велика ймовірність, що в них немає нікого, кому вони могли б довіритися або до кого звернутися зі своїми проблемами. Дуже часто вони не мали надійного контакту зі своєю матір'ю, що, свою чергу, позначилося б на формуванні ролі матері. У них не було можливості залишити дитину на чиєсь піклування, щоб знайти час для себе. Ситуацію посилювало і те, що батьки не брали участі у вихованні дітей. Вони часто не знали про можливості надання соціальної допомоги, і в пошуках підтримки практично неспроможні і безпомічні.

Особлива увага звертається на:

– недостатнє виконання членами сім'ї своїх соціальних обов’язків;
– низьку продуктивність спільної діяльності;

– велику кількість невирішених проблем;
– наявність існуючих та прихованих конфліктів.

Починають прямо або опосередковано пропонувати вчителеві свій план, втягуючи цим його в сімейні конфлікти. Однак робота педагога по сприянні розвиткові сімейних стосунків і розумінні всіх учасників конечна. Він виступає не як суддя, а як посередник у проблемах сім'ї, його основне завдання – допомога дитині, дезадаптація якої обумовлена несприятливо сформованими сімейними стосунками. Тому вчителеві дотримуватися нейтралітету: бути уважним, емпатичним.

Особливу увагу слід звернути на позицію того батька, педагога і негативно ставиться до допомоги його дитині, при домінуванні в сім'ї він може звести нанівець весь ефект профілактичної роботи з дитиною. Для попередження подібного ставлення потрібно при бесіді з батьками зайвий раз підкреслити необхідність допомоги дитині.

Передова педагогічна практика засвідчує, що залежно від ставлення до виховання дитини всіх батьків можна розділити на тих, котрі надай серйозного значення психічному здоров'ю своїх дітей і стурбовані станом (найчастіше це мати, що сама страждає на невроз і відчуває провину за поведінку дитини). Інша група – батьки, що не усвідомили своєї відповідальності і займаються профілактикою агресивної поведінки своєї дитини лише на вимогу вчителів, психолога, адміністрації школи, служб у справах дітей. У таких випадках варто зацікавити батьків у наданні допомоги дитині, і тут успішність роботи значною мірою залежність від їхнього культурного і морального рівня.

Якими б не були погляди батьків на проблеми власної дитини, педагог при першій спільній бесіді підкреслює необхідність міцної співпраці. Нерідко батьки самі потребують допомоги та корекції їх поведінки (заспокоєнь та настанов з боку психологів).

Якщо батьки не виконують запропонованих рекомендацій, їх потрібно попередити про те, що ефект допомоги дитині буде дуже малий не через погану кваліфікацію педагога, а через байдужість та безвідповідальність батьків.

Досягнення успіху корекційно-профілактичної роботи з сім’єю відбувається внаслідок:

- усвідомлення батьками причин агресивної поведінки дитини;
- розуміння впливу сімейних проблем на поведінку дитини;
- авторитетної участі всіх членів сім'ї в процесі психокорекції;
- виконання рекомендацій педагога;

• дотримання злагоди та благополуччя у сімейних стосунках, особливо в період проведення корекційних заходів;

• поєднання заходів сімейної та індивідуальної терапії.

Ефективним засобом корекції установок батьків буде досягнення поліпшення в стані здоров'я дитини, у них зросте зацікавленість у його лікуванні і сприйнятливість до порад фахівців. Якщо ж їхнє ставлення не змінюється і вони продовжують експлуатувати дитину на користь своїх завищених домагань, то прогноз буде несприятливим.

Існують неправильні дії «важких» батьків щодо дітей і підлітків з агресивною поведінкою:

1. Батьки-параноїки з недовірою ставляться до профлактико–корекційної роботи, з недовірою сприймають дії педагога і не допускають його до обговорення проблем сім'ї і проблем з їхньою дитиною. Вони часто вважають дитину або хуліганом, або невиліковно хворим.

2. Авторитарні батьки схильні самі визначати тактику виховання. Як і батьки-параноїки, вони зайве вимогливі, нерідко змінюють одного педагога іншим. Однак змінити своє ставлення до дитини, вирішити її проблеми, не створювати конфліктних ситуацій в сім'ї вони нездатні. Найчастіше так вчиняють батьки, розцінюючи втручання фахівця у виховання їх підлітка як підрив їх особистого авторитету.

3. Батьки з істеричними рисами особистості нерідко вимагають більшої уваги до себе, ніж до дитини. В їхніх словах та діях простежуються скарги на долю, труднощі в житті, нерідко самотні істеричні матері заявляють, що педагог – їх «остання надія». Найчастіше вони свідомо або несвідомо розраховують на увагу педагога до себе і можуть годинами розповідати про свої неприємності та проблеми.

4. Егоцентрично-захисні установки батьків полягають у побоюваннях і страху втратити вплив на дитину. У таких випадках батьки несвідомо бояться приходити до педагога, побоюючись зменшення свого впливу на дитину. Іноді це може призвести до припинення психологічної допомоги фахівця під будь-яким приводом. Крім того, занепокоєння з приводу стану дитини іноді буває єдиною загальною крапкою згоди між батьками, єдиною формою їхнього спілкування.

5. Емоційна нечуйність батьків. Вона виявляється у ставленні до прохань педагога принести предмети малювання і гри на заняття з дитиною. Батьки «забувають» ці прохання, у чому виявляється їхня скнарість небажання, щоб предметами малювання користувалися інші діти. Вони як правило, не запрошують у гості до своєї дитини однолітків,

аргументуючи тим, що чужі діти можуть зіпсувати меблі, магнітофон, побутові речі та ін.

6. Емоційно неврівноважені і нетерплячі батьки. Вони або нездатні усвідомити завдань допомоги дитині і витримати сам процес терапії або сліпо погоджуються з будь-якими порадами педагогів, навіть з такими, котрі не в змозі здійснити профілактико-корекційну роботу.

В усіх випадках ставлення батьків до завдань сімейної профілактичної роботи є індикатором їхнього ставлення до дитини і має не лише діагностичне значення, але і показує всю складність здійснення на практиці роботи з сім'єю.

Сімейні обговорення результатів обстеження починаються з викладу батьками своєї точки зору на причини виникнення нервового стану або прояву агресивної поведінки в дитини. Нерідко вони відзначають окремі недоліки у вихованні (емоційна нестійкість, непослідовність тощо).

При цьому сім'ї батька, робота буде особливо успішною, якщо дитина прихильна до нього більше. У більшості випадків цією особою є мати, але якщо діти, особливо дівчатка, прихильні до батька, то більший ефект буде від їх спільного відвідування педагога. Батько в такому разі одержує окремі консультації і поради та підключається до допомоги дитині.

Паралельно з роботою над агресивною поведінкою дитини проводяться додаткові бесіди з матір'ю або батьком і в деяких випадках з бабусями і дідусями. Бесіди здійснюються в той час, коли діти виконують завдання педагога.

В результаті сімейних обговорень відбувається вирівнювання стосунків між батьками і зміна їхніх поглядів на дітей. У той же час у дітей після загальної кількості занять, спрямованих індивідуальних бесід спостерігається зменшення агресивних проявів. Таким чином, обидві сторони (батьки і діти) будуть готові для проведення спільних занять, мета яких полягає у підвищенні дієвості перебудови сімейних стосунків в умовах, наближених до реального існування.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ТА САМОКОНТРОЛЮ

1. Прокоментувати види насильницької поведінки дітей.
2. Охарактеризувати чинники насильницької поведінки.
3. Назвати та проаналізувати групи чинників насильницької поведінки дітей, що діють у сім'ї.
4. Проаналізувати особливості шкільного насильства.

5. Проаналізувати вплив мережі Інтернет на формування дитячої агресивності.

6. Проаналізувати заходи окремих держав, спрямованих на профілактику насилля в мережі Інтернет та ЗМІ.

7. Пояснити сутність булінгу і мобінгу.

8. Охарактеризувати чинники булінгу.

9. Проаналізувати види булінгу.

10. Прокоментувати наслідки булінгу.

11. Проаналізувати вплив примітивних реакцій і правил у спілкуванні на виникнення булінгу у молодіжному середовищі.

12. Проаналізувати рекомендації для педагогів з підтримки дитини в класі після розкриття випадку насильства.

13. Спрогнозувати систему роботи соціального педагога зі шкільним булінгом.

3.3. ПОПЕРЕДЖЕННЯ РУЙНІВНИХ ФОРМ ВАНДАЛІЗМУ.

1. СУТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВАНДАЛІЗМУ ЯК ФОРМИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Вандалізм – безглуздо жорстоке руйнування історичних пам'ятників і культурних цінностей. Пік вандалізму припадає на 11–13 років. Вандалізм займає помітне місце в структурі кримінальної активності 13–17 років. Підлітки-вандали володіють приблизно таким же рівнем інтелекту, як і їх однолітки, проте встигають в школі набагато гірше. В деяких дослідженнях показано, що більшість «злісних вандалів» знаходиться у кризовій ситуації (Л. А. Азарова, В. А. Сятковський, 2009).

На сьогоднішній день проблема підліткового вандалізму є особливо актуальною. Відповідно до статистики Міністерства внутрішніх справ України, за 2012 рік було вчинено 70176 злочинів у громадських місцях, у порівнянні із показниками 2011 року – 68534. Тобто, динаміка характеризується тенденцією до збільшення на 2,4 %. Громадські місця, єдина транспортна система, об'єкти, розміщені в них (сидіння, поручні, вікна), приватні автомобілі, стіни будинків, паркани систематично зазнають осквернення, пошкодження або знищення. Осквернення піддаються фасади будинків, у тому числі культових споруд, пам'ятників, які не включені до Державного реєстру національного культурного надбання, об'єкти соціально-культурної сфери, меморіальні споруди, стіни будинків, ліфтових шахт, приватних автомобілях, об'єктах, розміщених у громадському транспорті.

Вандалізм є однією з найбільш агресивних форм девіантної поведінки особистості. Його пік припадає на 11–13 років. При цьому, у підлітковому середовищі вандалізм сприймається як розважливе проведення часу. Слід також враховувати, що підлітковий вандалізм характеризується латентністю, груповим, демонстративним характером, швидкістю та оперативністю дій тощо, що утруднює боротьбу з цим явищем.

У зв'язку з цим, виникає необхідність проведення профілактики підліткового вандалізму з метою попередження та подолання негативних наслідків цього явища. І, в першу чергу, профілактику підліткового вандалізму необхідно проводити у школі, оскільки в умовах соціально-економічних реформ, коли поступово посилюється конфлікт підлітка з суспільством, основними завданнями школи є допомога в адаптації підлітка до цих змін, попередження негативних явищ у молодіжному середовищі, навчання навичкам конструктивної поведінки.

Проблема поширення вандальної поведінки серед підлітків та молоді перебуває в центрі уваги різних фахівців.

Окремі аспекти вандалізму досліджувалися у працях таких вчених України та зарубіжних країн, як: Е. Бейтс, Б. Вебба, П. Вікстрема, Д. Кантера, Д. Сафонової, М. Фелсона, Л. Філіппової, О. Харіної, В. Шурухнова та ін.

Дослідження вандалізму як прояву деструктивної поведінки представлено у працях К. Бочарової, К. Латиш, Р. Берон, А. Гольдштейн, С. Коен, В. Оллен, Д. Фішер та ін.

Необхідність організації соціально-педагогічної профілактики підліткового вандалізму обґрунтовується у працях М. Галагузової, Л. Завацької, О. Песоцької, С. Харченко, М. Шакурової та ін. Разом з тим, питанню профілактики підліткового вандалізму на сьогодні приділяється недостатньо уваги.

На сьогоднішній день розвиток вандалізму є гострою проблемою людства, зокрема у підлітковому віці. Вандалізм – одна з форм деструктивної поведінки людини, що виражається в умисному знищенні матеріальних цінностей. Історичне тлумачення слова «вандалізм» – дикий, безжалісний грабіж, варварство. Це значення пов'язано з історією виникнення цього терміна, що веде до східно-германського племені вандалів, які розграбували Рим у червні 455 р. Тоді загарбники забрали з Риму велику кількість коштовностей і творів мистецтва.

Уперше вандалізм у сучасному його значенні був використаний у часи Великої Французької революції членом конвенції Генеральних Штатів абатом Анрі Грегуаром у 1794 р., коли він виступив з «Доповіддю про руйнування, які завдаються вандалізмом, і засобах їх запобігання», закликаючи найсуворішим

чином припиняти знищення пам'ятників мистецтва, зокрема маючи на увазі подібні дії армії молодої Французької республіки. У XIX ст. вандалізм визначали як пошкодження чи знищення витворів мистецтва чи пам'ятників архітектури. Зокрема, наступні згадування про вандалізм мали місце у 1846 р. у роботі графа де Монталамбера, в якій автор засуджував пошкодження католицьких церков.

В Україні вандалізм не має спеціальної кваліфікації у кримінальному законодавстві, на відміну від зарубіжних країн (зокрема, у Казахстані (ст. 258 КК), Киргизстані (ст. 235 КК), Молдові (ст. 288 КК), Російській Федерації (ст. 214 КК), Сполучених Штатах Америки (штат Каліфорнія), Нідерландах (статті 149 і ст. 429bis КК), Шотландії (секція 52 КК), Іспанії (ст. ст. 321 – 333 КК), ФРН (§§168 і 304 КК), Польщі (ст. 261 КК), Данії (§194 КК). Тому винні особи не можуть понести кримінальну відповідальність за це, або їх дії кваліфікують за схожими статтями Кримінального кодексу України, тим самим зазнаючи у більшості випадків несправедливої міри та виду покарання.

Злочинні дії, що мають ознаки вандалізму, кваліфікуються як знищення або пошкодження чужого майна, хуліганство, наруга над могилами, знищення, руйнування чи псування пам'яток історії або культури, забруднення водоймищ та атмосферного повітря тощо.

Вандалізм займає помітне місце в структурі кримінальної активності підлітків. Важливою характеристикою підліткового вандалізму є наявність спільників. Їх зазвичай 3–4, вони того ж віку або відрізняються за віком не більше ніж на 1–2 роки.

У дослідженнях вандалізму серед школярів було виявлено, що підлітки-вандали не відрізняються за характеристиками особистісної дезадаптації від інших. Вони мають приблизно такий же рівень інтелекту, як їх однолітки, проте встигають в школі набагато гірше. Саме успішність є тим чинником, який пророкує делінквентну поведінку підлітка, в тому числі і вандалізм. Іншим важливим чинником вандалізму є конфлікт з батьками або шкільними вчителями, а також наявність друзів, які часто руйнують і ламають будь-що. На розвиток підліткового вандалізму впливає також відсутність контролю за дитиною з боку батьків, незацікавленість їхніми проведенням часу, навчанням, потребами тощо. Агресивні реакції, зриви у поведінці підлітків може визвати й гіперопіка з боку батьків, що проявляється у підвищеній строгості, відсутності самостійності дитини, суворих покараннях за незначні проступки тощо.

Основними ознаками, характерними для акту вандалізму є:

1) вандалізм – це вид деструктивної поведінки;

2) дії вандала спрямовуються на те, що для нього не має цінності, але має істотну цінність для інших;

3) ірраціональність поведінки особи злочинця, яка має об'єктивне вираження, тобто лише для суспільства дії особи вандала є безглуздими. Водночас, суб'єктивний зміст, тобто ставлення особи злочинця-вандала до вчинюваного ним діяння може мати під собою різні мотиви;

4) несвідомий потяг до агресії, що стримується вихованням і трансформується у більш-менш прийнятні форми.

При цьому в підґрунті вандалізму має місце психологічний механізм заміщення агресії, за якого агресія спрямовується не проти джерела стресу, а на інший об'єкт, впливаючи на який особа виміщає свій гнів.

Д. Кантер, виокремлюючи мотиви вандалізму, окрім мотивів помсти і отримання вигоди, називає:

1) гнівний вандалізм, який вчиняється через нездатність самореалізуватися, почуття гніву, досади, розчарування тощо;

2) вандалізм через нудьгу, бажання розважитися, пошук нових вражень, відчути адреналін, «піти проти правил»;

3) вандалізм – дослідження, до якого схильні особи-шукачі, що бажають пізнати механізм роботи того чи іншого приладу, предмета, процесу тощо, шляхом безпосереднього досліду;

4) естетичний вандалізм, при якому особа вандала зазнає задоволення від певних процесів, зокрема від звуків, голосів, безпосереднього спостереження за перебігом «картини злочину»;

5) екзистенціальний вандалізм, який постає засобом самоствердження та привертання уваги до своєї персони.

У сучасному світі однією з найпоширеніших форм вандалізму у підлітковому середовищі є графіті, що наносить значний фінансовосоціальний збиток міському середовищу в багатьох країнах. Термін «графіті» походить від італійського й означає «надряпаний». Зараз він позначає всякий недозволений напис, знак, зроблений будь-яким способом на об'єктах суспільної й приватної власності. Протизаконний, антигромадський характер графіті полягає в тому, що він містить різноманітні повідомлення, лайки, вислови, малюнки й символи, що носять антидержавний, антиправовий і та інший характер. Вандалізм у практиці соціально-педагогічної роботи в цілому розглядають як різновид девіантної, деструктивної, деліквентної поведінки людини. На розвиток вандалізму у підлітковому віці впливають показники успішності дитини, конфлікти з батьками або вчителями, наявність друзів з вандальною поведінкою, відсутність контролю за дитиною з боку батьків.

За даними соціальних досліджень образ підлітка-вандала у спільній свідомості виглядає так:

– істота з відхиленнями у розумовому і психічному розвитку;

– має низький соціальний статус у сім'ї.

Які реальні соціально-психологічні характеристики підлітка-вандала?

– дослідження не виявили кореляції між схильністю до вандалізму та належністю до певного соціального прошарку;

– рівень інтелектуального розвитку вандалів майже такий, як і в інших підлітків, однак вони, як правило, є слабовстигаючими в школі;

– більшість злісних вандалів знаходяться в гострій кризовій ситуації.

2. ТЕОРІЇ, ЩО ПОЯСНЮЮТЬ ВИНИКНЕННЯ ВАНДАЛІЗМУ

На основі аналізу вітчизняних та зарубіжних досліджень ми виявили найбільш поширені теорії вандалізму. Розглянемо їх детальніше.

1. Естетична теорія. У. Оллен і Д. Грінбергер розглядають вандалізм з позицій теорії збудження, а також експериментальної естетики. Естетична теорія вивчає внутрішні психологічні процеси, властиві самому акту руйнації. Вандалізм трактується як процес, що приносить задоволення. Автори спираються на тезу, що гедоністична цінність стимулу визначається його здатністю викликати збудження. У. Оллен і Д. Грінбергер припустили, що задоволення, яке отримується в процесі руйнації, виробляється переважно тими стимулами, які супроводжують будь-які естетичні переживання. Трансформація матеріалу в нову структуру активізує однаковий базовий ряд психологічних процесів і в творчій, і в руйнівній дії. Встановлено, що ступінь задоволення, в свою чергу, залежить і від кількох структурних характеристик стимулу: новизна, складність, спонтанність. Візуальні стимули, які мають такі характеристики, є обов'язковими компонентами естетики сучасної масової культури (наприклад, фільмів-катастроф). Деякі представники авангарду XX ст. демонстрували буквальне розуміння цих принципів, виставляючи як твори мистецтва зім'яті машини, розбиті роялі. У серії дотепних експериментів У. Оллен і Д. Грінбергер показали, що задоволення, очікуване від руйнації об'єкта, справді залежить від того, наскільки характер руйнації задовольняє зазначені властивості стимулу.

У першому експерименті вивчався вплив складності стимулу що викликано ним прагнення руйнації. Піддослідним показували фільм, що

демонструє, як розбиваються шматки скла. Скло було різної товщини і міцності й, розбиваючись на різні частини, виглядало як об'єкти різного ступеня складності. Піддослідних просили вказати, наскільки сильно їм хотілося б розбити кожен із експериментальних стимулів. Було виявлено, що перевага у руйнуванні стимулу була пов'язана з оціненою складністю структури, що утворюється в результаті його розбивання.

В іншому експерименті вивчався вплив спонтанної руйнації. Цього разу досліджувані дивилися два фільми, що показували розбивання чотирьох шматків скла однакової складності.

Спочатку У. Оллен і Д. Грінбергер вважали, що теорія вандалізму повинна включати три компоненти – афективний, когнітивний і соціальний. Афективний компонент являє собою гедоністичну реакцію, що супроводжує процес руйнації. Когнітивний компонент відображає наслідки руйнації для самосприйняття особистості. Важливу теоретичну роль в об'єднанні афективного і когнітивного чинників, на думку науковців, має відігравати соціальний фактор Проте, як нам здається, авторам не вдалося побудувати єдину модель, що включає згадані компоненти їх праці, присвячені афективному і когнітивному компоненту вандалізму, зазвичай згадуються ізольовані як однофакторні теоретичні моделі.

2. Модель взаємодії суб'єктивної несправедливості й рівня контролю. Концепція суб'єктивного рівня контролю О. Грінбергера була значно розширена й змінена Дж. Фішером і Р. Бероном. Мабуть, ця соціально-психологічна концепція вандалізму є найбільш розробленою. Вона охоплює кілька рівнів пояснення цього явища, враховує соціальні, особистісні, групові і середовищні фактори, що викликають різні типи руйнівної поведінки. Ця модель включає й динамічний аспект явища – робить спробу передбачити можливість появи актів вандалізму. Р Берон і Дж. Фішер вважають, що глибинним мотивом вандалізму є відновлення справедливості. Джерелами несправедливості може бути дисбаланс внеску віддачі при економічному обміні, дискримінуючи і нечесні правила і процедури, деякі стани фізичного середовища (наприклад, несправність телефонного апарату). Руйнування предметів виступає як відповідь на порушення правил, а саме правила недоторканності власності. По суті, дана концепція трактує вандалізм як помсту за реальне чи уявне порушення правил.

Є також опосередковані чинники, що впливають на спосіб подолання несправедливості. Первинним модератором є рівень суб'єктивного контролю особистості, який сприймається як ступінь впевненості у своїй здатності ефективно змінювати результати і обстановку. Р. Берон і

Дж Фішер вважають, що руйнація предметів як засіб боротьби з несправедливістю виникає при низьких чи поміркованих значеннях рівня контролю особистості. Індивіди із високим рівнем контролю, швидше за все, застосовують соціально допустимі способи відновлення об'єктивної справедливості обміну і відносин, хоч і потребують при цьому великих психологічних затрат.

Вкрай низький рівень контролю проявляється у безпорадності, депресії та апатії. Саме індивіди з низьким чи помірним рівнем контролю, найімовірніше, можуть використовувати руйнацію речей як швидкий, легкий, анонімний спосіб досягнення справедливості, домагаючись тим самим її короткочасному «психологічному» відновленню тощо.

Спираючись на класифікацію мотивів вандалізму Д. Кантера, виокремлюють такі типи вандалізму:

- вандалізм як спосіб придбання, коли мотивом руйнування є матеріальна вигода;
- вандалізм як помста, відповідь на образу;
- лють через переживання нездатності досягти певної мети і спроба справитися зі стресором;
- нудьга і, відповідно, бажання розважитися, пошук нових вражень, гострих відчуттів;
- вандалізм як спосіб самоствердження, привертання уваги до себе;
- вандалізм як дослідження (у дитячому віці), бажання зрозуміти принципи і механізми функціонування певних речей;
- графіті (від італ. graffito — надряпані, проведені лінії) як різновид комунікації, яке через анонімність звільняє особистість від соціального контролю тощо.

Останній з наведених типів часто слугує засобом вираження придушених внутрішньоособистісних конфліктів і проблем (коли, наприклад, особистість прагне ствердити у такий спосіб власну особистісну чи групову ідентичність, проявити свій протест проти «тиску» соціальних і культурних норм або ж через висловлювання на адресу відомих людей самоствердитися за їх рахунок).

З іншого боку, це дослідження засвідчило, що статеві відмінності в рівні вандалізму пов'язані із розбіжностями в суб'єктивній несправедливості й рівні контролю. Це можна вважати додатковим підтвердженням гіпотези авторів. У раніше проведеному дослідженні було встановлено, що досліджувані, котрим експериментально створили ситуацію несправедливості разом із низьким

рівнем контролю, вчинили більше руйнацій, ніж ті, хто в тій ситуації мав більший контроль.

3. Культурологічні підходи. Вплив культурних чинників на руйнівну поведінку – малодосліджуване явище. Немає і міжнародних емпіричних досліджень. Проте деякі автори висловлюють припущення про вплив на явище вандалізму культурних домінант. К. Ношис вважає, що справжній рівень вандалізму країни залежить від характеру цінностей, що формують ідентичність представників цієї культури уже багато століть. Тому пояснення феномена вандалізму може бути знайдено в культурно-історичних особливостях країни. У цьому сенсі цікаві країни, в яких рівень вандалізму традиційно низький. Зокрема, у Швейцарії за статистикою менше випадків руйнування державної власності, ніж у сусідніх країнах. К. Ношис стверджує, що чистота і порядок стали головними цінностями, що визначають ідентичність швейцарців. Оскільки для розвитку важливих галузей господарства – туризму й охорони здоров'я – було важливо пов'язати ці риси з образом країни. На зміцнення цих цінностей важливий вплив мав також різновид протестантського руху, який проголошував рівність здоров'я фізичного й морального і котрий стверджував цінність щоденної праці з підтримки чистоти. Ця культурна ідентичність, вважає К. Ношис, залишається непорушною, і тому вандалізм як поведінка, несумісний з традиційними цінностями, виявляється неприйнятним.

а. Аналогічно розмірковує і Е. Роос, який пов'язує збільшення проявів вандалізму зі змінами в одній з найважливіших підсистем традиційної системи цінностей. Він вважає, що зростання підліткового вандалізму більшості західних країн викликаний глобальними змінами у сфері трудової етики. На зміну протестантській етиці, яка стверджувала, що людина набуває свою сутність у самовідданій праці, прийшла інструментальна етика, що проголошує головною цінністю відпочинок і пов'язані з ним задоволення і розваги. Праця розглядається лише як засіб, а метою ж є дозвілля. Результатом кризи пуританської етики стало поширення гедоністичних цінностей. Помічено, що головним мотивом підліткового вандалізму є гедонізм. Усі предмети, які символізують світ дорослих – будинки, спорудження тощо, сприймаються як перешкоди при отриманні задоволень від життя. Тому акти вандалізму слід розуміти як руйнацію джерел заборон.

б. Штучне середовище як причина вандалізму. Ідея полягає у тому, що людська поведінка багато в чому залежить від особливостей фізичного середовища, є основою підходу, найбільш радикальні представники якого стверджують, що головною і єдиною причиною

вандалізму є невдалий архітектурний дизайн. Люди схильні руйнувати речі, які здаються їм фізично чи духовно пригнічуючими.

4. Також стверджують, що кількість скоєних злочинів і вандалізму залежить від того, наскільки штучне середовище забезпечується світлом з настанням темряви.

3. ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ПІДХОДІВ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ ТИПІВ ВАНДАЛІЗМУ

Класифікація англійського дослідника С. Ковна.

1. Тактичний вандалізм. Руйнування матеріальних і духовних ємностей використовується як тактичний засіб для досягнення нелогічних цілей (наприклад, щоб не допустити зниження цін, знищуються партії відповідних товарів).

2. Ідеологічний вандалізм має місце тоді, коли руйнівник переслідує соціальні чи політичні цілі, а об'єкт руйнації має яскраво виражений символічний зміст (наприклад, після революції 1917 р. у контексті комуністичної ідеології, яку принесла революція, відбувалось масове руйнування церков, соборів).

3. Вандалізм як помста, що відбувається у відповідь на реальну чи вигадану образу, приниження.

4. Вандалізм як гра, що розглядається вандалом як можливість підняти власний статус у групі підлітків, однолітків за рахунок демонстрації сміливості, сили у різноманітних ситуаціях руйнації.

5. Злісний вандалізм – мотивований почуттями ворожості, неприязні, заздрощів до інших людей та отримання задоволення від завдання шкоди.

Інша класифікація вандалізму представлена Д. Кантером на основі домінування інших мотивів руйнування. З попередньою класифікацією перегукуються два типи: вандалізм як помста та як нажива. Крім них додається ще 5–типів:

1. Вандалізм як вияв гніву. Руйнівні дії мотивуються почуттями образи, нездатності досягнути чогось, можуть бути спробою подолати процес, як негативна копінг-стратегія.

2. Вандалізм як вияв процесу нудьги. Супроводжується бажанням розважитись, пережити нові враження, гострі переживання, пов'язані з забороною і небезпекою.

3. Вандалізм як вияв дослідницького інстинкту. Метою руйнування є цікавість, бажання побачити, як працює механізм, система, як будуть реагувати дорослі. Переважає у дитячому віці.

4. Вандалізм як естетичне переживання. Руйнування може супроводжуватись різними візуальними та звуковими образами, що в свою чергу може викликати позитивні переживання.

5. Вандалізм як екзистенціальне дослідження. Як засіб дослідження можливостей власного впливу на оточення, суспільство, засіб самоствердження, привернення уваги (наприклад, вчинок Герострата що спалив храм задля власної слави).

4. ГРАФІТІ ЯК ФОРМА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ І ВАНДАЛІЗМУ

Однією з форм девіантної поведінки і вандалізму є графіті.

Термін «графіті» в перекладі з італійської означає «нашкрябаний, проводити лінії, писати каракулі».

Графіті – оригінальна форма прояви девіантної поведінки серед підлітків і молоді. Зараз термін "Графіті" позначає всяку нерозв'язний напис, знак, роблений будь-яким способом на об'єктах і приватної власності. Графіті ставляться до того увазі руйнувань, збиток від яких розглядається в порівнянні з іншими різновидами вандалізму і насильницькими злочинами, являють собою дрібні, незначні, відносно безпечні прояви девіантної поведінки.

5. ВИДИ ГРАФІТІ, ХАРАКТЕРИСТИКА МОТИВІВ ГРАФІТІ

Дослідження показують, що графіт, є дуже неоднорідним явищем – з дитячих каракулів до політичних лозунгів.

Вітчизняні класифікації

1. На основі критерію змісту написів (автор – М. Кокорев)

– руйнівні графіті – з'являються переважно на рекламних плакатах і стендах. Це знаки, що порушують злісність і зміст офіційного повідомлення чи образу. Це можуть бути підмальовування ріг, вус, розфарбовування, приписування літер;

– написи, зроблені в стилі «хіп–хоп», що належить до відповідної молодіжної субкультури. Вона зародилася на початку 70–х років у Нью-Йорку. Включає музику реп, брейкдансинг та настінний живопис – графіті, виконані переважно пульверизатором з фарбою.

Найбільш поширений вид графіті у стилі хіп-хоп в автографі, динамічні розчерки, прикрашені символами, різнокольорові картини.

2. Графіті суспільного транспорту (автор – В. Сєднєв):

– ідентифікуючі написи, імена, клички, місця проживання, цілі та місця поїздок, номери телефонів;

– асоціальні написи, нецензурні слова і символи на чиюсь адресу і без адреси;

– символічні графіті, що відносяться до популярних музичних груп та виконавців, назви фірм, що виробляють одяг, взуття, техніку, апаратуру тощо.

Російські дослідники виділяють ще декілька емпіричних класифікацій графіті:

– середньовікові графіті культових споруд: благобажальні (Боже, допоможи), поминальні, в пам'ять про історичні події, автобіографічні, пов'язані з розписом тематичних фресок, магічні знаки:

– графіті в суспільних туалетах: автографи, секс (пропозиції, побажання, коментарі), романтичні стосунки, політика релігія, нецензурні слова, гумор, національні стосунки, філософські вислови.

Дослідження мотивації авторів графіті поодинокі і безсистемні. Мотиви можна згрупувати на такі групи:

1. Утвердження особистісної чи групової ідентичності, мотивація залишити повідомлення про своє існування, виразити власні уподобання. За даними досліджень В. Сєднєва, близько 50 % графіті зумовлено цим мотивом. Такі графіті пронизані позитивними почуттями радості, гордості.

2. Протест проти соціальних та культурних норм. Графіті, що змотивовані цим мотивом, дають можливість людині виразити свою асоціальність на трьох рівнях: поведінковому, вербальному і лінгвістичному. Є характерними для представників неформальних молодіжних об'єднань.

3. Злісні реакції, що адресовані конкретним людям, політичним, етнічним, соціальним групам, їх лідерам, субкультурам, соціальним інститутам тощо.

4. Мотиви творчості. Є характерними для авторів графіті, стиль малюнків яких не вписується в існуючі живописні стилі і школи, тому вони розмальовують стіни будівель, паркани тощо.

5. Сексуальні мотиви, що відображають потреби, побажання авторів графіті. Пізнання сексуальності є важливим мотивом дитячих графіті.

6. Розважальні мотиви. Характерні для окремої категорії виконання яких змотивоване самим процесом малювання – як своєю розвагою.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ТА САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення поняттям, що складають зміст теми: «вандалізм», «вандал», «руйнівна поведінка», «графіті».
2. Проаналізувати естетичну теорію вандалізму.
3. Прокоментувати поширення вандалізму з позиції теорії суб'тивного контролю.
4. Пояснити поширення вандалізму з позиції теорії взаємної суб'єктивної несправедливості й рівня контролю.
5. Пояснити поширення вандалізму з позиції культурологічної теорії.
6. Пояснити поширення вандалізму з позиції теорії штучного середовища.
7. Охарактеризувати основні підходи до класифікації типів вандалізму (класифікації С. Коєна і Д. Кантера).
8. Пояснити сутність графіті як різновиду вандалізму.
9. Прокоментувати види графіті на основі класифікацій зарубіжних дослідників.
10. Прокоментувати види графіті на основі класифікацій вітчизняних дослідників.
11. Проаналізувати дослідження мотивів здійснення графіті.

3.4. АУТОАГРЕСИВНА (СУЇЦИДАЛЬНА) ПОВЕДІНКА ТА СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З ЇЇ ПОПЕРЕДЖЕННЯ

1. Суїцидальна поведінка як соціально-педагогічна проблема. Суть, чинники, типи суїциду.
2. Ознаки суїцидальної поведінки та типи суїцидального ризику.
3. Превенція, інтервенція, поственція суїцидальної поведінки.
4. Особливості соціально-психологічної допомоги особам групи суїцидального ризику на Телефоні довіри.

ЛІТЕРАТУРА

1. Змановская Є. В. Суицидальное поведение /ЕВ Змановская // Девиантология: Психология отклоняющегося поведения. – М , 2003.
2. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения / Ю. А. Клейберг.–М.. 2001.
3. Моховиков А. Н. Суицидальное поведение / А. Н. Моховиков // Телефонное консультирование – М., 1999. – 358 с

4. Соціальна педагогіка / за ред. М А. Галагузоевої – М.. 2001.

5. Шнайдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков. Психологические технологии / Л. Б. Шнайдер. – М. : Академический Проект; Триста. 2005. – 336 с.

1. СУЇЦИДАЛЬНА ПОВЕДІНКА ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА. СУТЬ, ЧИННИКИ, ТИПИ СУЇЦИДУ

Суїцидальна поведінка – аутоагресивні дії людини, що свідомо спрямовуються на позбавлення себе життя через ускладнення життєвих обставин. Проблема самогубств існує стільки, скільки існує людина, тобто, суїцид – явище суто антропологічне. Тваринам така поведінка не характерна. Ще Сартр вказував на відмінність людини від тварини саме у можливості вчинення самогубства. Отже, суїцид – явище соціально-психологічне, зумовлене соціальними і психологічними чинниками.

Вперше проблема суїциду з позицій аналізу причин була описана французьким соціологом Емілем Дюркгеймом в 1897 р. на основі аналізу статистичних матеріалів щодо динаміки самогубств в країнах Європи. Спочатку Е. Дюркгейм розглядав самогубство як суто соціальне явище. Пізніше його учень К. Хальбвакс доповнив соціологічну концепцію самотності самогубств психологічними факторами. Термін «суїцид» став використовуватись науковцями на початку XX ст.

Під суїцидальною поведінкою людей розуміються різні фактори активності, зумовлені прагненням позбавити себе життя, які служать засобом розв'язання особистісної кризи, що виникла як перешкода шляху задоволення її найважливіших потреб.

Як правило, така поведінка констатується на фоні гострого емоційного стану особи. Криза досягає такої інтенсивності, що людина не може знайти правильного виходу з ситуації, що склалася, тому втрачає сенс.

Вітчизняні дослідники суїциду М. Гернет. Розглядав проблему у контексті інших девіацій поведінки, зокрема злочинності, наркотизму, проституції.

В. Бехтєрєв у роботі «О причинах самоубийств и возможной борьбы с ними» (1912 р.) аналізує ситуацію стрімкого зростання різних самогубств у Росії після революції 1905–1907 років, з'ясовує причини цього явища: репресії, розчарування, оцінка втрат тощо.

Н. Бруханський, І. Сікорський розглядали чинники самогубств, бідність, хвороби, стомленість життям, моральні чинники. Статистика сьогоднішнього дня:

– в республіках колишнього Союзу суїциду в 3–5 разів більше ніж в Японії та США;

– 80 % суїциду належить чоловікам, з них 20 % пенсійного віку, жінки-пенсіонерки – 50 %;

– Україна сьогодні входить до групи країн з високим рівнем суїциду (понад 20 випадків на сто тисяч населення в рік);

– За останні роки констатується стрімка динаміка зростання з 19 випадків на сто тисяч населення в 1995 році до 29 тисяч у 1998 році.

Порівняно з дитячим віком, коли свідомих самогубств практично не буває, їх кількість зростає біля 13 років. Згідно зі статистикою, у Франції серед молоді 15–19 років самогубство є четвертим, а в США третім у рейтингу причин смерті (після транспортних пригод, насильницької смерті, і онкологічних захворювань). Причому в більшості країн, де ведеться статичний облік (Д. Хоутен), за останні ЗО років кількість юнацьких самогубств помітно зросла, тоді як серед дорослих показники суїцидів залишаються переважно незмінними.

Варто пам'ятати, що кількість суїцидальних спроб у багато разів перевищує кількість здійснених самогубств. У дорослих вони співвідносяться як 6–10 до 1, а у підлітків як 50:1 або навіть 100:1. Оскільки більшість суїцидальних спроб залишається невідомими, більшість фахівців вважають навіть ці цифри заниженими.

За даними досліджень Є. Лічко, хлопці скоюють самогубства удвічі частіше за дівчат; але дівчата роблять спроби набагато частіше, більшість спроб мають демонстративний характер.

Невдалі суїцидальні спроби переважно не повторюються, хоча, за даними досліджень Р. Отто, 10 % хлопчиків і 3 % дівчаток від 10 до 20 років, що вчинили невдалі суїцидальні спроби, протягом найближчих двох років все-таки накладали на себе руки.

Теорії суїциду. Найбільш поширеними у тлумаченні сутності і природи самогубств є біологічна, психологічна та соціологічна теорії. Розглянемо їх детальніше.

Біологічні теорії. Прихильники теорії припускають, що генетичні і соціальні чинники виконують важливу роль у підвищеному ризику суїциду. Досліджуючи баптистів однієї общини в Пенсильванії, було з'ясовано, що майже три чверті всіх суїцидів, які відбулися за 100 років, трапилися тільки в чотирьох сім’ях. Якщо один з близнят вчинив спробу суїциду, то ризик

самогубства другого різко підвищувався. Цей факт указував на генетичний вплив при підвищеному ризику суїциду. Деякі можуть успадковувати генетичну схильність до психічних хвороб, таким як шизофренія і алкоголізм, які, у свою чергу, збільшують ризик суїциду. Дослідження виявили знижений рівень серотоніну в головному мозку людей, у яких трапляються напади неконтрольованої агресії.

Психологічні теорії. На початку XX ст. австрійський психіатр З. Фрейд розробив першу психологічну теорію суїциду, в якій обґрунтував роль агресії, спрямованої на себе у самогубствах. Американський психіатр К. Меннінгер деталізував ідеї З. Фрейда, припустивши, що всі суїциди зумовлюються трьома взаємопов'язаними несвідомими причинами: помстою / ненавистю (бажанням убити), депресією і безнадійністю (бажанням померти), відчуттям провини (бажанням бути вбитим).

У сучасних психолотних теоріях суїциду описані декілька важливих характеристик суїциду: відчуття нестерпного душевного болю, відчуття ізольованості від суспільства, відчуття безнадійності і безпорадності, а також думка, що тільки смерть є єдиним способом розв'язання всіх проблем. Психотерапевти когнітивної школи, які вивчають процес обробки людиною інформації, підкреслюють роль негнучкого мислення («життя жахливе, альтернатива їй тільки смерть»), яке веде до неможливості пошуку та вироблення рішень власних проблем. Згідно з психологічними теоріями, більшість суїцидів символізують своєрідний спосіб, крик про допомогу, намагання привернути увагу до своїх проблем.

Соціологічні теорії. Більшість учених, що працюють в галузі соціології доводять, що соціальна структура і життєві цінності людини мають суттєвий вплив на рейтинг суїциду. Французький соціолог Е. Дюркгейм довів, що рейтинг самогубств пов'язаний з соціальною інтеграцією людини, тобто ступенем відчуття себе частиною великої групи. Е Дюркгейм вважав, що імовірність самогубства зростає, якщо людина переживає проблеми у соціальних стосунках, особливо, коли такі проблеми виникають раптово, наприклад, при втраті роботи. Суттєвого значення при аналізі причин суїциду має самотність, оскільки рейтинг суїциду серед дорослих нижчий в одружених, ніж у розлучених, овдовілих або самотніх людей.

На вчинення суїциду мають значення:

2) особистісні чинники.
3) конфлікт;
4) соціально-психологічна дезадаптація;
5) крах ціннісних установок (втрата сенсу життя);

6) провокуючі чинники;
7) мотиваційна готовність:
8) сприятливі зовнішні чинники.

Фази суїциду:

1) пресуїцид;
2) суїцид.

Динаміка суїцидальної поведінки. На основі аналізу результатів досліджень встановлено, що суїцидальна поведінка завжди має певну фазність (етапність).

Самогубству передує пресуїцид, який складають дві фази:

1. Пошукова (етап думок) фаза характеризується виключно високою активністю людини (період пошуку «точки опори»). Така активність ще не супроводжується суїцидальними виконавчими діями. Відповідно до того, як вичерпуються варіанти поліпшення ситуації, міцніє думка суїцидента про її нерозв'язність. Тому людина гостро відчуває нестерпність існування і констатує відсутність бажання жити. Проте в межах цієї фази думки про самогубство блокуються механізмами самозахисту. Ще зберігається можливість надання допомоги людині.

2. Власне суїцидальна фаза починається, якщо суїцидент не знайшов виходу з кризи, не отримав підтримки, і триває аж до замаху на своє життя. На цьому етапі відбувається поглиблення дезадаптації: у людини виникають суїцидальні думки, а пізніше і обдумування способу здійснення самогубства.

За оцінкою Л. Шнайдер, на цьому етапі зусилля психолога і педагогів щодо запобігання самогубства, як правило, малоефективні. Необхідне втручання лікаря-психіатра.

Існують три основні ознаки суїциду, що насувається:

1. Прихований гнів: гнів приховують, видаючи за інші відчуття, він спрямований усередину себе, похований, але наявність його можна помітити; важка втрата; стан справ не поліпшується, ніхто не може допомогти, немає ніякої надії.

2. Відчуття безпорадності, що міцно охоплюють людину.

3. Відхід з життя через його надмірну важливість краще відкласти на деякий час, спокійно все обдумати тощо.

Чинники суїцидальної поведінки

Узагальнення результатів вивчення причин і умов, за яких люди закінчували життя самогубством, дозволило зробити висновки щодо найбільш поширених чинників, що можуть зумовлювати таку поведінку.

До них відносяться:

1. Умови сімейного виховання:
- відсутність батька в ранньому дитинстві;
- матріархальний стиль відносин у сім'ї;
- виховання в сім'ї, де є алкоголіки, психічно хворі;
- знедоленість і соціальна ізоляція;
- акцентуація характеру;
- зловживання алкоголю і наркотиків.

2. Біографічні чинники:
- вживання алкоголю і наркотиків;
- спроби здійснення суїцидальних спроб у майбутньому;
- вчинення важкого кримінально караного вчинку.

3. Емоційно-поведінкові чинники:
- ізоляція від соціального оточення, втрата соціального середовища;
- розрив високо значущих любовних стосунків, сексуальні ексцеси, вагітність у дівчаток;
- ускладнена адаптація до діяльності, навчання тощо;
- почуття вини, сорому, скомпрометованість, ображене самолюбство, каяння, незадоволеність собою;
- боязнь ганьби, насмішок, приниження;
- бажання привернути до себе увагу, викликати співчуття, уникнути неприємних наслідків чи неприємної ситуації;
- шантаж і тривале фізичне чи психологічне знущання (боулінг).

3. Інформаційні чинники: ЗМІ, мережа Інтернет (сайти, групи в соціальних мережах, де пропагується суїцид); співчуття або наслідування героям кіноекрану, співакам, кумирам.

4. Вади (порушення) фізичного чи психічного розвитку:
- заїкання, гаркавість, ожиріння тощо;
- невідповідність біологічної чи психологічної статті;
- акцентуації характеру, емоційні розлади, депресії;
- емоційна нестійкість, надмірна імпульсивність, підвищена навіюваність, сенситивність;
- тривалі соматичні хвороби.

Повинні насторожувати наступні заяви підлітка:
- «ненавиджу життя»;
- «всім буде краще без мене»;
- «мені нічого чекати від життя»;
- «вони пошкодують про те, що вони мені зробили»;

- «не можу цього винести»;
- «я став тягарем для всіх»;
- «я накладу на себе руки»:
- «нікому я непотрібний»;
- «це вище за мої сили».

Л. Шнайдер вважає, що важливо знати основні психічні стани, які можуть зумовлювати самогубства.

Стани, що призводять до думки про самогубство:

1. Низький опір стресу і відчуття розчарування та безвиході (недостатнє прийняття реальності).

2. Відчуття нездатності змінити стан речей (відсутність надії на позитивні зміни в майбутньому).

3 Відсутність навичок конструктивного вирішення проблеми образ «безвиході».

4. Переконаність у тому, що тільки самогубство вирішить всі проблеми.

Оскільки депресія передує більшості суїцидів, раннє розпізнавання симптомів депресії і її лікування за допомогою медикаментів і психотерапії – важливий чинник попередження суїциду.

Ознаки депресії:

1) втрата інтересу або відчуття задоволення в ситуаціях що звичайно викликають позитивні емоції;

2) нездатність до адекватної реакції на похвали;

3) відчуття глибокої печалі, що переходить у плач;

4) відчуття неповноцінності, даремності, втрата самоповаги;

5) песимістичне ставлення до майбутнього, негативне сприйняття минулого, думки, що повторюються, про смерть або про самогубство;

6) зниження уваги або здібності до ясного мислення;

7) млявість, хронічна утомленість, сповільнені рухи і мова;

8) зниження ефективності або продуктивності в навчанні, роботі побуті;

9) зміна звичного режиму сну, безсоння або підвищена сонливість;

10) зміна апетиту з подальшим збільшенням або втратою ваги.

Помітивши ознаки депресії у підлітка, самі батьки або фахівці психологи повинні посилити індивідуальну роботу з ним.

Ознаки високої імовірності реалізації спроби самогубства:

1) відкриті вислови про бажання накласти на себе руки знайомим, у листах родичам, коханим;

2) непрямі «натяки» на можливість суїцидальних дій;

З найпоширеніших, на думку Л. Шнайцер є такі провокуючі фактори:

1. Конфлікти зі значущими людьми:
- індивідуальні адаптаційні труднощі;
- невдачі у виконанні конкретного завдання;
- конфлікти з однолітками;

2. Особистісні конфлікти:
- нерозділена любов;
- зрада коханої людини;
- розлучення батьків;
- важка хвороба;
- смерть близьких людей;
- статева неспроможність;

3. Конфлікти, обумовлені станом здоров'я:
- психічні захворювання;
- хронічні соматичні захворювання;
- фізичні недоліки;

4. Конфлікти пов'язані з антисоціальною поведінкою:
- страх кримінальної відповідальності;
- боязнь ганьби.

Зростання ймовірності виникнення суїцидальної поведінки залежить і від самої ситуації:

2) у період «піків вікової суїцидальності» (між 17–24 роками);

3) в умовах важкої морально-психологічної ситуації в сім'ї або найближчому оточенні.

Звичайно дослідження в галузі суїцидології ставлять за мету ідентифікувати людей з високим ризиком суїциду, після чого допомогти цим особам, попереджаючи суїцидальну спробу.

2. ОЗНАКИ СУЇЦИДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ГРУПИ СУЇЦИДАЛЬНОГО РИЗИКУ

За даними досліджень А. Моховікова та Міністерства Освіти і Науки за 2001 рік найбільш суттєвими чинниками суїцидальної поведінки є:

1. Попередня спроба. Дослідження показують, що попередня спроба суїциду є потужним поштовхом до наступної спроби. Суїцидальні спроби скоюються переважно молодими людьми, частіше жіночої статі. Від 10 до 40 % спроб у майбутньому завершуються летально. Як правило, попередня спроба є своєрідним сигналом про допомогу чи спробою відстрочити вирішення складної, болючої життєвої проблеми. Майже у третини парасуїцидентів спостерігаються ознаки депресії, зумовленої критичними ситуаціями: у 50 % мають місце розлади невротичного рівня. Дехто з суїцидентів повторює спроби у відповідь на будь-які психотравматичні ситуації, перетворюючи їх на характерний стиль поведінки. Для таких осіб характерною є висока імпульсивність в діях. Сім'ї парасуїцидентів характеризуються «гномічним синдромом»: деструктивністю та хронічними конфліктами. Традиційно парасуїциденти після першої невдалої спроби роблять висновок, що наступного разу треба буде це зробити краще. Тому і звертаються до суїцидального вирішення наступної проблеми, переживаючи психічний стрес та особистісний хаос.

Досвід роботи з суїцидентами показує, що до кожної суїцидальної спроби оточення фахівцям варто ставитись з усією серйозністю, якою б легковажною вона не здалась.

2. Суїцидальна загроза (пряма чи замаскована). Давно існує міф про те, що людина, яка говорить про самогубство, ніколи його не здійснює. Практика засвідчує, що цей міф є не тільки хибним, але й небезпечним. Спочатку загроза самогубства є несвідомим чи напівсвідомим сигналом про допомогу. Якщо оточення цього не зрозуміє, то пізніше людина може вибрати самогубство як спосіб вирішення проблеми. Суїцидальна загроза може бути прямою, і про це людина говорить прямо: «Я не хочу більше жити», та прихованою, замаскованою. І тоді звучать висловлювання на кшталт: «Незабаром все це буде позаду», «Хочу заснути і не прокидатись». Подібні висловлювання не повинні ігноруватись близькими, оточенням. Останні мають знати і враховувати ознаки суїцидальної загрози. Їх поділяють на поведінкові, вербальні, емоційні.

Самогубства характерні для хворих зрілого та похилого віку тому, що саме в цьому віці особливо відчутними є втрати, пов'язані з алкоголізмом: втрата сім’ї, здоров'я, складнощі на роботі:

а) вживання наркотичних та інших психоактивних речовин. Найвища частота суїцидів в осіб до 30 років, причому в стані наркогенного сп'яніння та абстинентного синдрому;

б) психічні захворювання, зокрема, шизофренія. Від 5 до 10 % хворих на шизофренію накладають на себе руки. Групою ризику є хворі з маячними ідеями або галюцинаціями. Ризик стає максимальним, якщо хворий є безробітним, у молодому віці, з депресивними переживаннями. Суїцидальні тенденції в таких осіб загострюються не під час ускладнення хвороби, а в періоди ремісії, коли людина здатна чітко усвідомлювати трагізм власної ситуації, пов'язаної з хворобою.

Емоційні проблеми, важкі дегресії, афекти. Вони є основними показниками, ознаками суїциду. Дослідження показують, що більшість потенційних самогубців страждають від депресії, іноді несвідомої, яка є ознакою кризового стану. Це 50–80 % суїцидентів. Серед багатьох ознак депресії виділяють шість, які провокують самогубства в першу чергу: напади паніки, виражена тривога, зниження здатності до концентрації уваги і волі, безсоння, помірне вживання алкоголю, втрата здатності отримувати задоволення.

Ситуаційні фактори:

а) хронічні або смертельні захворювання, в першу чергу, онкологічні. СНІД, Як правило, рішення про самогубство хворі на СНІД приймають у найближчий після повідомлення про захворювання час. Онкологічно хворі здійснюють це на останній стаді захворювання у зв'язку з нестерпністю фізичних страждань;

б) смерть близької людини є дуже глибокою і болісною втратою. Це горе, і до того ж руйнується звичний стереотип життя. Реакція на горе, пов'язане з втратою людини, переживається кожним по-своєму: істерики, плач, агресія до оточення, депресія, відгородженість від світу. Такий стан можна вважати природнім у ситуації смерті близької людини протягом трьох місяців. В цей час важливо не залишати людину на самоті, зайнятись якоюсь справою. Після 3-місячного терміну, з метою відвернення можливих суїцидальних тенденцій, варто звернутись до психотерапевта;

в) Розлучення є важливим ситуаційним фактором суїциду. Іноді ця подія для декого здається ще більш важкою, ніж смерть близької людини. Це стосується, в першу чергу, розлучень у зрілому віці. Руйнуються звичні життєві стереотипи, що є для зрілої людини дуже болісним процесом, до цього приєднується можливий розподіл майна та дітей;

г) проблеми матеріального благополуччя, втрата роботи. Ці ситуаційні фактори в першу чергу пов'язані з безробіттям. Причому безробіття впливає не тільки на матеріальне становище людини, воно руйнує звичну для людини систему соціальних зв'язків і стосунків, ролей, робить неможливим для виконання.

– самотні люди похилого віку – через усвідомлення непотрібності, ізольованості, ускладнень життєвих умов;

– хворі на алкоголізм, наркоманію, психічні захворювання – через особливості індивідуальних переживань сп'яніння, абстиненції, загострення та ремісії в перебігу хвороби

Особливості суїцидальної поведінки дітей і підлітків

Відомо, що дошкільникам невластиві роздуми про смерть, хоча ця тема не існує поза їх увагою (казки, події життя).

У 10–12 років смерть оцінюється дитиною як тимчасове явище. З'являється розмежування понять життя і смерті, але емоційне ставлення до смерті абстрагується та відсторонюється від власної особи.

За оцінкою психологів, прагнення бути свідком реакції оточення на власну смерть або надія на «друге народження» є характерними для суїцидентів дитячого і підліткового віку. Уявлення про смерть упродовж дитинства проходять декілька етапів: від цілковитої відсутності в свідомості дитини уявлення про смерть до формального знання про неї (і ознайомлення з атрибутами відходу з життя і поняттями трауру, похоронів і т.п). Знання про смерть не співвідноситься дитиною ні зі своєю власною особою, ні з особою кого-небудь з близьких; не сформовано уявлення про безповоротність смерті, яка розуміється як тривала відсутність або інше існування.

Дитина визнає можливість подвійного буття; вважатися і бути померлим для оточення і в той же час самому спостерігати їх відчай, бути свідком власних похоронів і розкаяння своїх кривдників. Відсутність страху смерті є відмінною рисою психології дітей. Було б помилково відносити спроби дітей і підлітків до демонстративних дій. Діти через відсутність життєвого досвіду і обізнаності не можуть використовувати метод вибору. Неощадливість. відсутність знань про способи самогубства створюють підвищену

загрозу смерті незалежно від форми самовпливу. Небезпеку підвищують також вікові особливості. У підлітків формується страх смерті, який, проте ще не базується на усвідомленому уявленні про цінність життя. «Метафізична інтоксикація», властиве психології підлітка, виражається зокрема в поглибленому роздумі на тему життя і смерті. Загальна емоційна нестійкість. недостатність критики, підвищена самооцінка і егоцентризм створюють умови для зниження цінності життя, що негативно впливає на

емоційність підлітка, а в конфліктній ситуації створює передумови для суїцидальної поведінки.

Аналізуючи суїцидальні конфліктні ситуації, фахівці переконалися, що для дитини або підлітка вони можуть складатися з незначних, на думку дорослих, проблем. Проте існуючий максималізм в оцінках, невміння передбачати істинні наслідки своїх вчинків і прогнозувати результати ситуації, що склалася, відсутність життєвого досвіду, що є властивими періоду дитинства, об'єктивно створюють відчуття безвихідності, нерозв'язності конфлікту, породжують відчуття відчаю і самотності. За таких умов навіть незначна конфліктна ситуація, що часом недооцінювалася навколишніми, є ризиком.

В залежності від типу акцентуації:

• для дітей з шизоїдною акцентуацією характерним є вживання допінгів;

• підліток з епілептоїдною акцентуацією на фоні афекту може перейти міру обережності. В стані самотності або в складній ситуації агресія може обернутися проти самого себе;

• істероїдні підлітки схильні до демонстративних суїцидів;

• інтереси підлітка з нестійкою акцентуацією спрямовуються на отримання задоволень,

• конформний підліток може вчинити суїцид за компанію.

Таким чином:

1. Психологічний смисл підліткового суїциду – крик про допомогу, намагання привернути увагу оточення до себе та власної проблеми. Уявлення про смерть нечіткі, інфантильні, смерть сприймається як бажаний тривалий сон, відпочинок від проблем, спосіб покарання тих, хто ображає. Справжнє бажання покінчити власне життя відсутнє.

2. Характерні риси підліткового суїциду:

– самогубству передують короткочасні, об'єктивно нескладні конфлікти в близьких стосунках (сім'ї, школі, з друзями);

– конфлікт сприймається як вкрай значущий і травматичний, що викликає внутрішню кризу і драматизацію подій,

– суїцидальні вчинки сприймаються в романтично-героїчному світлі, як сміливий виклик, рішуча дія, мужнє рішення;

– суїцидальна поведінка демонстративна, в ній є ознаки «гри на публіку»;

– поведінка суїцидента регулюється швидше поривом, афектом, у ній відсутні продуманість, розважливість;

– засоби самогубства обрані невміло (стрибок з балкона 2–3 поверху, малотоксична речовина тощо).

3. Синдроми поведінки підлітка, що вказують на готовність до самогубства:

– тривожноадиктивна поведінка, зовні схожа на емоційний підйом, але з проявом поспіху;

– тривалі порушення сну: підліток бачить кошмарні сни з картинами катаклізмів, катастроф, аварій;

– зовні немотивована агресія, афективні стани;

– сонливість, заціпеніння в поведінці, апатія;

– депресія нудьга, втома, порушення сну; соматичні скарги, замкнутість; надмірна емоційність, розсіяність уваги, агресивна поведінка, неслухняність; схильність до бунту, вживання психоактивних речовин, зниження успішності, нечесність, пропуски школи;

– виражене почуття невпевненості у собі, провини, сорому за себе. Цей синдром часто маскується зовнішньою бравадою, поведінкою з викликом;

– складний перебіг пубертатного періоду з вираженими соматичними ендокринними, нервово-психічними порушеннями;

– вживання психоактивних речовин.

3. ПРЕВЕНЦІЯ. ІНТЕРВЕНЦІЯ, ПОСТВЕНЦІЯ СУЇЦИДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

Головний сенс *превентивних заходів* полягає в тому, щоб переконати суспільство, що суїцидальні думки психологічно зрозумілі і самі по собі не є хворобою, бо представляють природну частину людського існування; що суїцидальна поведінка минуще і доступно вирішенню, а тому можна попередити, якщо у людей буде бажання вислухати іншу людину і допомогти йому.

Суїцидальна *інтервенція* має на меті збереження життя. У службах невідкладної телефонної допомоги її здійснюють консультанти. Вони встановлюють контакт з зневіреним людиною, підтримують його, створюють відносини довіри, активно беруть участь в розробці стратегії позитивних змін, при необхідності блокують суїцидальні дії та здійснюють відповідні консультативні заходи.

Поственція має на увазі зусилля щодо запобігання повторення акту аутоагрессії, а також попередження розвитку посттравматичних стресових

розладів у вцілілих і їх оточення. Завдання поственції складаються в полегшенні процесу пристосування до реальності переживають труднощі, зменшенні ступеня заразливості суїцидальної поведінки, оцінки та ідентифікації факторів ризику повторного суїциду. Вони вирішуються шляхом використання таких стратегій, як: *(А)* психологічне консультування; *(Б)* кризова інтервенція; *(В)* пошук систем підтримки особистості і життєзабезпечення в суспільстві; (Г) освітня стратегія для підвищення усвідомлення ролі та значення саморуйнівної поведінки; *(Д)* підтримання контактів із засобами масової інформації для дотримання етичних принципів при інформуванні про акти аутоагрессії в суспільстві.

Програма орієнтована на:
– призупинення суїцидальних тенденцій, повтори суїцидентами суїцидів та їх профілактика.

Програма реалізується у формах:
– індивідуальної психотерапії;
– групової психотерапії;
– сімейної психотерапії.

Завдання первинної профілактики:

– навчати та попереджати населення про те, що суїцид може трапитись з кожною людиною;

– інформувати про ознаки самогубств з тим, щоб вчасно побачити та надати допомогу;

– повідомляти про місця і адреси надання такої соціально-психологічної допомоги.

Вагома роль у реалізації превенції належить вияву уваги, турботи, психологічної підтримки суїцидента з боку рідних, друзів, знайомих. У зв'язку з тим, що суїциденти страждають від глибокого почуття соціальної ізоляції та відчаю, важливим для них є обговорення власного болю, фрустрації, розуміння особистих проблем.

Суїцидальна інтервенція – це допомога при потенційному суїциді. Вона є вторинною профілактикою. Її мета спрямована на відвернення акту саморуйнування, самознищення. Передбачає особистісний контакт з суїцидентом – людиною, яка знаходиться у відчаї, та надання їй емоційної підтримки, співчуття у переживанні психологічної, соціальної чи

екзистенційної кризи. Людині, яка перебуває в кризовій ситуації, потрібен лише уважний, гарний слухач.

Головні завдання не етапі інтервенції – зберегти життя людині. Важливо не робити спроб змінити структурних особливостей особистості суїцидента, не намагатись вилікувати її нервово-психічних розладів. Це є завданням суїцидальної поственції.

Емоційні проблеми, які призводять до суїциду, рідко повністю вирішуються, тому головне завдання рідних і друзів не залишати суїцидента наодинці, доки людина повністю не адаптується до життя.

Психологічна допомога у випадках суїцидально-орієнтованої поведінки.

Відповідальним етапом профілактики самогубств виступає допомога суїциденту з боку емоційно близьких і значущих осіб.

Існує чотири основні методи надання психологічної допомоги людині, що мас наміри здійснити суїцид.

1. Своєчасна діагностика і відповідне лікування суїцидента.
2. Активна емоційна підтримка людини, що знаходиться в стані депресії.
3. Заохочення його позитивних якостей, умінь і характеристик з метою поліпшення ситуації.
4. Навчання соціальних навичок і вмінь подолання стресу.

Прагнучи надати людині первинну психологічну допомогу, важливо дотримуватися наступних правил:

- бути упевненим, що ви в змозі допомогти;
- працювати з тими, хто вже був у подібній ситуації, та набувати відповідного превентивного досвіду;
- бути терплячим і толерантним;
- не прагнути шокувати або загрожувати людині, застосовуючи категоричний тон та накази;
- не аналізувати поведінкові мотиви суїцидента та не обговорювати їх з ним;|
- не сперечайтеся і не прагніть надоумити людину, кажучи – «Ви не можете убити себе, тому що...»;
- робити все, що від вас залежне, але не брати на себе персональної відповідальності за чуже життя.

Методика проведення профілактичної бесіди.

Головним у подоланні кризового стану людини є індивідуальна профілактична бесіда з суїцидентом. У методиці її проведення варто враховувати наступне:

• у бесіді з будь-якою людиною, особливо з тим, хто готовий до самогубства, важливо продемонструвати щиру увагу, застосовувати прийоми активного слухання:

• активний слухач – це людина, яка слухає співрозмовника з усією увагою, не засуджуючи його, що дає можливість партнеру виговорити, не боячись бути перерваним;

• активний слухач повною мірою розуміє почуття, які переживає його співрозмовник і допомагає йому зберегти віру в себе;

• активний слухач сприятиме тому, щоб співрозмовник був упевнений у тому, що його почують і зрозуміють.

Рекомендації з проведення бесіди:

• розмовляти в спокійному місці, щоб уникнути несприятливих ситуації, бути перерваним в бесіді;

• делегувати власну увагу співрозмовнику, дивитися прямо на нього, зручно, без напруги розташувавшись навпроти;

• у розмові використовувати прийоми вербального втручання – парафраз, уточнення.

• давати можливість співрозмовнику висловитися, не перебиваючи його, і говорити тільки тоді, коли перестане говорити він;

• говорити без осуду і пристрасті, це сприяє посиленню у співрозмовника відчуття власної гідності; вимовляти тільки позитивно-конструктивні фрази («миттєвий рефреймінг»).

При проведенні бесіди потрібно керуватися наступними:

1. При виборі місця бесіди головне, щоб не було сторонніх осіб (ніхто не повинен переривати розмови, скільки б вона не продовжувалася).

2. Бажано спланувати зустріч у вільний час.

3. У процесі бесіди доцільно не вести ніяких записів, не поглядати на годинник і тим паче не виконувати які-небудь «супутні» справи. Треба вам своїм виглядом показати суїциденту, що нічого, окрім цієї бесіди для вас зараз немає.

З метою надання підліткам соціальної підтримки при включенні сім'ї, школи, друзів може проводитися соціально-психологічний тренінг подолання проблем – дозволяючої поведінки, пошуку соціальної підтримки, її сприйняття і надання індивідуальних та групових психокоректувальних занять з підвищення самооцінки, розвитку адекватного ставлення до власної особи, емпатії. Крім того, необхідно розвивати навички практичного виживання, активної стратегії вирішення проблем, вдосконалення пошуку соціальної підтримки. В таких випадках доречна психологічна корекція пасивної стратегії уникнення, вдосконалення самоконтролю. Заміна

й аналіз позиції «значущих інших», вироблення мотивації на досягнення успіху може бути засновано на тренінгу поведінкових навичок.

Профілактика юнацьких самогубств полягає не в уникненні конфліктних ситуацій, оскільки це неможливо, а в створенні такого психологічного клімату, за якого підліток не відчував себе самотнім, невизнаним і неповноцінним. В дев'яти випадках з десяти юнацькі замахи на самогубство – не бажання накласти на себе руки, а крик про допомогу (Р. Отто). Тому все це вимагає чуйності і уваги з боку вчителів, батьків і психологів-консультантів.

Якщо ці форми підтримки зазнали поразки і людини, на жаль, не стало, необхідно надати допомогу родині суїцидента. Для сімей і друзів існують групи самодопомоги, в межах яких суттєвими є психотерапевтичні дії.

Метою таких груп є:

– надання допомоги і підтримки сім'ям померлих;

– обмін досвідом щодо психологічного зростання особистості після кризи;

– створення важливих, значущих міжособистісних взаємин;

– відкриття нових перспектив подальшого життя.

Суїцидальна постенція – це третинна профілактика, що здійснюється заходами медикаментозної терапії, психологічної реабілітації, психотерапії.

Основними в системі заходів суїцидальної постенції є психотерапевтичні заходи, здійснюються в трьох напрямках:

– індивідуальна психотерапія;

– сімейна психотерапія;

– соціальна та правова допомога.

Індивідуальна і сімейна психотерапія ґрунтуються на результатах психологічного обстеження, що передбачає:

– особистісну діагностику: виявлення характерологічних особливостей, особистісних проблем, типу реагування, особливостей самооцінки та самосвідомості (ПДО А. Пічко, проективні методики Роршаха, Люшера, самооцінювальні шкали тощо);

– діагностику сімейних стосунків, яка необхідна для кращого розуміння психології суїцидента. Особливості сімейного життя глибоко відображають можливі емоційні порушення членів родини та відповідні тенденції до саморуйнування. Сімейна психотерапія має на меті з'ясування особливостей ставлення батьків до дітей, виховні впливи, які використовуються в сім'ї, аналіз сімейної ситуації очима підлітка, ступінь психологічного комфорту в родині (опитувальники для виявлення батьківських стосунків).

Індивідуальна психотерапія для неповнолітніх має низку особливостей. В ній часто використовується метод раціональної психотерапії, що націлюється на свідомість підлітка та передбачає активну усвідомлюваність, перебудову неповнолітнім стосунків у мікросередовищі. Психологія підлітків тісно пов'язана з педагогічними заходами. На практиці це діє як опосередкована психотерапія. Посередником, провідником терапевтичного впливу є ссобистісно-емоційно значуща особа з найближчого оточення однолітків.

У суїцидальній поственції вибір методу психотерапії визначається на основі врахування клінічних характерологічних особливостей суїциду: ступенем напруги конфлікту чи кризи, в яких він знаходить суть основної проблеми.

4. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ОСОБАМ ГРУПИ СУЇЦИДАЛЬНОГО РИЗИКУ НА ТЕЛЕФОНІ ДОВІРИ

Особливості такої допомоги представлені за результатами узагальнень А. Моховікова.

1. Об'єкти допомоги, особи, що знаходяться у кризовому стані, при чому криза досягає піку, а людина відчуває гостре почуття самотності. Це почуття підсилюється відсутністю поруч такої людини, яка б викликала довіру і бажання обговорити власні проблеми, знайти співчуття і розуміння.

2. Ознаки небезпеки суїциду абонента:

– абонент замкнений, не може встановити спілкування з вами;
– історія суїцидів у родині;
– попередні суїцидальні спроби;
– визначена ідея про те, в який спосіб буде здійснено самогубство;
– тривога на фоні депресії;
– залежність від алкоголю та наркотиків;
– хворобливий фізичний стан, захворювання, тривале порушення;
– почуття власної непотрібності;
– у літніх людей неприйняття виходу на пенсію; ізоляція, самотність
– ізоляція, самотність, різка зміна звичної життєвої ситуації;
– зміна умов життя з незвично обмеженою кількістю контактів з людьми;
– відсутність життєвої філософії, наприклад, втішливих релігійних переконань.
– фінансові труднощі;

– при зміні настрою (наприклад, депресії) найбільш небезпечним періодом часто стає видиме поліпшення стану абонента. У цей час у нього з'являється достатньо енергії для самогубства.

3. Етапи допомоги суїцидальному абоненту:

а) встановлення з клієнтом емпатійного контакту. Мета – уважне, емпатійне слухання клієнта з тим, щоб він звернувся по допомогу, сам розповів про свої проблеми і відчув, що його сприймають, розуміють, готові допомогти. Для цього фахівці, волонтери повинні поводитись природно і головне – демонструвати співчуття, підтримку. Навіть якщо складно віднайти необхідні слова, голос і манера говорити мають демонструвати це.

Ключ до встановлення емпатійного контакту лежить у тому, щоб прийняти людину такою, якою вона є з усіма її проблемами і переживаннями, включаючи думки про самогубство.

Встановлений емпатійний контакт не дає право волонтеру:

– давати поради та читати нотації;

– проповідувати релігійні чи інші погляди;

– нав'язуватись;

– заміняти допомогу психотерапевта, медичну чи іншу спеціальну допомогу;

– втручатись в особисте життя;

– вживати заходи без згоди клієнта.

б) спосіб спілкування та позитивні зміни. Працюючи з клієнтом, необхідно:

– не впадати в паніку, коли клієнт заявляє, що хоче накласти на себе руки. Оцінити ступінь ризику, визначивши, на якій стадії знаходиться клієнт на основі думок, намірів, дій;

– створювати атмосферу довіри й емоційної близькості;

– демонструвати радість, що звернулись за допомогою, та готовність розділити проблему, особистий біль;

– показати, що сприймають клієнта таким, яким він є;

– оцінити його мужність і гідність, тому що просити допомоги набагато складніше, ніж її надавати;

– говорити як рівний з рівним;

– ставити нескладні прямі запитання на кшталт: «У чому Ваша проблема»; «Що трапилось» тощо;

– спрямовувати розмову на те, що більш за все турбує людину;

– давати можливість висловити свій гнів, розпач, страх, провину, стурбованість;

– звертати увагу на те, що супроводжує вашу розмову: подихи, плач, позбавлений емоцій голос, знервованість, збудження;

– намагатися дивитись на речі очима клієнта, щоб дати зрозуміти, що ви на його боці;

– періодично робити коментарі на кшталт: «Схоже, Ви засмучені», «Так. Ваше становище важке, неприємне», «Розумію Ваш стан»;

– складні для клієнта, аналітичні запитання на кшталт – «Як думаєте, чому у Вас виникло таке почуття» – можуть відштовхнути і насторожити людину;

– у влучний момент варто представитись клієнту та запитати ім'я.

4. Працюючи з клієнтом, не варто:

– відповідати так, щоб клієнт відчув, що з ним розмовляють зверхньо або з погрозою;

– применшувати проблему клієнта, нав'язуючи власні поради;

– заспокоювати формальними рекомендаціями на кшталт «Візьми себе в руки»;

– повчати клієнта;

– говорити поблажливим тоном;

– показувати, що здивовані чи шоковані почутим;

– брати на себе функції психотерапевта;

– інтерпретувати почуте, ставити діагноз.

Міфи і реальність, які можуть допомагати чи заважати у процесі фактичної роботи фахівця з суїцидальним клієнтом. А. Моховіков рекомендує враховувати у власній профілактичній роботі такі міфи.

1. Міф: люди, які говорять про самогубство, ніколи його не здійснять.

Реальність: з десяти людей, які вчинили самогубство, вісім неодноразово говорять про таке бажання.

2. Міф: самогубство зазвичай відбувається зненацька без попередження.

Реальність: дослідження свідчать, що готова де самогубства людина неодноразово дає зрозуміти про свої наміри.

3. Міф: готові до самогубства люди дійсно хочуть померти.

Реальність: більшість потенційних самогубців остаточно не вирішили це питання для себе і лише «грають зі смертю», залишаючи іншим право врятувати їх. Жодна людина не накладе на себе руки, не давши про це знати іншим людям.

4. Міф: сприйнявши колись ідею самогубства, людина ніколи її не полишить.

Реальність: люди, які вдаються до самогубства, відчувають це бажання тільки протягом якогось проміжку часу.

5. Міф: поліпшення стану суїцидента говорить про те, що небезпека минула.

Реальність: більшість самогубств відбуваються протягом перших трьох місяців після того, як почалося поліпшення, тоді коли людина вже має достатньо сил, щоб реалізувати задумане.

6. Міф: самогубства частіше зустрічаються серед людей заможних або, навпаки, серед дуже бідних.

Реальність: самогубство пропорційно розподіляється серед усіх прошарків суспільства.

7. Міф: самогубство явище спадкове і тому неминуче.

Реальність: схильність до самогубства не передається за спадковістю, але якщо сама людина у цьому впевнена, то небезпека самогубства зростає.

8. Міф усі схильні до самогубства люди страждають на психічні захворювання, а самогубство – результат дій психічно неврівноваженої людини.

Реальність: вивчення записок, зроблених людьми, які наклали на себе руки, показують, що хоча такі люди і дуже страждають, вони не обов'язково є душевно хворими.

Після встановлення емпатійного контакту та відповідного спілкування клієнт нерідко відчуває позитивні зміни у власному стані. Якщо цього не відбувається і клієнт продовжує залишатись у кризовому стані, фахівець за згодою першого може відвідати його, зв'язатись за потреби з лікарем або направити клієнта на консультацію. У випадках зловживання наркотиками, безпосередньої загрози для життя і тільки з дозволу клієнта фахівець може викликати швидку допомогу.

5. Клієнт у жодному разі не повинен відчути, що волонтер наполегливо намагається завершити розмову. Наприкінці бесіди можна запропонувати клієнту звернутись у відповідну службу для одержання консультації, проте така пропозиція повинна виглядати природно і здійснюватись за умови бажання самого клієнта.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ТА САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення понять, що покладені в основу змісту теми: суїцид, суїцидальна поведінка, суїцидент, превенція, інтервенція, постівенція.

2. Проаналізувати існуючі теорії виникнення суїцидальної поведінки.

3. Проаналізувати групи чинників суїцидальної поведінки.

4. Охарактеризувати ознаки суїциду.

5. Прокоментувати роль депресій у формуванні передсуїцидальних тенденцій.

6. Охарактеризувати групи суїцидального ризику.

7. Проаналізувати мету, завдання, зміст первинної профілактики суїциду.

8. Проаналізувати мету, завдання, зміст вторинної профілактики суїциду,

9. Проаналізувати мету, завдання, зміст третинної профілактики суїциду,

10.Прокоментувати особливості суїцидальної поведінки дітей підліткового віку та специфіку її профілактики.

11. Проаналізувати етапи допомоги суїциденту на Телефоні довіри.

12. Існування яких міфів у профілактиці суїциду може ускладнювати роботу на Телефоні довіри.

3.5. ПРОСТИТУЦІЯ ЯК ФОРМА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ її ПОПЕРЕДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИМИ ЗАСОБАМИ

1. Проблема проституції у сучасному суспільстві.
2. Особливості дитячої проституції.
3. Причини і наслідки проституції неповнолітніх.

1. ПРОБЛЕМА ПРОСТИТУЦІЇ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

«Серед усіх жахів життя, серед усіх страждань і кошмарних каліцтв його, навряд чи не найжахливішою гримасою є передчасно доросле й отупіле обличчя дитини, що продає себе на панелі або яку продають в будинки розпусти», – так писав на початку XX ст. один з наших співвітчизників. Пройшло більш 80 років, а дитяча проституція і порнографія не тільки не пішли в минуле, але набули ще більших масштабів в сучасному суспільстві. Це обумовлюється багатьма причинами, зокрема, лібералізацією статевої моралі, послабленням соціального і правового контролю з боку держави, а також падінням престижу інституту сім'ї і материнства в сучасному суспільстві.

Термін «**проституція**» походить від латинського prostitutio – збезчещення. Проституція (вступ у статевий зв'язок за плату) – це один з різновидів статевої деморалізації, іншими проявами якої вважаються вступ у статевий зв'язок осіб, що не досягли полової зрілості, вступ у випадкові зв'язки, безладне статеве життя.

Різні види деморалізації в сфері статевого поводження неповнолітніх особливо поширені серед дівчат, про що свідчить кількість дефлорованих дівчат у віці 12–13 років, число звернень неповнолітніх із приводу аборту, поширення серед них венеричних захворювань.

Проблема дитячої проституції збільшилась виробленою за роки радянської влади тезою «у нас сексу немає», а значить немає і дітей, що надають оплачувані сексуальні послуги. Однак якщо звернутися до минулого, то згідно зі звітом Петербурзького лікарсько-поліцейського комітету, у 1889 році в Росії серед офіційно зареєстрованих повій число дітей у віці до 18 років складало 31%; у 1909 р. їх стало вже більш 45%. Залишалася гострою проблема дитячої проституції й у 20–х роках.

У СРСР які-небудь дані та наукові знання про проституцію практично були відсутні. У «Словнику російської мови» проституція, як, втім і добродійність, значиться елементом експлуататорського суспільства і розуміється як «продаж жінками свого тіла з метою добути коштів для існування».

Хоч розрізняють чоловічу і жіночу, дорослу і дитячу проституцію, найбільш вивченою є жіноча проституція. Жінки, що вступають на цей шлях, є товаром, їх тіло – об'єктом купівлі-продажу. Здатність жінки приваблювати чоловіків – це її «капітал», що інвестується з метою одержання максимального прибутку. Споконвічною причиною приходу жінок у цю сферу бізнесу було і залишається наявність попиту на «сексуальні послуги», за які чоловіки платять і які найчастіше надають жінки. В Україні проституція не переслідується, оскільки немає карного законодавства, яке забороняло б цю діяльність. Наприклад, у США передбачені репресивні заходи щодо жінок, які займаються проституцією, у вигляді затримки чи арешту.

Говорячи про дитячу проституцію, всі наукові джерела розглядають як основний об'єкт сексуальної діяльності дівчинку-повію, замовчуючи, що в суспільстві існує й Інший вид дитячої проституції – гомосексуальна проституція. При цьому хлопчики можуть надавати платні сексуальні послуги як «професіонали», для яких це заняття є постійним і основним джерелом заробітку; «хлопчики за викликом»; «хлопчики на підхопленні», що час від часу отримають дохід за надані послуги.

Хоч немає законів, що можуть реально заборонити проституцію, але існує дуже тісний зв'язок між проституцією, законом і злочином. Проституція, як і

порнографія – один з механізмів переходу аморальної поведінки в злочинну. Як свідчить практика, повії рано чи пізно переступають рамки закону, причому вчинені ними злочини часто обтяжуються сексуальним садизмом.

Нерозробленість державних і наукових підходів до усвідомлення самої проблеми дитячої проституції, бездіяльність соціальних, медичних і правових служб на фоні захоплюючих описів красивого життя і великих доходів валютних повій І воротил порнобізнесу в засобах масової інформації, відсутність грамотного статевого виховання в школі і безпорадність батьків ставлять дітей перед необхідністю самостійно вирішувати цю проблему, робити свій власний вибір.

Неграмотне вирішення цієї проблеми самими дітьми в силу їх юного віку і малого соціального досвіду призводить до сумних наслідків, на яких іноді зосереджують свою увагу державні, суспільні та приватні організації. До таких наслідків можна віднести: підірване дитяче здоров'я, обтяжене побоями, абортами, венеричними захворюваннями, СНІДом, наркоманією і пияцтвом; зв'язок з кримінальним світом і кримінальну відповідальність за вчинені правопорушення і злочини; сексуальну комерцію, пов'язану з перевезенням і продажем дітей за кордон; психічні травми, що мають руйнівну силу для особистості дитини.

В Конвенції ООН про права дитини, що підписана і нашою країною, статтею 34 зафіксовано: «Держави-учасники зобов'язуються захищати дитину від усіх форм сексуальної експлуатації і сексуального спокушання». Останнім часом йде розробка реальних проектів і програм у напрямку вироблення і здійснення державної політики відносно дітей і підлітків, що займаються проституцією. Мстою цих програм і розробок є зміна свідомості про те, що заняття проституцією – особиста справа кожного, яка, на теперішній час, за свідченням багатьох підлітків, є суспільно корисним заняттям, оскільки вносить позитивний вклад у зняття соціальної напруженості між людьми. Але є і зворотний бік такого вільного вибору. Наведемо лише деякі факти. Так, за останні п'ять років у нашій країні більш двох тисяч неповнолітніх матерів убили своїх новонароджених дітей; від самотніх малолітніх матерів надходить у дома дитини біля чотирьох тисяч дітей на рік.

Відомо, що проблема проституції має глибокі культурні, політичні і соціально-економічні корені, тому для розробки найбільш ефективного механізму захисту дитини від будь-якої форми сексуального домагання необхідно знати історію цієї проблеми.

Даний соціальний феномен зафіксований в історії в VI ст. до н.е., хоча, швидше за все, це явище існувало і раніше. Це явище пов'язують з ім'ям Солона, котрий вважається першим організатором публічних будинків,

оскільки він купував жінок і пропонував їх у «загальне користування» за внесення певної плати.

Атмосфера сексуальної вседозволеності, що панує в підлітковому і молодіжному середовищі XX ст., приводить до появи нових страшних понять – «загальні дівчинки», «діти дискотек», тобто діти, що народилися в результаті безладних контактів і зв'язків.

Таким чином, сьогодні проституцію, і в першу чергу дитячу, необхідно розглядати насамперед як найгострішу соціальну проблему, як один з видів соціальної патології, що виділяється за наступними ознаками: віддача себе багатьом особам; віддача себе за винагороду; повна байдужість до людини, якій надаються сексуальні послуги.

У цьому аспекті можна дати таке визначення *проституції:* це форма девіантної поведінки, що виражається в безладних, знеособлених, позашлюбних статевих відносинах, здійснюваних за плату.

Особливість проституції полягає в тому, що це явище визначає взаємозалежні з ним інші соціальні відхилення: алкоголізм, пияцтво, злочинність, адміністративні правопорушення, соціальний паразитизм, аморальну поведінку, самогубства.

Утім міжнародні ініціативи проти рабства вимагають перегляду визначення проституції як роботи в сексуальній індустрії. З такої точки зору проституції є брутальним порушенням прав людини, оскільки вона пов'язана з дискримінацією та насиллям (психологічним чи фізичним) і, як наслідок, призводить до втрати здатності контролювати свідомість і тіло.

Повійство вважається однією з найголовніших проблем, одним з видів соціальних патологій, до якої залучаються і діти. Це форма позашлюбних сексуальних відносин, яка не заснована на особистій симпатії або чуттєвому потягу. При цьому для однієї із сторін (частіше жінки) важливим стимулом є заробіток.

Підліткова проституція – соціальне явище, що характеризується вступом у позашлюбні статеві відносини з великою кількістю осіб підлітка, який не досягнув 18–річного віку, причому як жіночої, так і чоловічої статі, за гроші чи іншу матеріальну винагороду з соціально-економічних, психолого-педагогічних та інших причин.

Тож сьогодні проституцію, в першу чергу, необхідно розглядати як гостру соціальну проблему, яку можна класифікувати за наступними ознаками: віддача себе багатьом особам; цілковита байдужість до особи, що отримує сексуальні послуги.

Особливість проституції як девіантної поведінки полягає у тому, що це явище визначає взаємопов'язані з ним інші соціальні відхилення:

алкоголізм, пияцтво, злочинність, адміністративні порушення, соціальний паразитизм, аморальна поведінка, самогубство.

Точних даних, які б відображали реальний стан проблеми, особливо щодо неповнолітніх в Україні, немає. Однак результати вибіркових досліджень дають підстави передбачати, що проституція має стійку динаміку зростання та поширення.

Результати соціологічного дослідження, проведеного Центром соціальних експертиз і прогнозів Інституту соціології НАН України, свідчать, що основною причиною, яка спонукає дітей займатися секс-бізнесом, є низький рівень життя. Цю причину назвали 88 % дітей. Заради матеріальної підтримки своєї сім'ї секс-послуги надають 31 % дітей. 28 % дітей, які займаються секс-бізнесом, відзначили, що їхні стосунки у сім'ї є поганими. Для переважної більшості дітей секс-бізнесу (65 %) характерним є те, що батьки нічого не знають про їхній спосіб заробляти гроші. 17 % цих дітей вказали, що їхнім батькам байдуже, чим займаються діти. 14 % дітей, які надають секс-послуги, живуть з обома батьками, 57 % – з матір'ю, 14 % – з батьком. 15 % – з бабусею, дідусем, опікуном, іншими родичами.

У більшості (80 %) дітей, які надають секс-послуги, перший сексуальний контакт відбувся у віці 12–15 років. У більш ранньому віці, від 9 до 11 років, контакт відбувся у 9 % опитаних дітей.

Майже у третини дітей, які займаються секс-бізнесом (29 %), перший сексуальний контакт відбувся шляхом насильства. Причому половину дітей до сексуального-контакту примусила незнайома людина, а більш ніж третину (38 %) – друг чи подруга, які надають секс-послуги, найчастіше зазнають травми психічні через руйнівний вплив статевого життя на ще незміцнілі організм та психіку дитини.

2. ОСОБЛИВОСТІ ДИТЯЧОЇ ПРОСТИТУЦІЇ

Про дитячу проституцію говорять у тому випадку, коли її ознаки вперше виявляються до досягнення дитиною 18 років.

Поведінка дітей, що займаються проституцією, принципово відрізняється від поведінки дорослих повій. До числа найбільш характерних відмінностей можна віднести такі:

1. Неусвідомленість вчинків. На відміну від дорослих повій, які усвідомлено і цілеспрямовано ведуть антисоціальний спосіб життя для одержання доходу, у дітей основними мотивами заняття проституцією виступають такі, як прагнення до самоствердження; цікавість; бажання виглядати дорослими.

2. Одержання платні за свою «працю» в різних формах. Якщо дорослі повії винагороду за свою працю одержують, як правило, винятково в грошовому вираженні, з дітьми часто розраховуються речами, косметикою, спиртними напоями, вечерею в ресторані, сигаретами та ін.
3. Продаж свого тіла в будь-якому місці за бажанням сексуального партнера, у той час як дорослі повії звичайно мають для надання сексуальних послуг певні умови (знімається постійна квартира, номери в готелях та ін.). Діти ж займаються проституцією, як правило, на вокзалах, у салонах автомобілів, підвалах, під'їздах, на горищах.
4. Прийняття дитиною при наданні сексуальних послуг великих доз алкоголю чи наркотичних речовин. Дитині нерідко ставиться в обов'язок пити зі своїм клієнтом якнайбільше і при цьому обпоювати своїх клієнтів, особливо таких, яких можна пограбувати на велику суму грошей.
5. Непостійне заняття проституцією, тому що час від часу діти потрапляють, наприклад, у приймачі-розподільники, притулки або примусово повертаються до батьків.
6. Залякування, шантажування підлітка можливим обнародуванням заняття проституцією перед значущою групою однолітків, батьками чи шкільним колективом у випадку відмови надалі займатися цією діяльністю.
7. Правовий нігілізм підлітків, що полягає в тому, що в число друзів підлітка, як правило, входять кримінальні елементи: наркомани, сутенери, злочинці, але нікого з них вони не вважають злочинцями і не пов'язують себе з кримінальним світом.

3. ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ ПРОСТИТУЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ

До вивчення причин дитячої проституції звертались як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники. Виділена і досліджена низка причин, які умовно можна розподілити на три групи: генетичні або фізіологічні, соціальні, психологічні.

Генетичні чинники досліджують представники відповідних генетичних теорій. У межах генетичних теорій досліджується вплив морфоконституційних особливостей людини на вибір проституційної діяльності. Так. дослідження російськими вченими антропометричних і біологічних даних проституток ще в XIX ст. показали значні переваги розмірів обличчя над розмірами іншої частини голови. Це привело до висновку про менший об'єм мозкових мас, що впливає на розумовий та моральний розвиток особи, що надає сексуальні послуги. Дослівно «Проститутки – категорія жінок з вродженими вадами, яких можна охарактеризувати як хворобливих і

недорозвинених істот, що мають ускладнену спадковість, беззаперечні фізичні або психічні ознаки виродження та виявляють своє відхилення від нормальних жінок у відсутності етичних уявлень і статевих потребах».

Психологічні теорії широко трактують мотиви підліткової проституції. Найбільш суттєві чинники – відповідні психологічні особливості особистості – залежність, складнощі у спілкуванні з однолітками, відсутність потягу до навчання.

Мотиваційно-потребові теорії пов'язують мотиви проституції з такими первинними і вторинними потребами, як потреби в грошах та реалізації сексуальних бажань.

Психодинамічні теорії пов'язують потребу у заняттi проституцією бажанням підлітка подолати такі власні негативні почуття, як провини, страху, тривожності, що виникають у ранньому дитинстві та є результатом неправильного сімейного виховання.

Транзактний аналіз розглядає проституцію як своєрідну гру, яка сприяє досягненню індивідом власних деструктивних цілей. Такі цілі закладаються батьками у ранньому дитинстві у формі життєвого сценарію особистості, внаслідок чого виробляється певний тип сценарної поведінки, змінити яку практично неможливо.

На відміну від біологічних і психологічних теорій, що розглядають проблему проституції на рівні розвитку і становлення конкретної особистості, тобто на мікрорівні, ***соціальні теорії*** вивчають цю проблему на макрорівні (взаємозв'язок із соціальною політикою держави, культурними й етнічними нормами суспільства, економічними умовами) і на мезорівні (взаємини дитини з різними соціальними групами).

На макрорівні проституція обумовлена, у першу чергу, соціально-економічною обстановкою в країні, у залежності від якої вона переживає свої підйоми і спади. У періоди високого безробіття чи інфляції вона зростає, тому що низька заробітна плата чи її відсутність штовхає людину, у тому числі і дуже юного віку, до надання сексуальних послуг, до участі в порнофільмах та ін.

Серед соціальних груп для дитини найбільш значимою є сім'я. Тому коли говорять про схильність її до заняття проституцією на мезорівні, то виділяють такі причини:

– неблагополуччя сім'ї. Аналіз соціальних опитувань сімей, де були виявлені діти, що займаються проституцією, показав, що взаємини між батьками і дітьми носили емоційно знеособлений характер або приймали форму фізичного чи психічного насильства над дитиною; у більшості сімей не проводився контроль за дітьми з боку батьків чи контроль мав жорсткий

характер, що провокує протидію дитини установленим вимогам і призводить до конфліктних ситуацій; у більшості сімей спостерігався серйозний матеріальний нестаток І тривале безробіття батьків; серед членів сім'ї найчастіше виявлялися раніше засуджені люди з кримінальним минулим; для більшості сімей характерний низький культурний рівень;

– відсутність сім'ї, відсутність кого-небудь з батьків, наявність вітчима чи мачухи;

– раннє залучення дітей до спиртних напоїв, сексуальні домагання з боку дорослих. Дані соціологічних опитувань професійних повій, проведених у 1975 р. у США, показали, що в дитинстві практично усі вони були спокушені, зґвалтовані батьками чи родичами, примушені до співжиття з чоловіками старшого віку, а потім кинуті;

бажання стати матеріально незалежними від сім'ї;

– сексуальна активність підлітка, позбавленого матеріальної і сімейної підтримки;

–недостатня інформованість підлітка про статеві відносини. На підставі досліджень Д.Бойера і Дж.Джеймса, проведених у 1978р. серед підлітків, що надають сексуальні послуги, було виявлено, що 63% отримали первісний поштовх до заняття проституцією, почерпнувши невірну інформацію про сексуальні відносини від друзів чи в результаті випадкового власного досвіду. У них були відсутні знання про контрацепцію, венеричні захворювання;

– безконтрольність і байдужність адміністрації освітніх установ до позашкільних занять дітей.

Дуже часто в категорію повій попадають випускники дитячих будинків, які в силу розпаду системи початкової професійної освіти, куди могли б піти учитися діти з низьким освітнім рівнем, підвищення престижу освіти в вузах, де колишні випускники дитячих будинків просто не конкурентоздатні, підвищення рівня безробіття і практично повної відсутності роботи для неповнолітніх змушені шукати інші засоби для існування.

Якщо підліток не одержує належного схвалення соціально прийнятними способами, не може реалізувати себе в соціально значимій діяльності, не попадає в поле зору педагогів і вихователів, то відбувається підміна соціальних норм антисоціальними, соціально значимої діяльності – аморальною, кримінальною чи злочинною, а місце педагогів займають кримінальні авторитети, що організовують життєдіяльність підлітка, втягують його в протиправні дії, експлуатуючи здоров'я, піддаючи небезпеці його життя.

Порівнюючи діяльність сутенерів початку XX ст. і сутенерів, що успішно організують працю неповнолітніх у даний час, можна знайти ті самі особливості організації даного процесу.

Сутенер – це людина, що живе на засоби повії, розглядає її як джерело доходів і розпоряджається нею як своєю власністю. Механізм дії сутенерів відточений століттями і може розглядатися як свого роду технологія.

Початковий етап діяльності припускає організацію сутенером «своєї справи» шляхом вкладення коштів у покупку чи аренду приміщень, створення інших умов для перетворення її в підприємство, що приносить дохід.

Наступний етап – придбання «живого товару». На початку XX ст. існувала певна категорія торговців, що вербували і продавали дівчат у дома терпимості. У Москві чоловіків, що займаються такою роботою, називали «Маккавеями» (переважно це були євреї), а жінок-торговців називали «няньками». Досвідчені торговці працювали на вулицях, поблизу магазинів, куди посилали господарки своїх молодих майстринь; у лікарнях, де після видужання молоді дівчата часто виявлялися в скрутному положенні; у сім'ях, де вербувальники з'являлися в потрібний момент і потрібну годину з порадами і реальною допомогою; на фабриках, де заздалегідь існувала домовленість між скупником «живого товару» і хазяїном, що повідомляв про скорочення кадрів, але під виглядом благодійника переводив дівчат нібито на іншу «фабрику»; через газетні оголошення, у яких недосвідченим дівчатам пропонувалися «гарні місця постійної роботи» і т.д. Багато з цих прийомів використовується і **сучасними сутенерами:**

– ті ж газетні оголошення (тільки якщо на початку століття оголошення були завуальовані і пропонувалася добре оплачувана робота гідних професій: швачки, економки, покоївки, то в сучасній ситуації нерідко відкрито говориться про запрошення дівчат або юнаків для надання інтимних послуг);

– та ж вулиця (тільки якщо на початку століття це переважно були магазини, то тепер це вокзали, де зосереджена основна маса бездоглядних і безпритульних дітей, що, як правило, згодні на будь-яку роботу, і крім того відсутній будь-який соціальний контроль за їх життям, що дозволяє сутенеру розпоряджатися ними так, як він цього побажає, аж до фізичного знищення без страху пошуку такої дитини);

– та ж сім'я, коли дитина, наприклад, залишається без батьків і засобів до існування й у потрібний момент з'являється «добрий дядько», що допомагає перебороти тимчасові труднощі, плата ж за таку допомогу – віддача себе І своєї квартири в загальне користування злочинної групи;

– та ж квартира хазяїна, куди запрошують дівчат у гості для більш близького знайомства, обіцяючи їм, що нічого з ними не станеться.

У XIX ст., коли дівчина погоджувалася на таке запрошення, то з нею починали працювати «ввічливі і порядні» агенти-розбещувачі, присипляючи її пильність. Іноді з дівчиною працювало до шести «фахівців». Таке спокушання могло тривати протягом декількох днів. Як частування обов'язково були присутні спиртні напої, спеціально виготовлені хазяїном з настою нюхального тютюну чи сигар, розчинених у міцному вині, У стані сп'яніння дівчину оббирали, забирали документи і насильно змушували працювати в публічному будинку.

У XX ст. існує практика прийому на роботу, особливо молодих дівчат, на посаду, наприклад, секретарі-референтів, де обов'язковою умовою є відвідування квартири роботодавця з метою більш детального знайомства з претенденткою. В умовах безробіття і погоні за красивим життям на це йде достатньо багато дівчат. Далі все, як у XIX ст., – частування, спиртні напої, наркотики, закінчується це дійство, як правило, виконанням сексуальних послуг за вимогою «хазяїна».

Ще одна форма залучення підлітків до проституції – коли їх насильно викрадають у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння (найчастіше це відбувається на дискотеках), а потім морально і фізично принижують (на початку століття така форма вербування теж існувала, але не на дискотеках, а, наприклад, у темних провулках, алеях, коли група вичікувала свою жертву, викрадала і насильно продавала в публічний будинок).

Крім того, заняття проституцією тісно пов'язано з індустрією розваг і фактично легалізовано в таких видах бізнесу, як масажні салони, ігрові заклади, приватні фірми, що «надають» інтимні послуги, а для прикриття використовують яку-небудь нейтральну третю сторону. Клієнтами в них, як правило, є дрібні підприємці у віці 35–50 років, що мають сім'ї і дітей.

Третій етап – продаж «товару». На початку століття, коли «товар» привозився до місця призначення, збиралися покупці – власники публічних будинків, визначалися достоїнства і недоліки «товару», а потім починався торг.

Торг дівчатами не обмежувався нашою країною. Вже в XIX ст. існувала міжнародна торгівля, де світовою популярністю користалися ринки Відня, Лейпцигу, Данцига, куди вивозилися дівчини з Одеси, Москви, Варшави і Риги.

Ця проблема в нашій країні, поза всяким сумнівом, існує і сьогодні, однак цифри, що показують її розміри, відсутні. Але за кордоном ці цифри відкриті. Так, наприклад, у Париж в 1994 році з країн «третього світу» для використання в сексуальній комерції було продано 8 тисяч дітей (3 тис. дівчинок і 5 тис. хлопчиків).

Дитина, потрапивши в сферу проституції, проходить ряд етапів, що перетворюють «нормальну» поведінку в девіантну.

На першому етапі дитина здобуває статус людини нижчого рангу з відповідними моральними нормами.

На другому етапі набуваються певні сексуальні знання й уміння як теоретичного, так і практичного характеру.

Третій етап характеризується тим, що у свідомості підлітка складається переконання, що природних статевих відносин по любові між чоловіком і жінкою не існує.

Четвертий етап закріплює усвідомлення негативного ставлення суспільства до заняття проституцією, внаслідок чого підліток відчуває себе людиною другого сорту.

У 1991 році було проведено соціологічні дослідження київських повій з метою розібратися в їх психологічному, внутрішньому світі і зрозуміти мотивацію вибору цієї сфери діяльності. 87% з опитуваних були неповнолітніми. Дослідження показали, що до моральної сторони своєї професії вони ставляться байдуже, практично всі вступають у сексуальні зв'язки в стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, знають правові аспекти щодо адміністративної відповідальності і штрафів, не бояться офіційних попереджень, усвідомлюють, що гроші, які вони добувають, торгуючи собою, осідають у руках сутенерів, рекетирів і т.д.

З одного боку, при аналізі даних міркувань здається, що повії являють собою досить упевнену публіку, але з іншого боку, у результаті психологічних досліджень було з'ясовано, що постійний супутник життя повій – страх. Вони страшаться свого зв'язку зі злочинним середовищем, бояться бути пограбованою, бояться за майбутнє своїх дітей.

Намагаючись вирватися з кола страху, вони починають непомірковано пити, уживати наркотики. Багато хто з них виявляються в числі бурлак, багато хто гинуть, стаючи жертвами злочину, або закінчуючи життя самогубством.

4. ЗАХОДИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ПІДЛІТКОВОЇ ПРОСТИТУЦІЇ НА ОСНОВІ ВРАХУВАННЯ ЇЇ ТИПОЛОГІЇ

До проблеми класифікації типів проституції та відповідних критеріїв вчені звертались ще в XIX–XX ст. Російські дослідники XIX ст. (І. Канкарович, А. Федоров) виділяли три категорії проституток, які існували в той час:

– повії, що проживають самостійно в кімнаті чи квартирі;
– повії, що проживають за певну плату у квартирних господарок;
– вуличні повії, переважну більшість яких становили неповнолітні.

Вартість послуг неповнолітніх повій була різною. Як правило, для того, щоб виживати, неповнолітні мали обслуговувати декілька (5–6) клієнтів за день. Проте більшість заробітку у повій відбирав сутенер. Ставились до неповнолітніх повій негативно: їх принижували, били, тримали голодними, виганяли на вулицю, якщо вони не могли займатись цим ремеслом. Місце діяльності вуличних повій – вулиця, а також ресторани, лазні,
інші розважальні заклади. Середня тривалість професійної діяльності повій у XIX ст. 5–7, іноді 10 років. В 30 і більше років вони потрапляли в заклади системи охорони здоров'я, спеціальні заклади, накладали на себе руки.

Сучасних повій дослідники цієї девіації поведінки поділяють на такі групи:

– елітарні, валютні – це нечисленна група матеріально забезпечених повій, які мають високий освітній рівень, постійну роботу і клієнтів, надають послуги за дуже високу платню;

– разові повії – група, яку складають зовні привабливі молоді жінки, які знаходять та обслуговують клієнтів за потреби. Як правило, періодичні заняття проституцією поступово переходять у постійний бізнес з усіма відповідними наслідками;

– сімейні – група, яку складають молоді сім'ї, які на перший погляд створюють враження благополучних. Проте у ситуаціях необхідності у додатковому заробітку звертаються до проституції. Посередником у цьому виступає сутенер;

– заплічні, або дальнобійниці, – група повій, переважну більшість яких складають неповнолітні. Свою назву отримали у зв'язку з тим, що працюють з водіями вантажних машин дальнього прямування, обслуговуючи їх в дорозі. Очікують на потенційних клієнтів біля заправних станцій, закусочних, їдалень, місць стоянки і відпочинку водіїв. Розраховуються з такими повіями переважно їжею, одягом, алкогольними та тютюновими виробами, іноді – грішми;

– автомобільні або трасові – група повій, переважно неповнолітніх, що обирають своїх клієнтів на автомобільній дорозі під приводом доїхати. Вони є нерозбірливими у статевих зв'язках, часто змінюють партнерів (по декілька осіб на добу), у зв'язку з чим мають високий відсоток ризику поширення венеричних захворювань. Місцем роботи, окрім автошляхів, можуть бути автозаправки та автостоянки;

– вокзальні, скоріше алкоголіки, ніж повії. Віддаються за невелику плату, флакон одеколону чи пляшку горілки. Серед них багато підлітків, світ яких обмежений трикутником: вокзал, дитячий приймальник, вендиспансер.

Сутенерів вони не цікавлять, але іноді цю роль можуть виконувати дорослі бомжі, відбираючи в них усе зароблене і залишаючи підлітків навіть без цих малих засобів до існування;

– школярки-недолітки (починаючи з 8–літнього віку). Вступають у статеві контакти або за примусом найближчих родичів, або сутенера. Працюють часом в антисанітарних умовах (вокзальні туалети, підвали й ін.), за мінімальну ціну.

Деморалізація в сексуальній сфері як форма девіантної поведінки дуже тісно зв'язана зі злочинністю. Цей взаємозв'язок найбільше чітко виявляється в таких аспектах.

Проституцією серед цієї категорії найчастіше виступають цікавість, бажання самоствердитись, прагнення наслідувати дорослих, бажання мати за сексуальні послуги дорогі речі, косметику, гроші. Враховуючи обмежену відповідальність дітей за свої дії внаслідок вікових і індивідуальних особливостей, цю «добровільність» можна розглядати лише як відсутність прямого примусу.

Профілактика проституції серед неповнолітніх має здійснюватись на основі врахування головних захисних факторів:

1. На макрорівні, пов'язаному з державною соціальною політикою такими факторами:
   – підвищення життєвого рівня населення;
   – вирівнювання соціальної нерівності в суспільстві;
   – зміцнення і стабілізація інституту сім'ї;
   – контроль над порнографічною літературою і відеозаписами;
   – введення кримінальної відповідальності за діяльність сутенерів;
   – зміна суспільної думки щодо проституції.
2. На мезорівні, пов'язаному зі стосунками між неповнолітніми і основними соціальними групами – сім'єю, колективом освітнього закладу, захисними факторами є реалізація різноманітних програм статевого виховання та освіти школярів через інститут сім'ї та різні типи освітніх закладів.
3. На макрорівні, який розглядає розвиток і становлення конкретної особистості, захисними факторами є:

– виховання у дітей високоморальних якостей та відповідних навичок поведінки;

– розвіювання престижного ореолу проституції як красивого і забезпеченого способу життя.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ТА САМОКОНТРОЛЮ

1. Пояснити сутність поняття проституції як форми девіантної поведінки
2. Проаналізувати дослідження проблеми проституції науковцями XIX–XX століття.
3. Пояснити зв'язок проституції з іншими формами девіантної поведінки
4. Проаналізувати наслідки проституції.
5. Прокоментувати особливості та соціальну небезпеку дитячої проституції.
6. Пояснити особливості попередження проституції на основі врахування її типології.
7. Пояснити особливості попередження проституції на основі врахування чинників, що її зумовлюють.
8. Пояснити особливості попередження проституції на основі врахування її головних захисних чинників, що діють на макро-, мезо- і мікрорівнях.